

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.547>

<https://orcid.org/0000-0002-2751-9473>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Andželika
Ščemeliova

Sutuoktinių santykiai stačiatikių
kilmingųjų šeimoje ir jų reguliavimo
raida Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštystės pasaulietinėje teisėje
XV a. vid. – XVI a. pab.

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2023

Disertacija rengta 2018–2022 metais Lietuvos istorijos institute.

Mokslinis vadovas – dr. Artūras Dubonis (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeografija – H 005).

Gynimo taryba:

Pirmininkas – dr. Darius Baronas (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005)

Nariai:

prof. dr. Vaida Kamuntavičienė (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Jolita Sarcevičienė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

doc. dr. Eugenijus Saviščevas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

prof. dr. Irena Valikonytė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2023 m. spalio mėn. 27 d. 15 val. Lietuvos istorijos institute. Adresas: Tiltu g. 17 (posėdžių salė 320), Vilnius, Lietuva, tel. +370 2614436; el. paštas istorija@istorija.lt

Disertaciją galima peržiūrėti Lietuvos istorijos instituto ir Vilniaus universiteto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.547>

<https://orcid.org/0000-0002-2751-9473>

VILNIUS UNIVERSITY
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Andželika
Ščemeliova

Spousal Relations in Orthodox Noble Families and the Development of their Regulation in Secular Law in the Grand Duchy of Lithuania in the mid-15th to late 16th centuries

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
History and Archeology (H 005)

VILNIUS 2023

The dissertation was prepared between 2018 and 2022 at the Lithuanian Institute of History.

Academic supervisor – Dr. Artūras Dubonis (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archeology – H 005).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairman – Dr. Darius Baronas (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archeology – H 005).

Members:

Prof. Dr. Vaida Kamuntavičienė (Vytautas Magnus University, Humanities, History and Archeology – H 005),

Dr. Jolita Sarcevičienė (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archeology – H 005),

Assoc. Prof. Dr. Eugenijus Saviščevas (Vilnius University, Humanities, History and Archeology – H 005),

Prof. Dr. Irena Valikonytė (Vilnius University, Humanities, History and Archeology – H 005).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 15:00 on 27 October 2023 at the Lithuanian Institute of History.

Address: Tilto St. 17, Vilnius, Lithuania

Tel. +370 2614436; e-mail: istorija@istorija.lt

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of Lithuanian Institute of History and Vilnius University, as well as on the website of Vilnius University:

www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

TURINYS

ĮVADAS.....	10
I. SANTUOKOS SUDARYMO SĄLYGOS	44
1. Teisėtos santuokos samprata	44
1.1. Kokia turi būti stačiatikių santuoka?.....	44
1.2. Pažeista santuokos sudarymo sąlyga: giminystė.....	46
1.3. Santuokos samprata LDK stačiatikiškoje visuomenėje	49
2. Susitarimas dėl santuokos – ikivedybinės sutartys	52
2.1. Kuo ypatingos XVI a. LDK ikivedybinės sutartys?.....	52
2.2. Santuokinis amžius.....	53
2.3. Kas svarbiau: laisva valia ar tėvų leidimas tuoktis?.....	56
2.4. Vestuvės ir kiti santuokos sudarymo papročiai.....	58
3. Materialinės santuokos sudarymo sąlygos	62
3.1. Merginų paveldėjimo realizavimas	62
3.2. „Galės ir laisvas bus užrašyti“: vaikų paveldėjimo dalis	66
3.3. Dovio institutas	70
II. GYVENIMAS SANTUOKOJE.....	79
1. Kodėl LDK sutuoktinių santykius reguliavo ir pasaulietinė teisė?	79
1.1. Bizantijos ir Kijevo Rusios teismų prerogatyvų pasiskirstymas nuosavybės ir baudžiamosios teisės sferoje	79
1.2. LDK situacija: teismų kompetencijų pasidalinimas bylose dėl nuosavybės ir nusikaltimų.....	85
2. Sutuoktinių turtiniai santykiai: disponavimas moters turtu	92
2.1. Kas valdė kraitį?	93
2.2. Disponavimas doviu	100
3. Asmeninių santykių spektras: nuo meilės iki neapykantos	108
3.1. Šilti jausmai ir privatūs sutuoktinių dokumentai	108
3.2. Ką daryti, jei santuoka nesėkminga?.....	112

3.2.1. Pabėgimai.....	114
3.2.2. Išvarymai.....	118
3.2.3. Svetimavimas	120
3.2.4. Nužudymai	124
III. SANTUOKOS PABAIGA – SKYRYBOS	129
1. LDK teisės kolizija: skyrybos pasaulietiniuose ir stačiatikių bažnytiniuose teismuose	129
1.1. Spraga stačiatikių bažnytinėje teisėje: neteisėtos skyrybų priežastys	129
1.2. Teismų kompetencijos: kas sprendžia skyrybų bylas?.....	132
1.3. Skyrybų teisingumas: Lietuvos didžiųjų kunigaikščių privilegijos ir Jaroslavo nuostatai	135
1.4. Kiti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų bei Stačiatikių Bažnyčios hierarchų raštai	138
2. (Ne)teisėtos santuokos nutraukimo formos.....	142
2.1. Stačiatikių skyrybos bendru sutuoktinių sutarimu: forma ir teisėtumas ..	142
2.2. Skyrybų sutarčių turinys	144
2.2.1. Skyrybų priežastys	145
2.2.2. Laisva valia	146
2.2.3. „Išlaisvinimas“ ir galimybė sudaryti kitą santuoką.....	147
2.2.4. Skyrybų sutarties baigiamosios nuostatos: turto dalybos, sankcija, įrašymas į teismo bylų knygas	148
3. Skyrybos bendru sutuoktinių sutarimu stačiatikių bažnytiniame teisme .	150
3.1. „Valstybės pasaulietinės teisės paprotys“: sutarčių patvirtinimas	151
4. Ginčai dėl skyrybų teisėtumo.....	153
IŠVADOS	160
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	165
PRIEDAS NR. 1: ikivedybinės sutartys.....	187
PRIEDAS NR. 2: ikivedybinių sutarčių kraičiai ir doviai	192
PRIEDAS NR. 3: LDK valdovų privilegijos Stačiatikių Bažnyčiai	200
PRIEDAS NR. 4: kiti LDK valdovų raštai.....	202

PRIEDAS NR. 5: skyrybų sutartys, jų forma, priešastys, laisva valia ir „atleidimas“ nuo santuokos	209
PRIEDAS NR. 6: skyrybų sutartys ir leidimai sudaryti kitą santuoką, draudimai, turto dalybos, sankcija	215
PRIEDAS NR. 7: sutuoktinių pabėgimai	221
PRIEDAS NR. 8: sutuoktinių išvairymai	229
SUMMARY	232
CURRICULUM VITAE	249
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	250

SANTRUMPOS

AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AKS	– Archiwum Książąt Lubartowiczów w Sanguszków w Sławucie
ALS	– Antrasis Lietuvos Statutas
ATR	– Abiejų Tautų Respublika
LDK	– Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
LII RS	– Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius
LM	– Lietuvos Metrika
LMAVB RS	– Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius
LM TBK	– Lietuvos Metrikos Teismų bylų knyga
LM UŽK	– Lietuvos Metrikos Užrašymų knyga
LVIA	– Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas
MDK	– Maskvos Didžioji Kunigaikštystė
PLS	– Pirmasis Lietuvos Statutas
SLDR	– Statut litewski drugiej redakcyi (1566)
TLS	– Trečiasis Lietuvos Statutas
VUB RS	– Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
АВАК	– Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею
АЗР	– Акты, относящиеся к истории Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею
АЮЗР	– Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе
ИЮМ	– Историко-юридические материалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской

- ОД – Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг
- СВКЛ – Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года
- РИБ – Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою комиссиею

ĮVADAS

Tyrimo aktualumas ir problema

Ilgus šimtmečius krikščionybės puoselėta ir Europoje įsigalėjusi santuokos samprata, kad tai – vienintelė teisėta, amžina vyro bei moters sąjunga, šiuolaikinėje visuomenėje palaipsniui transformavosi. Reaguojant į laiko bei vietos realijas, pokyčiai vyko iš lėto. Pirma, santuokos sudarymą pradėjo tvirtinti ir pasaulietinė – valstybės teisė. Postūmį tam davė dar protestantiškosios reformacijos religinis judėjimas, kurio pradininkai ir išpažinėjai skelbė santuoką esant pasaulietiška¹, o vėliau civilinę santuoką ir skyrybas įteisino Napoleono Civilinis kodeksas². Antra, 1973 m. Švedijoje įteisintas sugyventinių statusas priėmus įstatymą dėl jų bendro būsto³. XX a. antrojoje pusėje tai įteisinta ir kitose Europos valstybėse, tarp jų ir Lietuvoje 2001 m.⁴. Šiuo metu Europoje vis dar svarstomas bei priimamas registruotos partnerystės (civilinės sąjungos) įstatymas, numatantis ir teisėtą, lyčiai neutralią asmenų sąjungą⁵. Tai susilaukė įtemptų diskusijų visoje Europoje, ypač – Lietuvoje. Pradėta svarstyti, kokia asmenų partnerystė gali būti teisėta, kartu keltas klausimas ar šis įstatymas neneigia teisinių ir religinių normų, neprieštarauja visuomenės moralei⁶.

¹ Reformatai atmetė santuokos sakramentą, žr. J. Witte Jr., The Reformation of Marriage Law in Martin Luther's Germany: Its Significance Then and Now. In: *Journal of Law and Religion*. Vol. 4, no. 2 (1986), pp. 296.

² Napoleono kodekso II skyrius, straipsniai 63–71. Čia ir toliau romėniški skaičiai žymi skyrius, arabiški – straipsnius. Žr. *Code Napoleon or The French Civil Code. By a Barrister of the Inner Temple. Literally Translated from the Original and Official Edition*, published at Paris 1804. Washington, 1999, pp. 19–21.

³ I. Kudinavičiūtė-Michailovienė, Bendro gyvenimo neįregistruvus santuokos teisinio reglamentavimo problemos. In: *Jurisprudencija*. Mokslo darbai. 2008, 4 (106), p. 31.

⁴ P. A. Miškinis, Sugyventinių teisių reglamentavimo problemos. In: *Jurisprudencija*. 2003, 37 (29), p. 66; J. Juškevičius, Sugyventinių institutas. Tarp konkubinato ir santuokos. In: *Soter. Religijos mokslo žurnalas*. 2004, 12 (40), p. 7–13.

⁵ Pirmieji Europoje „lyčiai neutralią santuoką“ pripažino Nyderlandai 2001 m.. Daugiau žr. A. Limantė, Stiprėjantis tos pačios lyties asmenų šeiminių santykių teisinis pripažinimas Europoje. In: *Teisės problemos*. 2019, 1 (97), p. 21–46; *Analitinė apžvalga 20/54 2020-12-29 Tos pačios lyties ir skirtingų lyčių asmenų partnerystės ir santuokos teisiniai institutai Europos Sąjungos valstybėse narėse. Lietuvos Respublikos seimo kanceliarijos informacijos ir komunikacijos departamento tyrimo skyrius*. Prieiga per internetą: https://www.lrs.lt/sip/getFile3?p_fid=29181 [žiūrėta 2022–02–18].

⁶ L. Vaigė, Legal recognition of same-sex marriages in Lithuania and the ordre public exception. In: *Equality and justice: sexual orientation and gender identity in the XXI century*. Ed. by A. Schuster. Udine, 2011, pp. 271–286; V. G. Navaičio, V. Gaidžio 2015 m. apklausų duomenys parodė itin neigiamą Lietuvos visuomenės

Diskusijos palietė pamatinius santuokos instituto ir sutuoktinių santykių klausimus – teisėtumą, jo formą ir prasmę. Todėl ieškant atsakymų, vis dažniau atsigręžiama į šeimos teisės normas, jų sisteminimo procesus, o kartu – į santuokos instituto bei sutuoktinių santykių istoriją. Pastarąją pradėta tirti XIX a. pab. – XX a. sandūroje prasidėjus pirmajai feminizmo judėjimo bangai, o istoriografijoje – įsitvirtinus pozityvizmui⁷. Šiuose tyrimuose analizuota moters teisinė, turtinė ir socialinė padėtis, taip pat ir santuokos instituto istorijos⁸. Intensyviau šeimos ir santuokos istorija tirta XX a. 6–7-ajame dešimtmetyje kilus antrajai feminizmo judėjimo bangai. Istoriografijoje bandyta ieškoti „moters istorijoje“, nes greta „Jo“ (angl. *HIStory*) norėta turėti „Jos“ (angl. *HERstory*) istoriją⁹. Kartu su šiuo procesu, istoriniuose tyrimuose įsigalėjo „Analų“ mokyklos trečiosios kartos atstovų idėjos. Jos apėmė siekį tirti paprastą statistinį žmogų, nagrinėti mentaliteto istoriją – praeitės visuomenės sanklodą¹⁰. Antai, Philippe Ariès monografijoje apie vaikystę Europoje taip pat analizuoti tėvų – vaikų santykiai, o tai palietė socialinę šeimos istoriją. Tyrėjas susilaukė kritikos – manyta, kad kai kurios P. Ariès išvados nepagrįstos arba pernelyg drąsios, reikalaujančios papildomų tyrimų¹¹. Todėl „Analų mokyklos“ idėjos kartu su feminizmo judėjimu atgaivino šeimos ir santuokos tyrimų populiarumą, o istorikų tyrimų išvados pildytos ir derintos su kitų mokslų analizių rezultatais. Šiuo metu šeimos

požiūrį į tos pačios lyties santuokas. Žr. G. Navaitis, V. Gaidys, Lietuvos gyventojų požiūris į tos pačios lyties porų šeimines teises. In: *Sociologija*. Mintis ir veiksmas. 2015, 2 (37), p. 120–126.

⁷ M. Spongberg, *Writing Women's History since the Renaissance*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2002, pp. 142–146.

⁸ Iki šiol aktualūs LDK moters teisei – turtinei padėčiai nagrinėti skirti tyrimai: В. Д. Спасович, Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву. In: *Статьи, диссертации, лекции юридического содержания*, t. 3. Санкт-Петербург, 1890, c. 107–160; И. И. Скитский, Невиновные вдовы по Литовскому статуту и по толкованию Сената. In: *Журнал Министерства юстиции*, 1907, nr. 7, rugsėjis, c. 16–64.

⁹ M. Spongberg, *Writing Women's History since the Renaissance*, pp. 229–240. Taip pat apie feminizmo judėjimą ir istorijos rašymą žr. J. Karpavičienė, *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje. Gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*. Vilnius, 2005, p. 7–9; J. Sarcevičienė, *Lietuvos didikės proginėje literatūroje. Portretai ir įvaizdžiai*. Vilnius, 2005, p. 11–17.

¹⁰ А. Гуревич, *Исторический синтез и Школа «Анналов»*. Москва, Санкт-Петербург, 2014, c. 268.

¹¹ Prancūzijoje tyrimas pasirodė 1960 m. (Ph. Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1960). Vėliau išverstas į anglų k. (1962 m., Ph. Ariès, *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*, New York, 1962). 1973 m. pasirodė naujasis monografijos leidimas, kurios įžangoje P. Ariès argumentuotai atrėmė per dešimtmetį susikaupusią kritiką, žr. Ф. Арьес, *Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке*, Екатеринбург, 1999, c. 8–25.

istorijos tyrimai užima svarią vietą humanitariniuose bei socialiniuose moksluose.

Šiuolaikinėje historiografijoje dominuoja kelios šeimos istorijos tyrimų kryptys. Dvi iš jų formuoja šio tyrimo problematiką – tai lyčių studijos (angl. *gender studies*) bei santuokos istorijos tyrimai. Lyčių studijos apjungė skirtingų mokslų tyrimų rezultatus, išryškino pamatinius lyčių socialinės ir ekonominės padėties skirtumus¹². Vis dėlto, lyčių istorijos tyrimuose pastaraisiais dešimtmečiais dominuoja daugiausia moters praeitėje tema. Jos dėka išryškėjo svarbiausi dukros, sutuoktinės, motinos, našlės vaidmenys ūkio, ekonomikos, kultūros, politikos ir religijos istorijoje¹³. Tai iš dalies padaryta ir LDK istorijos tyrimuose – ištirta teisinė ir turtinė moters padėtis, atrastos moters, pirmiausia, didikės ir bajorės, politinės ir kultūrinės veiklos gairės¹⁴. Tačiau pastebėta, kad „lyčių studijas“ užvaldžiusi moters tema historiografijoje atvėrė problemą – analogiškų vyro ar lyčių santykių istorijos tyrimų trūkumą¹⁵. Partnerystės ir sutuoktinių istorijos analizė leistų iš dalies tokį netolygumą LDK lyčių istorijos tyrimuose suvienodinti. Taip pat sutuoktinių santykių tyrimas svarbus norint pažinti LDK visuomenę, nes jis išryškina svarbiausius teisinius ir kultūrinius reiškinius, suteikia galimybę pažvelgti į praeities visuomenės kasdienybę, ją supantį emocinį pasaulį.

Kitą gausią šeimos istorijos tyrimų grupę sudaro santuokos instituto studijos. Nuosekliau santuokos institutas pradėtas tirti XX a. antroje pusėje.

¹² XX a. pab. – XXI a. pr. daugelyje pasaulio universitetų įkurti lyčių studijų centrai. Pavyzdžiui, Vilniaus universitete iš pradžių įsteigtas Moters studijų, vėliau tapo Lyčių studijų centru, kuris ligi šiol Lietuvoje skelbia aktualius lyčių studijų tyrimus. Lyčių studijų centrų dėka visame pasaulyje pradėti analizuoti vyrų bei moterų santykiai, lyčių padėties skirtumai ir kita. Keli tyrimai (straipsnių rinkiniai) lyčių studijų tema: *Frontiers in the Economics of Gender*. Ed. By F. Betio, A. Verashchagina. New York, 2008; *What Is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family and Business from the Early Modern Era to the Present*. Ed. By R. Sarti, A. Bellavitis, and M. Martini. New York. Oxford. 2008. Vienas svarbiausių lyginamosios moters istorijos pavyzdžių: M. Bogucka, *Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background*. Hampshire, 2004.

¹³ M. Koczerska, *Geneza, Znaczenie i program dalszych badań nad kobietą I rodziną w średniowieczu i nowożytności*. In: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*. Pod redakcją Z. H. Nowaka i A. Radziwińskiego. Toruń, 1998, s. 7–16.

¹⁴ R. Ragauskienė, XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterys: istoriografinis ir praktinis požiūris. In: *Moterys, darbas, šeima. Lyčių vaidmenys užimtumo sferose: sociokultūrinis aspektas*. Vilnius, 2008, p. 146–164.

¹⁵ Л. П. Репина, История женщин сегодня. Историкографические заметки. In: *Man Within his Family Circle. Essays on the History of Private Life in Europe Before the Modern Times*. (Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени). Ed. By Yu. L. Bessmertny. Moscow, 1996, с. 55.

Tada paskelbti „Analų” mokyklos trečiosios kartos atstovo Georges Duby tyrimai, kuriuose istorikas analizavo santuokos institutą viduramžių Prancūzijoje. G. Duby teigė, kad viduramžių Prancūzijoje egzistavo keli santuokos modeliai, o juos reprezentavo dvi visuomenės grupės ir jų skirtingi požiūriai į santuoką, jos reikšmę. Pasauliečiams (kilmingųjų luomui) rūpėjo praktinė santuokos pusė: giminiių suartėjimas, teisėti palikuonys, nuosavybės koncentravimas. Todėl kilmingieji siekė sudaryti kuo daugiau santuokų, o norėdami išsaugoti giminės turtą – tuokdavosi su artimais giminaičiais. Tuo tarpu, dvasininkų luomas puoselėjo monogamiją ir kitas, krikščionybės įtvirtintas normas: skelbė santuoką esant amžiną ir neišardomą, nustatė teisėtas santuokos sudarymo sąlygas, kurios draudė kraujomaišą. Abu šie modeliai tarpusavyje konkuravo, tačiau ilgainiui krikščioniškasis santuokos modelis įsitvirtino, kai bažnyčios bei pasaulietinės teisės kompetencijos buvo atribotos – tada santuokos sudarymą ir nutraukimą (anuliavimą) pradėjo reguliuoti Bažnyčia¹⁶.

Istoriografijoje G. Duby išvados vis dar analizuojamos – tyrėjai jas priima, papildo arba ginčija¹⁷. Pavyzdžiui, Sara McDougall teigia, kad viduramžių Prancūzijoje pasauliečių bei dvasininkų santuokos modeliai nesiskyrė, nes sutapo jų tikslai – siekta santuokos teisėtumo ir pripažinimo, nes tai palikuoniams garantavo paveldėjimo teisę. Dėl to keitėsi požiūris į nesantuokinius vaikus, kurie paveldėjimo teisės neturėjo¹⁸. Kiti tyrėjai taip pat ėmėsi santuokos instituto istorijos tyrimų Europos valstybėse. Juose ne kartą pastebėta, kad krikščioniška santuoka ankstyvaisiais viduramžiais dar buvo pasaulietiška, išsaugojusi papročių teisės elementus, o krikščioniška santuokos samprata įsitvirtino palaipsniui¹⁹.

¹⁶ G. Duby, *Medieval Marriage. Two model from Twelfth-Century France*. Translated by Elborg Foster.. Baltimore and London, 1978, p. 1–25; Idem, *Love and Marriage in the Middle Ages*. Chicago, 1994, pp. 3–21.

¹⁷ E. van Houts, *Married Life in the Middle Ages, 900–1300*, Oxford, 2019, pp. 15–18.

¹⁸ S. McDougall, The Making of Marriage in Medieval France. In: *Journal of Family History*, 38, 2013, pp. 103–121.

¹⁹ P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage From its Medieval Origins to the Council of Trent*. (Cambridge Studies in Law and Cristianity series). Cambridge, 2016, pp. 34–38; J. A. Brundage, E pluribus unum: Custom, the Professionalization of Medieval Law, and Regional Variations in Marriage Formation. In: *Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe, 1150–1600*. Leiden, 2011, pp. 21–41; A. P. Szabó and M. Caples, Betrothal and Wedding, Church Wedding and Nuptials: Reflections on the System of Marriages in Sixteenth- and Seventeenth-Century Hungary. In: *The Hungarian Historical Review*, 2014, 3(1), pp. 3–31; M. Korpiola, *Between Betrothal and Bedding. Marriage Formation in Sweden 1200–1600*. Leiden – Boston, 2009, pp. 19–

LDK santuokos istorijos tyrimuose taip pat pastebėtas šio instituto dvilypumas, nes jį reguliavo ir pasaulietinė, ir bažnytinė teisė²⁰. ALS buvo įrašyta norma (V;§18), kuri atskyrė bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijas nagrinėjant skyrybų bylas. Bažnytiniais teismams liko skyrybų patvirtinimas, o pasaulietiniai turėjo spręsti turto pasidalijimo klausimus²¹. Tačiau iki šiol beveik netirta, kada pradėtos skirti šių teismų kompetencijos sprendžiant bylas dėl santuokos ir kaip realiai LDK visuomenėje laikytasi tokio prerogatyvų pasiskirstymo. Tokios problemos analizė svarbi, nes atskleidžia LDK christianizacijos procesą – pagoniškų tradicijų (kurių dalį išsaugojo pasaulietinė teisė) ir krikščioniškų normų susidūrimą bei pastarųjų įsitvirtinimą visuomenėje.

Tyrimo objektas

Šio tyrimo objektas – sutuoktinių santykiai LDK stačiatikių kilmingųjų šeimoje. Objektas sudėtinis ir jo pagrindą sudaro LDK sutuoktinių santykių tyrimas, o konfesija (stačiatikiai) ir luomas (kilmingieji) tapo objekto rodikliais. Tyrime pasirinkta tirti stačiatikius, nes LDK Stačiatikių Bažnyčia XV–XVI a. patyrė sunkumų – turėjo vidaus problemų, nes buvo netinkamai administruojama. Todėl, pasak teisės istoriko J. Bardacho, Stačiatikių Bažnyčia netinkamai vykdė savo veiklą – nesugebėjo skelbti krikščioniškųjų normų bei rūpintis visuomenės morale. Susiklosčius tokiai situacijai, stačiatikių gyvenamose LDK rusėniškose teritorijose išliko papročių teisės reliktai, o juose santuoka prilyginta laisvai sudaromai ir lengvai nutraukiamai sutarčiai. Šis „pasaulietiškas santuokos pobūdis“ (lenk. *świecki charakter małżeństwa*) lėmė, kad stačiatikių santuokos problemas sprendė ne vien bažnytiniai, bet ir pasaulietiniai teismai²². Todėl galima daryti prielaidą – stačiatikių bažnytinių bei pasaulietinių teismų kompetencijos nagrinėjant bylas dėl santuokos susidūrė. Taigi stačiatikių sutuoktinių santykių tyrimas

86; M. Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*. Warszawa, 1975, s. 35.

²⁰ S. Lazutka, I. Valikonytė, J. Karpavičienė, Įvadas. In: *Lietuvos Metrika (1528–1547) 4-oji Teismų bylų knyga*, Vilnius, 1997, p. xxxv; J. Machovenko, Pasaulietinių ir bažnytinių teismų kompetencijos atribojimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In: *Teisė*, t. 43, Vilnius, 2002, p. 126.

²¹ (ALS; V, 18), Statut litewski drugiej redakcyi (1566). In: *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 7, Kraków, 1900, s. 141 (SLDR); *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Каментарыі да Статута падрыхтавалі Я. А. Юхо, У. М. Саголін, Т. І. Доўнар. Мінск, 2003, с. 142 (CBKЛ).

²² J. Bardach, Zwyczajowe prawa małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII w.). In: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970, s. 311–312.

leidžia stebėti ir išryškinti teismų kompetencijų atskyrimo procesą – jo reguliavimą, kontrolę ir funkcionavimą.

Tuo tarpu, disertacijoje analizuojamas stačiatikių kilmingųjų luomas atsižvelgus į tai, kad šis buvo nevienalytis. LDK kilmingųjų (privilegiuotųjų) luomą sudarė skirtingą ekonominę bei politinę galią turinčios grupės: įvairios kilmės sričių kunigaikščiai, o taip pat – didikai ir bajorai, kurie skirstyti į ponus, dvarionis, žemionis²³. Dėl to tyrime, kalbant apie šio luomo sutuoktinių santykius, vartojamas visas privilegiuotojo luomo grupes apimantis terminas – kilmingieji.

Pasirinkimą tirti būtent stačiatikių kilmingųjų santuoką lėmė jų padėtis valstybėje. XIV–XV a. LDK iki tol įtakingi periferijų, rusėnų kilmės stačiatikių kunigaikščiai buvo iš lėto išstumti ir patraukti nuo valstybės valdymo – svarbiausias valstybės pareigybes (centrines bei regionines) bei vietas Ponų taryboje užėmė katalikiška, etninė Lietuvos diduomenei²⁴. Tą taip pat užtikrino 1413 m. Horodlės privilegija, kurioje visiems „nekatalikams“ uždrausta užimti aukščiausias ir svarbiausias pareigybes valstybėje, o draudimo iš esmės nepanaikino ir 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegija. Oficialiai šis konfesinis ribojimas stačiatikiams užimti svarbiausias pareigybes valstybėje ir Ponų taryboje pašalintas tik Žygimanto Augusto privilegija 1563 m. Todėl iki tol tik keli stačiatikių išpažįstančių kilmingųjų giminių atstovai užėmė svarbiausias pareigybes valstybėje arba Ponų taryboje²⁵. Tą lėmė jų politinė įtaka, turtas bei giminystės ryšiai, o prie jų didinimo ir užmezgimo prisidėjo sėkminga giminės vedybinė politika. Todėl kilmingųjų santuokų ir sutuoktinių santykių tyrimas atskleidžia stačiatikių giminių strategijas, kurių dėka šios išitvirtino politinėje LDK valdžioje arba rusėniškuose valstybės regionuose.

Tyrimo metodologija

Stačiatikių kilmingųjų sutuoktinių santykius pasirinkta tirti kaip LDK pasaulietinės teisės reguliuojamą reiškinių. Viena vertus, tokia prieiga pasirinkta, nes Lietuvos Statutai įtvirtino LDK visuomenės luominę

²³ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais*. Vilnius, 2010, p. 59–65; Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ, 1993, с. 70–71.

²⁴ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais*, p. 62–63.

²⁵ G. Kirkienė nustatė, kad iki Žygimanto Senojo valdymo laikų Ponų taryboje pareigybes turėjo tik keli stačiatikiai – Soltonų, Chodkevičių, Zaslavskių (nėra tiksliai žinoma konfesija), kunigaikščių Putiatyčių giminių atstovai. Vėliau žinomas Konstantino Ostrogiškio atvejis, žr. G. Kirkienė, Ar būta stačiatikių LDK politiniame elite Aleksandro valdymo laikais? In: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2007, p. 123–130.

santvarką, aiškiau nubrėžė ribą, kuri skyrė kilmingąją luomą nuo „prastojo“, be to, garantavo kilmingųjų teises ir laisves²⁶. Todėl Lietuvos Statutų normos, pirmiausia, reguliavo kilmingojo luomo sutuoktinių santykius. Realų šių normų funkcionavimą leidžia tirti LDK pasaulietinių teismų bylų analizė, atskleidžianti ne vien teisinius praeities visuomenės bruožus, bet fiksuojanti ir istorinę kasdienybę. Kita vertus, būtent pasaulietinė teisė ir jos kodifikavimo procesas leidžia analizuoti pasaulietinių bei bažnytinių teismų kompetencijų atskyrimo problemą. LDK pasaulietinės teisės kodifikacija vyko palaipsniui – iš pradžių teisės paprotys, iki tol perduotas žodžiu, esant poreikiui, užfiksuotas raštu²⁷. Todėl LDK pasaulietinė teisė išsaugojo dalį papročių teisės elementų, kurie iki krikšto priėmimo kontroliavo santuokos sudarymą ir nutraukimą²⁸. Tuo tarpu, tam prieštaravo bažnytinė teisė, siekusi reguliuoti krikščioniškos bendruomenės narių tarpusavio ryšius, tarp jų – santykius šeimoje bei santuokos institutą. Taigi, pasaulietinės teisės normų bei jų funkcionavimo visuomenėje tyrimas išryškina pastarąją teisės normų koliziją (susidūrimą), o taip pat – šios problemos sprendimo būdus.

Analizuojant pasaulietinės teisės normas bei jų taikymą praktikoje, remiamasi keliais tyrimo metodais. Sisteminant empirinius šaltinių duomenis bei gausią istorinių tyrimų medžiagą pasitelktas analitinis metodas. Tai leido išryškinti svarbiausias istoriografines pozicijas, diskutuoti su autorių hipotezėmis, o kartu – išsiaiškinti, kaip praktikoje funkcionavo pasaulietinės teisės normos, nes tokiu būdu galima įsigilinti į nagrinėjamų bylų turinį. Kartu, norint išsiaiškinti pasaulietinės ir bažnytinės teisės kolizijos priežastis bylose dėl santuokos, taikyti kiti metodai. Retrospektyvos leido įsigilinti į nagrinėjamos problemos atsiradimo aplinkybes, o lyginamasis – įvertinti, kaip pasaulietinės ir bažnytinės teisės kolizijos klausimas spręstas kitose konfesijose ir valstybėse. Diplomatinės (kaip pagalbinio istorijos mokslo) tyrimo metodas taikytas analizuojant privačių dokumentų turinį, jų formuliarą.

²⁶ Žr. Trečiojo skyriaus komentarus. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 2001, p. 275–283.

²⁷ Apie tai Lenkijos teisės istorijos kontekste, žr. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, wyd. piąte, Warszawa, 2003, s. 27. Lietuvos teisės istorijos kontekste apie tai žr., V. Andriulis, M. Maksimaitis, V. Pakalniškis, J. S. Pečkaitis, A. Šenavičius, *Lietuvos teisės istorija*, Vilnius, 2002, p. 30.

²⁸ Šiek tiek apie tai žr. J. Jurginis, *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, Vilnius, 1976, p. 94–95.

Tyrimo strategija

Pasirinkta tyrimo metodologija tirti stačiatikių kilmingųjų sutuoktinių santykius, analizuojant LDK pasaulietinę teisę ir jos taikymą teismų praktikoje, suteikė įvairius privalumus ir trūkumus. Viena vertus, tokia metodologija geriausiai leidžia užčiuopti stačiatikių bažnytinės ir pasaulietinės teisės kompetencijų atribojimo problemą, ypatingai – bylose dėl santuokos. Taip yra dėl to, kad pasaulietinių teismų knygų įrašuose fiksuoti įvairaus rūšių ir turinio dokumentai, atspindėję skirtingas santuokinio gyvenimo puses. Materialius sutuoktinių ryšius kūrė įvairūs (kraičio, dovio ir kiti) užrašymai ar dovanojimai. O štai daugiausia konfliktinio pobūdžio porų santykius atskleidė sutuoktinių skundai dėl santuokoje sulauktos fizinės ar, taip pat, emocinės žalos. Be šių dokumentų, į pasaulietinių teismų knygas, atlikusias ir notarinę funkciją²⁹, buvo įrašomos įvairios (ikivedybinės, skyrybų bendru sutarimu) sutartys, žymėjusios santuokos sudarymą ir nutraukimą bei formavusios santuokos institutą. Galima kelti hipotezę, kad sutuoktiniai pirmiau kreipdavosi į pasaulietinį, bet ne bažnytinį teismą, nes suvokė, kad jame gali greičiau ir patogiau registruoti bet kokio pobūdžio skundą³⁰. Jau vėliau teismas sprendavo, kuriam teismui pagal kompetenciją bylą priklauso nagrinėti³¹. Todėl pasaulietinių teismų įrašai išsaugojo medžiagą, įgalinančią nagrinėti stačiatikių kilmingųjų sutuoktinių santykius.

Antra vertus, šio tyrimo metodologija, be minėtų privalumų, spendžia ir spąstus analizuojant suformuluotą tyrimo temą, tikslą ir jo objektą – stačiatikių kilmingųjų sutuoktinių santykius. Pasaulietinių teismų knygų medžiagoje retai yra tikslių nuorodų³² apie tai, ar bylose ir kituose įrašuose minimi asmenys buvo stačiatikiai. Tokiais atvejais teko gilintis į įvairių giminių genealogiją, nagrinėti atskirų jos narių konfesinę priklausomybę, taip pat dažnai teko atkreipti dėmesį į antroponimiką, o ypač į vardus, dažniausiai

²⁹ R. Šmigelskytė-Stukienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavieto teismų notarinės funkcijos. In: *Lietuvos notariato istorija. Leidinys skirtas notariato reformos Lietuvoje 20-mečiui*. Sud. Jolanta Karpavičienė. Vilnius, 2012, p. 71–93.

³⁰ Istoriografija, analizuojanti LDK bažnytinių teismų veiklą, skurdi. Tą lemia šaltinių trūkumas, jų sporadiškumas. LDK valdovo, vaivadų, žemės, vėliau pavietų žemės ir pilies teismų veikla tyrinėta. Istoriografija šiuo klausimu aptarta D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius, 2006, p. 30–45; I. Valikonytė, *Rex Iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.* Vilnius, 2023, p. 8–14.

³¹ Valdovo teismo kompetenciją aptarė I. Valikonytė, žr. I. Valikonytė, *Rex Iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.* Vilnius, 2023, p. 67–88.

³² Apie tai, kad asmenys tikrai stačiatikiai leidžia spręsti tik metropolito, ar kito stačiatikių hierarcho paminėjimas byloje ar teismo įrašė.

vartojamus LDK stačiatikių³³. Tiesa, pastarasis metodas nėra patikimas, nes XVI a. LDK stačiatikiai, veikiami reformacijos ir kounterreformacijos, kelis sykius keitė tikyba³⁴. Todėl tyrime susiduriama su stačiatikių identifikavimo problema, kurios iki galo nepavyko išvengti.

Tiesa, reikia pabrėžti, kad disertacijoje, analizuojant bendrus reiškinius ir jų sampratą visuomenėje, kartais neapsiribojama vien tikyba (stačiatikiai) ir luomu (kilmingieji). Dažnu atveju siekiama pažvelgti į bendrą kontekstą, todėl nagrinėjami šaltiniai, kuriuose figūruoja įvairaus luomo (valstiečiai, miestiečiai) ir tikybos (daugiausia katalikai) asmenys. Tokia tyrimo strategija leidžia pažinti LDK pasaulietinėmis teisės normomis reguliuojamą XVI a. visuomenę, kurioje ir gyveno stačiatikiai.

Tyrimo chronologija bei geografija

Šio tyrimo chronologiniai bei geografiniai rėmai formavo, keitė ar kitaip veikė nagrinėjamą objektą – stačiatikių kilmingųjų situacinių santykius. Chronologija apima XV a. vidurį – XVI a. pabaigą, o šių ribų pasirinkimą lėmė tyrimui reikšmingos datos. Pradinė tyrimo chronologinė data yra 1447 m., kai buvo išduota Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero Jogailaičio privilegija. Joje pirmą kartą garantuota ne vien sūnų, bet ir dukterų teisė į paveldėjimą – tėvoniją, kuri dažniausiai realizuota kraičio pavidalu, o jo išdavimo bei valdymo procesai iš dalies įkūnijo situacinių turtinių santykius. Ribine šio tyrimo data tapo 1596 m. – Bresto unijos metai. Tada bažnytiniame susirinkime buvo pasirašyta sutartis tarp ATR katalikų ir stačiatikių, o sutarties pagrindu valstybėje įkurta Unitų Bažnyčia. Tai keitė krikščioniškųjų konfesijų padėtį valstybėje, nes buvo teritoriškai ir struktūriškai performuotos jų vyskupijos bei parapijos, kita vertus, tai taip pat paskatino Stačiatikių Bažnyčios reformas.

Geografinės tyrimo ribos apima LDK teritorijas, kurios XVI a. priklausė Kijevo metropolijai. Tai daugiausia rusėniškos LDK teritorijos, kurios apėmė septynias vyskupijas: Kijevo, Polocko-Vitebsko, Smolensko-Severščina, Černigovo-Briansko, Turovo-Pinsko, Lucko-Ostrogo, Voluinės,

³³ J. Čirūnaitė, Voluiniečių įvardijimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose. In: *Žmogus kalbos erdvėje*. 2002, Nr. 2, p. 24–29; Eadem, Gardino pavieto bajorų asmenvardžiai ir iš jų kilusios pavardės 1565 m. dokumente. In: *Lituanistica*. 2020, Nr. 4, p. 288–301.

³⁴ Geriausiai šią tendenciją parodė Marzena Liedke tyrimai. Žr. M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*. Aneks I ir aneks II, s. 279–285.

Volodymyro-Bresto bei Vilniaus miesto metropolito jurisdiką³⁵. XVI a. pradžioje Maskva užėmė Smolensko bei Černigovo žemes, todėl LDK teritorijoje liko penkios vyskupijos. Po Liublino unijos, 1569 m., nuo LDK atskyrus Kijevo, Podolės, Voluinės ir Palenkės žemes, didžioji LDK stačiatikių vyskupysčių dalis atiteko Lenkijai. Nepaisant to, tyrime remiamasi teismų, veikusių tose žemėse, bylų medžiaga, nes net po Liublino unijos ten galiojo ALS nustatytos normos. O tai leidžia įvertinti, kaip realiai Kijevo, Podolės, Voluinės ir Palenkės žemėse funkcionavo ALS norma (V;§18), atskyrusi teismų prerogatyvas sprendžiant skyrybų bylas, ir kaip buvo nagrinėtos bylos dėl santuokos, bei, pagaliau, koku būdu ten spręsta bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijų atskyrimo problema.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Tyrimo tikslas – tirti turtinius ir asmeninius (privačius) sutuoktinių santykius LDK stačiatikių kilmingųjų šeimoje XV a. vid. – XVI a. pab. Siekiant įgyvendinti tikslą, keliami uždaviniai:

- 1) Išanalizuoti teisėtos santuokos sampratą rusėniškose LDK žemėse;
- 2) Ištirti teisėtos santuokos sudarymo aplinkybes bei sąlygas LDK stačiatikių kilmingųjų šeimoje;
- 3) Nagrinėti santuokos sudarymo turtines sąlygas – merginų bei vaikų paveldimo turto išskyrimo procesus;
- 4) Analizuoti sutuoktinių turto valdymo formas – jų bendrai, iš dalies bendrai ir atskirai valdomą turtą;
- 5) Atskleisti asmeninių sutuoktinių santykių stačiatikių kilmingųjų šeimoje aspektus bei išryškinti išskylančių konfliktų priežastis ir jų sprendimo būdus;
- 6) Išanalizuoti stačiatikių kilmingųjų santuokos nutraukimo formas ir jų teisėtumo sampratą LDK visuomenėje.

Istoriografija

LDK sutuoktinių santykių istoriografija yra didžiulė bei įvairialypė – tai lėmė net kelios priežastys. Pirma, LDK sutuoktinių turtiniai santykiai pradėti tirti dar XIX a. pradžioje, kai buvo publikuoti pirmieji teisės istorikų darbai, kuriuose nagrinėti LDK didikės ir bajorės paveldėjimą realizuojantys bei jį santuokoje apsaugantys institutai – kraitis bei dovis. Tuomet šiuose tyrimuose pirmą kartą nuodugniau nagrinėtos Lietuvos Statutų normos,

³⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*. Białystok, 2003, s. 208–209; Lietuvos istorija, V tomas. *Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaištystė 1529–1588 m.* Red. J. Kiaupienė ir I. Lukšaitė. Vilnius, 2013, p. 325 ir 397.

apibrėžusios LDK moters teisinį ir turčinį statusą valstybėje³⁶. Antra, LDK sutuoktinių istorijos tyrimų gausą lėmė ir XX a. antrojoje pusėje suintensyvėjusi moters bei šeimos istorijos tyrimų tendencija. Tuomet LDK istorinį palikimą „besidalijančiose“ šalyse – dar Sovietų Sąjungos Respublikose, pasirodė pirmieji išsamūs LDK moters teisinės padėties tyrimai. Ligi šiol LDK sutuoktinių istorijos tyrimai išlieka aktualūs, o juos atlieka ne vien mokslininkai iš Lietuvos, bet ir Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos ir Rusijos. Trečia, santuokos bei šeimos istorijos tema paliesta ir vis dar nagrinėjama skirtinguose LDK teisės, politikos, ekonomikos, religijos, kasdienybės ir kitų sferų istorijos tyrimuose. Visos šios priežastys lėmė įvairiakalbių bei labai skirtingų LDK sutuoktinių istorijos tyrimų gausą, tačiau šiame darbe analizuojama tema, problema ir tikslas iki šiol nuodugniau ar nuosekliau nebuvo tirti. Nepaisant to, mokslininkų atlikti tyrimai šiai disertacijai labai svarbūs, nes jų metodai, empiriniai duomenys bei išvados leido pasirinkti tyrimo priėgą, o taip pat – patikslinti, pildyti ar paaiškinti gautus darbo rezultatus.

LDK pasaulietinės teisės istorijos tyrimai. Pasirinkta šios disertacijos tyrimo priėga (pasaulietinė teisė) nulėmė LDK teisės istorijos tyrimų aktualumą, kuriuose įvairiais aspektais analizuota šeimos, santuokos ar moters istorijos tema. LDK teisės istorijos tyrimams didelį postūmį davė XX a. antrojoje pusėje Lietuvos TSR, Vilniuje, atnaujinti Lietuvos Statutų, o taip pat – Lietuvos Metrikos publikavimo bei tyrimo darbai³⁷. Tuo metu teisės istorikų darbuose išsiskyrė du pagrindiniai LDK teisės istorijos šaltinių tyrimo metodai, kuriais tyrėjai remiasi ligi šiol. Antai, vieni specialistai taikė teisininkams būdingą teisės šaltinių normų komentavimo bei lyginimo metodiką. Tada XX a. 8–9-ajame dešimtmetyje pasirodė iki šiol aktualūs teisininkų Vytauto Raudeliūno ir Stasio Vansevičiaus LDK teisės istorijai nagrinėti skirti darbai³⁸. O štai, LDK šeimos teisės istoriją, remiantis Lietuvos

³⁶ В. Д. Спасович, Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву, с. 107–160; И. И. Скитский, Невиновные вдовы по Литовскому статуту и по толкованию Сената, с. 16–64.

³⁷ Apie tai žr. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. Pirmojo Lietuvos Statuto tyrimų istorija. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001, p. 29–30; A. Dubonis, Tyrimai ir leidyba. In: A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. *Susigrąžinant praeitį. Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai*. Vilnius, 2016, p. 245–246.

³⁸ V. Raudeliūnas, Romėnų teisės recepcija Lietuvoje. In: *Teisė*. T. 3, 1974, Vilnius, p. 45–51; Idem, Įstatymų leidyba feodalinėje Lietuvoje (iki 1569 m. Liublino unijos). In: *Socialistinė teisė*. T. 2, 1975, p. 51–56; S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai teisiniai institutai*. Pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus. Vilnius, 1981.

Statutų normomis, nagrinėjo Vytautas Andriulis – iš pradžių parengęs disertaciją, vėliau tyrėjas jos pagrindu publikavo straipsnius bei paskelbė monografiją³⁹. Šių mokslininkų darbus tęsia kiti teisės istorikai (Jevgenij Machovenko, Rusnė Juozapaitienė), kurių tyrimų dėka išryškėjo bažnytinės ir pasaulietinės teisės prerogatyvų pasidalijimo problema, sprendžiant bylas dėl santuokos⁴⁰. Vis dėlto, teisės istorikų taikoma šaltinių tyrimų metodika, leidusi užfiksuoti bei apibrėžti minėtą problemą, iki šiol nebuvo iš esmės išanalizuota – teisės normų komentavimo bei interpretavimo nepakako norint išsiaiškinti bažnytinės bei pasaulietinės teisės kolizijos problemos atsiradimo priežastis, formas ir jų reguliavimą.

Kitokią LDK teisės šaltinių tyrimo strategiją XX a. pasiūlė istorikai – dar amžiaus pradžioje pasirodė ukrainiečių etnologo ir istoriko Oresto Levickio šaltinių publikacija, kurioje buvo surinktos žemės ir pilies teismų bylos iš Kijevo, Podolės bei Voluinės vaivadijų. Publikacijos šaltiniai buvo atrinkti atsižvelgus į rinkinio temą – santuokos teisę bei šeimos gyvenimo kasdienybę. Rinkinio įvade O. Levickis aptarė publikuojamus šaltinius – teismų bylas, pateikdamas iki šiol aktualias išvadas apie LDK stačiatikių santuokos institutą⁴¹. Toliau šią temą pasitelkęs normatyvinių ir pasaulietinių teismų bylų šaltinių analizę nagrinėjo teisės istorikas Juliuszas Bardachas⁴². Kiek vėliau šį metodą pasitelkė Lietuvos teisės istorikai – Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, kurie tuo metu rengė naują, išsamią ir sudarytą iš kelių dalių akademinę PLS publikaciją⁴³. Tyrėjai

³⁹ V. Andriulis, Santuokos nutraukimas ir pripažinimas negaliojančia. In: *Socialistinė teisė*. Nr. 1, 1975, p. 55–60. Autoriaus išvados apibendrintos: V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*. Vilnius, 2003.

⁴⁰ J. Machovenko, Pasaulietinių ir bažnytinių teismų kompetencijos atribojimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In: *Teisė* (43). Vilnius, 2002, p. 117–127; R. Juozapaitienė, Materialinės santuokos sudarymo sąlygos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki XVI a. In: *Teisė*, t. 95, Vilnius, p. 71–83; Eadem, Popiežiaus Aleksandro III doktrina dėl santuokos sudarymo viduramžių Vakarų Europoje. In: *Teisė*, t. 10, Vilnius, 2010, p. 149–160; Eadem, Tėvų valia kaip santuokos sudarymo sąlyga. In: *Res Humanitariae*, t. 9, Klaipėda, 2011, p. 10–29;

⁴¹ О. Левицкий, Черты семейного быта в Юго – Западной Руси в XVI–XVII вв.. In: *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: ч. VIII, т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв., Киев, 1909*. Ч. 8, т. III, Киев, 1909, с. 1–120.

⁴² J. Bardach, Zwyczajowe prawa małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII w.). In: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970, s. 261–315.

⁴³ *Pirmasis Lietuvos Statutas. T. II. D. 1: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*. Vilnius, 1991. (PLS. T. II. D. 1).

analizavo ne vien PLS straipsnių normas, bet ir jų taikymą teismų praktikoje – daugiausia valdovų XV a. pab. – XVI a. pr. teismų knygose⁴⁴. Tarp pastarųjų darbų išsiskiria ir šiai disertacijai ypatingai aktualūs istorikės I. Valikonytės tyrimai. Remiantis Lietuvos Statutų normomis bei Lietuvos Metrikoje užfiksuota teismų praktika, istorikė tyrė LDK kilmingojo bei „prastojo“ luomo moters turtinę bei teisinę padėtį valstybėje XV a. pab. – XVI a. pirmoje pusėje⁴⁵. Istorikės tyrimai atskleidė, jog LDK kilmingojo luomo moteris turėjo „vyriškų teisių“ – Lietuvos Statutai užtikrino jos teises į paveldėjimą bei vyro turto dalį, tapus našle⁴⁶. Vis dėlto, ne visomis teisėmis kilmingojo luomo moteris galėjo realiai pasinaudoti, nes tą ribojo jos tėvų, giminaičių, o vėliau – vyro ar vaikų interesai⁴⁷.

Ši istorikų tyrimo metodologija (tirti ne vien teisės normas, bet ir jų taikymą teismų praktikoje) plėtojama ligi šiol, ja vis dar remiamasi analizuojant LDK šeimos, santuokos instituto ir moters istoriją. Pavyzdžiui, tokią tyrimo priegią pasirinko istorikė Jolanta Karpavičienė, kuri tyrė XVI a. pirmosios pusės moters padėtį Lietuvos miestuose – Vilniuje bei Kaune⁴⁸. Istorikė ėmėsi miesto teisę reguliavusių šaltinių analizės: tyrė saksų – Magdeburgo teisės bei Lietuvos Statutų normų funkcionavimą Vilniaus bei Kauno miestų teismų (vietininko, magistrato, vaito) bylose. O štai, analizuojant XVI a. LDK našlės teisinę padėtį, Jurgita Kunsmanaitė savo darbuose taip pat tyrė pasaulietinės teisės (daugiausia – Lietuvos Statutų)

⁴⁴ Pavyzdžiui, E. Gudavičius, S. Lazutka, I Lietuvos Statuto šaltinių klausimu. In: *Istorija*, 1970. T. 11, p. 149–177.

⁴⁵ И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом Княжестве Литовском (конец XV – первая половина XVI в.) и его отражение в первом Литовском Статуте*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Вильнюс, 1978.

⁴⁶ I. Valikonytė, Kai kurių I LS straipsnių, atspindinčių moterų padėtį šaltiniai. In: *Jaunųjų istorikų darbai*, p. 29–40; С. Лазутка, И. Валиконите, Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту. In: *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1976, t. 16, c. 74–102; I. Valikonytė, Našlės vainikinė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.: norma ir realybė. In: *1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas, Respublikinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 452-osioms metinėms paminėti, medžiaga*, Vilnius, 1993, p. 82–90; Eadem, Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti. In: *Lietuvos Metrikos studijos*, Vilnius, 1998, p. 124–149; Eadem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekti: realybė ar fikcija?. In: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius, p. 145–157.

⁴⁷ I. Valikonytė, Ar Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI a. moteris buvo pilietė? In: *Lietuvos istorijos studijos*. T. 2. Vilnius, 1994, p. 62–73.

⁴⁸ J. Karpavičienė, *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje. Gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*. Vilnius, 2004.

normas bei teismų bylų įrašus, išlikusius Lietuvos Metrikoje⁴⁹. Pasitelkusi šią metodologiją net keliolika tyrimų paskelbė Natalija Sliž – juose istorikė analizavo LDK moters turtinę padėtį užtikrinusių institutų (kraičio, dovio) formą ir sudėtį⁵⁰, bandė nuosekliau tirti LDK šeimos, santuokos ir seksualumo istoriją⁵¹. LDK Statutų normų bei teismų bylų analize iš dalies rėmėsi ir kiti mokslininkai, tyrę LDK rašto kultūrą – skirtingų dokumentų turinį bei formą⁵². Taigi minėtas teisės šaltinių tyrimų metodas atvėrė galimybes naujai bei nuodugniai tirti LDK teisės kultūrą bei jos palikimą.

Užsienio pasaulietinės teisės istorijos tyrimai. Disertacijai aktualias LDK teisės istorijos tyrimų išvadas verta palyginti su kitų valstybių – ypač kaimyninių šalių, santuokos teisės bei turtinių institutų analizėmis. Tai leidžia išskirti ne vien panašumus ir skirtumus, tačiau įgalina kalbėti ir apie santuokos institutų reikšmę, formą ir sudėtį. Toks „palyginimas“ įmanomas todėl, kad LDK ir daugelio kitų Europos valstybių pasaulietinės teisės kodifikacijai didelę įtaką darė romėnų teisės normos⁵³. Viena tokių valstybių – Lenkijos Karalystė, kurios teisės istorijos tyrimai iš esmės atskleidžia teisės sistemos formavimosi procesą⁵⁴, paveldėjimą reguliavusių normų turinį⁵⁵, kraičio bei

⁴⁹ J. Kunsmaitė, *Provisions for Widowhood in the Legal Sources of Sixteenth-Century Lithuania*. In partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Budapest, 2009.

⁵⁰ Н. Сліж, Вяноўныя запісы ў слонімскай земскай кнізе за 1575 г. In: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы юбілейн. навук.-практ. канф., прысвечанай 70-годдзю Нац. гіст. Архіва Беларусі (Мінск, 8 ліп. 2008 г.)*, уклад. З. Л. Яцкевіч; навук.рэд. У. І. Адамушка, Мінск, 2008, с. 135–150

⁵¹ Н. Сліж, Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16–першай палове 17 ст. In: *Гістарычны альманах*, Т. 11, 2005, с. 86–121; Eadem, Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?–1575). In: *Homo historicus*, 2008, с. 78–91; Eadem, Практыка разводаў у Вялікім Княстве Літоўскім у 16–18 ст. In: *Гістарычны альманах*, Т. 15, 2009, с. 14–34; Eadem, Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.*, Смаленск, 2015; Eadem, *Культура сексуальных стасункаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.* Мінск, 2019.

⁵² M. Klovas, *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje*, Vilnius, 2021.

⁵³ J. Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*. Warszawa, 1999; S. Godek, Elementy prawa rzymskiego w prawie spadkowym I Statutu litewskiego. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė, Vilnius, 2005, p. 107–131.

⁵⁴ J. Bardach, B. Leśnodorski, Michał Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, wyd. Piąte. Warszawa, 2003.

⁵⁵ J. Groszkowski, H. Skierkowski, Rozwój prawa spadkowego w przedrozbiorowej Polsce. In: *Civitas et Lex*. 2 (34), 2022, s. 35–46.

dovio institutų formą ir dydį⁵⁶, sutuoktinių turtinių santykių bei nuosavybės pasidalijimo pobūdį⁵⁷, o taip pat – kitų sutuoktinių santykius reguliavusių dokumentų specifiką⁵⁸. Be šių tyrimų, disertacijoje remiamasi mokslininkų tyrimais, kuriuose nagrinėti Renesanso laikotarpio kitų Europos valstybių šeimos turtiniai institutai bei paveldėjimo teisės normos⁵⁹.

Stačiatikių bažnytinės teisės istorijos tyrimai. Be LDK pasaulietinės teisės tyrimų, šiame darbe remiamasi stačiatikių bažnytinės teisės istorijos darbais, kurie taip pat reguliavo LDK santuokos sudarymo bei nutraukimo klausimus. Šie tyrimai aktualūs, nes aiškina bei komentuoja Stačiatikių Bažnyčių kanonų normas⁶⁰ ir tokiu būdu išryškina svarbiausias normų taikymo problemas, iš dalies analizuoja šioje disertacijoje suformuotą problemą. Tiesa, šiuos tyrimus galima išskirti į kelias atskiras grupes. Pirma, tai darbai, kuriuose analizuota vien Bizantijos Stačiatikių Bažnyčios kanonų teisė. Pavyzdžiui, Bizantijos santuokos kanonų teisę net keliose savo monografijose yra nagrinėjęs Stačiatikių Bažnyčios teologas – John

⁵⁶ W. Brzeziński, *Życie Szlachcianki w Późnośredniowiecznej Wielkopolsce. Magnificae Et Generosae. Zagadnienia Demograficzne i Majątkowe*. Bydgoszcz, 2021.

⁵⁷ J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*. Kielce 2013; A. Penkała-Jastrzębska, *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi: sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich*. Kraków, 2017.

⁵⁸ M. Lubczyński, Zawieranie małżeństw przez szlachtę w świetle intercyz przedślubnych oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich w latach 1680–1730. In: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVII wieku*, red. H. Suchojad, Warszawa, 2001, s. 137–155; K. Sulej, Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych. In: *Spoleczeństwo Staropolskie*. T. 3. Warszawa, 2011, s. 63–97; U. Kicińska, Umowa dożywocia jako przykład regulacji majątkowej małżonków w dawnej Polsce. In: *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*. T. 5. Lublin, 2013 (2014), s. 266–283; A. Penkała, Szlacheckie kontrakty małżeńskie jako źródła do badań biograficznych i majątkowych na przykładzie interczy przedślubnej Antoniny Rzewuskiej i Piotra Miączyńskiego. In: *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*. T. 6. Lublin, 2014 (2015), s. 153–169.

⁵⁹ J. Goody, Inheritance, property and women: some comparative considerations. In: *Family and inheritance: rural society in Western Europe, 1200–1800*. Ed. by J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson. Cambridge – London – New York – Melbourne, 1976, pp. 10–36; E. Le Roy Ladurie, Family structures and inheritance customs in sixteenth-century France. In: *Family and inheritance: rural society in Western Europe, 1200–1800*. Ed. by J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson. Cambridge – London – New York – Melbourne, 1976, pp. 37–70; D. Herlihy, *Medieval Households*. Cambridge, London, 1985; G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*. Auckland, 2012.

⁶⁰ Tyrime kanonų normos bei bažnytinė teisė sąvokos vartojamos sinonimiškai.

Meyendorff⁶¹. Tyrimui taip pat aktualus ir Wilfried Hartmann bei Kenneth Pennington redaguotas straipsnių rinkinys, kuriame analizuotos Bizantijos teisės normos⁶². Be to, teisės istorikė Liubov Kostogryzova trumpai, bet sistemiškai yra aptarusi Bizantijos šeimos teisės evoliuciją⁶³. O štai, bažnytinės teisės istorikas Ivanas Sokolovas 1909–1910 m. žurnale „Христианское чтение“ paskelbė straipsnių seriją, kurioje aprašytos skyrybų priežastys Bizantijoje IX–XV a., remiantis „Prochirono“ ir kitų teisės rinkinių normomis – straipsniuose lyginti ir normų pokyčiai Bizantijoje, nurodytos to priežastys⁶⁴.

Antrą tyrimų grupę sudaro darbai, kuriuose analizuota Bizantijos bažnytinės teisės normų recepcija Kijevo Rusioje, o vėliau MDK bei LDK. Dažnai šiuose tyrimuose, kartu su teisės recepcijos problema, analizuotas ir santuokos sudarymas bei nutraukimas. Antai, Aleksandro Zagorskio monografijoje, kuri pasirodė dar XIX a. antroje pusėje, buvo komentuojamos santuokos ir skyrybų teisės normos Bizantijoje, Kijevo Rusioje bei Maskvoje. Autorius taip pat lygino, kaip minėtos normos realiai funkcionavo sprendžiant stačiatikių skyrybų bylas⁶⁵. Tokią tyrimo prieigą pasirinko ir Kazimierz Sochaniewiczus, aprašęs XV–XVI a. stačiatikių skyrybų procesą Haličo žemėje⁶⁶. Keletą reikšmingų monografijų bei straipsnių, kuriuose analizavo Bizantijos normų recepciją, yra paskelbęs Jaroslovas Ščapovas⁶⁷. Išsamiai Bizantijos bažnytinės teisės recepciją Kijevo Rusioje aptarė bei santuokos ir

⁶¹ J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*. Preložyl J. Prokopiuk. Warszawa, 1984. Idem, *Marriage. An Orthodox perspective*. New York, 2000.

⁶² *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, ed. By W. Hartmann and K. Pennington. Washington, 2012.

⁶³ Л. Ю. Костогрызова, Эволюция семейного права в Византии в VI–XV веках. In: *Российский юридический журнал*, № 2, 2014. Екатеринбург, с. 168–180.

⁶⁴ И. И. Соколов, О поводах к разводу в Византии IX–XV века: историко-правовой очерк. In: *Христианское чтение*. № 10, 1909, с. 1289–1311; *Ibid.*, № 11, 1909, с. 1420–1442; *Ibid.*, № 12, 1909, № 12, с. 1565–1580.

⁶⁵ А. Загоровский, *О разводе по русскому праву*. Харьков, 1884.

⁶⁶ K. Sochaniewicz, *Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku*. In: *Pamiętnik historyczno – prawny*. Pod redakcją Premysława Dąbkowskiego. T. VII, zes. 3. Lwów, 1929, s. 140–197.

⁶⁷ Я. Н. Щапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*. Москва, 1972; Idem, Прохирон в восточнославянской письменности. In: *Византийский Временник*. Т. 38 (63). Москва, 1977, с. 48–58; Idem, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII в.* Москва, 1978.

šeimos institutą tyrė Jurijus Oспенниковas⁶⁸, o jo tyrimus papildė Tatjana Dementjeva⁶⁹ ir Igoris Omeljančiukas⁷⁰.

Trečiąją tyrimų grupę sudaro studijos bei straipsniai, kuriuose keltas pasaulietinių bei stačiatikių bažnytinių teismų prerogatyvų pasidalijimo klausimas. Šią problemą Kijevo Rusioje X–XIII a. tyrė Jaroslovas Ščapovas. Jis nustatė, kad pasaulietinių bei bažnytinių teismų prerogatyvos buvo nustatomos palaipsniui ir keitėsi priklausomai nuo kylančių konfliktų, kunigaikščių bei bažnyčios atstovų nuostatų⁷¹. Ivano Maceliucho disertacijoje, kurioje tirtas valstybės ir bažnyčios santykių reguliavimas Ukrainoje IX–XVII a., fiksuota šių santykių genezė Kijevo Rusioje bei LDK⁷². Kiti Stačiatikių Bažnyčios padėties ir statuso tyrimai papildė pastaruosius darbus⁷³.

LDK ir užsienio katalikų bažnytinės teisės tyrimai. Pastaraisiais dešimtmečiais pasirodė naujų tyrimų, kuriuose analizuota katalikų bažnytinė teisė, reguliavusi santuokos sudarymo bei nutraukimo klausimus. Šie tyrimai svarbūs, nes leidžia ne vien palyginti katalikų ir stačiatikių situaciją LDK visuomenėje, bet ir paaiškina, kaip katalikų bažnytinė teisė sprendė sutuoktinių tarpusavio bylas. LDK sutuoktinių problemas, remiantis katalikų kanonų teise bei išlikusiomis Vilniaus vyskupo teismo bylomis, nagrinėja Karolis Tumelis⁷⁴. Tokią tyrimo strategiją taip pat pasirinko Dalia Leinartė

⁶⁸ Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.* Монография. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва, 2011.

⁶⁹ Т. Ю. Деметьева, *Семейное и наследственное право в Киевской Руси (IX–XII вв.)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Тольятти, 2006.

⁷⁰ С. В. Омелянчук, *Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков: морально-нравственный и правовой аспекты*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тамбов, 2009.

⁷¹ Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва, 1989.

⁷² І. А. Мацелюх, *Генезис інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання державно-церковних відносин в Україні (IX–XVII ст.)*. (Дисертація). Київ, 2019.

⁷³ А. Łapiński, *Zygmunt Stary a kościół prawosławny*. Warszawa, 1937; В. И. Павлов, Рецепция норм византийского брачно-семейного права в право Великого Княжества Литовского. In: *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года і яго гісторыка-тэарэтычнае асэнсаванне: матэрыялы міжнар. навук.-практ. круглага стала, прысвеч. юбілею гісторыка права, д-ра юрыд. навук, праф. Т. І. Доўнар*. Мінск, 11 кастр. 2019 г. Беларус. дзярж. ун-т, рэдкал. С. А. Балашэнка (гал. рэд.) і інш. Мінск, 2019, с. 78–81.

⁷⁴ K. Tumelis, *Santuokos vargai ir jų sprendimas Vilniaus vyskupo teisme XVII–XVIII amžiuje*. Magistro darbas, saugomas Vilniaus Universiteto, Istorijos fakulteto, Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedroje. Vilnius, 2016; Idem, *Neišsipildžiusios viltys: skundai dėl nutrauktų sužadėtuvių Vilniaus vyskupijos konsistorijoje XVIII a.*

(Marcinkevičienė), savo studijose tyrusi XIX bei XX a. pradžios šeimą, santuoką ir skyrybas Lietuvoje⁷⁵. Savaip šiuos darbus papildo gausūs Lenkijos bažnytinės teisės tyrimai, kuriuose analizuotos sutuoktinių bylos dėl santuokos, jos teisėtumo, skyrybų ir kitų santuokinių problemų⁷⁶. Šias temas remiantis kanonų teisės bei bažnytinių teismų analize europiniame kontekste (daugiausia – viduramžių bei ankstyvųjų naujųjų laikų Prancūzijoje ir Anglijoje) nagrinėjo Sara McDougall⁷⁷ ir Sara M. Butler⁷⁸. Išsamias santuokos istorijos sintezes, pasirinkę kanonų teisės bei bažnytinių teismų praktikos tyrimo strategiją, yra paskelbę James A. Brundage⁷⁹, Charles Donahue, Jr.⁸⁰ bei Philip L. Reynolds⁸¹.

LDK kilmingųjų luomo (socialinės) istorijos tyrimai. Analizuojant kilmingųjų luomą, svarbūs įvairūs LDK elito, kaip socialinio luomo, tyrimai. Jie papildo bažnytinės ir pasaulietinės teisės tyrimus, nes juose neretai remiamasi pastarųjų tyrimų duomenimis arba rezultatais. Kartu jie paaiškina vieną ar kitą socialinės istorijos reiškinių, pokytį bei transformaciją socialiniame luome, lyčių santykius ir padėties skirtumus. Šiuo metu LDK kilmingųjų luomo arba socialinės istorijos tyrimai, išpopuliarėję dar XX a. pradžioje, apima labai platų skirtingų tyrimų lauką. Dėl šios priežasties, juos

antroje pusėje. In: *Bažnyčios istorijos studijos*, T. VIII (Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 39B). Vilnius, 2016, p. 77–112.

⁷⁵ D. Marcinkevičienė, *Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje – XX amžiaus pradžioje*. Vilnius, 1999.

⁷⁶ I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*. Poznań – Wrocław, 2002; E. Bezzubik, *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej – na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjالاتów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697*. In: *Genealogia*. T. 17, 2005, s. 7–74; M. Biniaś-Szkopek, *Małżonkowie przed sądem biskupiego oficjالاتa poznańskiego w pierwszej ćwierci XV wieku*. Poznań, 2018.

⁷⁷ S. McDougall, *Bigamy and Christian Identity in Late Medieval Champagne*. (*Middle Ages Series*). Philadelphia, 2012; S. McDougall, *The Opposite of the Double Standard: Gender, Marriage, and Adultery Prosecution in Late Medieval France*. In: *Journal of the History of Sexuality*, 23(2), (2014), pp. 206–225.

⁷⁸ S. M. Butler, *Runaway Wives: Husband Desertion in Medieval England*. In: *Journal of Social History*, Vol. 40, issue 2, (2006), pp. 337–359; Eadem, *Spousal Abuse in Fourteenth-Century Yorkshire: What Can We Learn from the Coroners' Rolls?* In: *Florilegium*, vol. 18, issue 2 (2001), pp. 61–78.

⁷⁹ J. A. Brundage, *Cristian marriage in thirteenth-century Livonia*. In: *Journal of Baltic Studies*. Vol. 4:4, pp. 313–320; Idem, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago and London, 1987.

⁸⁰ C. Donahue, Jr., *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*. Cambridge, 2007;

⁸¹ P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage From its Medieval Origins to the Council of Trent*. (Cambridge Studies in Law and Cristianity series). Cambridge, 2016.

galima skirstyti į atskiras grupes, kurias vienija bendra analizuojama tema bei metodika.

Pirmąją tyrimų grupę sudaro LDK kilmingojo luomo vidaus, transformacijos ir sudėties analizės. Nors pirmieji klasikiniai tyrimai, skirti LDK kilmingųjų luomo analizei, pasirodė jau XX a. pr., jais remiamasi tik iš dalies, atsižvelgiant į tai, kad šioje disertacijoje nesiekama iš esmės tirti kilmingojo luomo sudėties ar jo pokyčių⁸². Daugiau tyrime naudojamos naujaisiais LDK kilmingojo luomo tyrimais (R. Petrausko, E. Saviščevo ir kitų)⁸³, o taip pat darbai, kuriuose atskirai analizuojami LDK stačiatikių kilmingieji⁸⁴. Šiose publikacijose nagrinėjamos stačiatikių kilmingųjų valstybėje užimtos pareigybės, konfesijos konversijos, be to, iš dalies ir stačiatikių giminių vedybinė politika⁸⁵.

Pirmosios grupės studijas, kuriose dažnai taikomas prozopografinis metodas, papildo jau savitą tradiciją turintys genealoginiai tyrimai. Jų pastaraisiais dešimtmečiais susilaukė ne vien didikų ar kunigaikščių giminės, bet ir kitos, mažesnę įtaką valstybėje turėjusios kilmingųjų / bajorų šeimos, taip pat ir stačiatikiai⁸⁶. Tiesa, pabrėžiama, kad disertacijoje analizuojama, pirmiausia, teisių kolizijos problema, todėl genealoginiais tyrimais remiamasi ieškant papildomų duomenų, paaiškinančių sukauptą medžiagą ar kitaip praturtinančių disertaciją⁸⁷.

⁸² К. М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва, 1892. Daugiau apie Władysława Semokowicziaus, Oskaro Haleckio, Ivano Lappo ir kitų XIX–XX tyrėjų darbus, skirtus analizuoti LDK bajorijos ir Ponų tarybos sudėtį žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius, 2003, p. 24–30.

⁸³ R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius, 2003; E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*. Vilnius, 2010.

⁸⁴ Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ, 1993, с. 70–71.

⁸⁵ M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu: ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*. Białystok, 2004; Eadem, *Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problem badawczy*. In: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. Pod redakcją Cezarego Kukli. Warszawa, 2008, s. 59–74.

⁸⁶ Šiek tiek apie pastarųjų dešimtmečių LDK giminių genealoginius tyrimus žr. С. Рыбчонак, *Генеалогія Беларусі: дасягненні і перспектывы даследавання*. In: *Герольд Litherland*. №19. Горадня – Менск. 2013, с. 4–19.

⁸⁷ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Biblioteka Genealogiczna pod redakcją Marka Górnego. T. 2. Poznań – Wrocław, 1999; С. Рыбчонак, *Паходжанне і радавод Валовічаў XV – пачатку XVII ст.* In: *Unus pro omnibus. Валовічы ў гісторыі Вялікага князтва Літоўскага XV–XVIII стст.* Мінск, 2014, 15–107;

Antrąją disertacijoje naudotų kilmingųjų (socialinės) istorijos tyrimų grupę sudaro darbai, skirti LDK moters, lyčių, santuokos bei šeimos istorijai. Tiesa, pastariesiems tyrimams didžiulį poveikį darė ir vis dar daro (pasaulietinės ir religijos) teisės istorikų darbai bei jų šaltinių tyrimo metodai⁸⁸. Kita vertus, pirmieji tyrimai, skirti socialinei moters padėčiai ir šeimai, LDK pasirodė dar XX a. viduryje, kai Juozas Jurginis publikavo straipsnius ir monografijas, kuriose, be kitų temų, nagrinėjo socialinę Lietuvos moters bei valstiečių šeimos istoriją, aprašė iki tol netirtą lietuvių santuokos nutraukimo fenomeną⁸⁹. Pastaraisiais dešimtmečiais LDK moters bei šeimos istorijos tyrimai buvo itin išplėtoti – jau imta taikyti skirtingus metodus, analizuoti įvairius šaltinius bei problemas⁹⁰. Tarp pastarųjų darbų disertacijai aktualios kelios skirtingos tyrimų rūšys, nagrinėjančios įvairias temas. Visų pirma, tai atskirų kilmingųjų vyrų ir moterų biografijos, publikuotos vis dar skelbiamame daugiatomiam „Lenkijos biografijų žodyne“ („Polski Słownik Biograficzny“)⁹¹. Šias biografijas papildo antrosios grupės tyrimai, kuriuose analizuoti sutuoktinių asmeniniai bei turtiniai santykiai, kitos santuokoje iškylančios sutuoktinių tarpusavio problemos⁹². Tiesa, verta pažymėti, kad šiuose darbuose ne visada analizuotos tik stačiatikių santuokos, tačiau disertacijai jie aktualūs, nes atskleidžia pasaulietinės teisės normų taikymo sąlygas, išimtis ir kitas peripetijas. O štai trečiajai grupei galima priskirti darbus, kuriuose nuosekliau tirta LDK santuokos ir šeimos istorija,

G. Kirkienė, *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*. Vilnius, 2008; С. Рыбчонак, Да праблемы паходжання магнатаў Глябовічаў – уладальнікаў Заслаўскага замка ў XVI ст. In: *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XVI–XVIII стст.)*. Пад рэдакцыяй А. М. Янушкевіча. Мінск, 2014, с. 79–104.

⁸⁸ Žr. nuorodas 40, 41, 42 ir 43. Apie tai taip pat žr. R. Ragauskienė, XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterys: istoriografinis ir praktinis požiūris, p. 146–164.

⁸⁹ J. Jurginis, Lietuvių šeima XIII–XIV amžiais. In: *Iš lietuvių kultūros istorijos*. T. 1. Red. kolegija P. Kulikauskas, A. Vyšniauskaitė, J. Žiugžda. Vilnius, 1958, p. 248–259; Idem, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962

⁹⁰ Pasirodė tiek naujų moterų biografijų, tiek tyrimų, kuriuose analizuotas moters įvaidis bei jos veikla. Pavyzdžiui: R. Ragauskienė, *Barbora Radvilaitė*, Vilnius, 1999; R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems. Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*. Vilnius, 2001.

⁹¹ Žr. literatūros sąrašė.

⁹² К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская. In: *Соціум: Альманах соціальної історії*. Вип. 3. Киев, 2003, с. 149–176; E. Saviščevas, Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje. In: *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 2, Vilnius, 2010, p. 179–208; J. Seredyka, *Kunigaikštystė ir plikbajoris: Zofija Radvilaitė-Dorohostaiska ir Stanislawas Tymiński*. Vilnius, 2010.

nagrinėjant pasaulietinę teisę, o kartu, iš dalies pasitelkus ir kultūros, ekonomikos bei socialinės istorijos šaltinių analizę⁹³.

Verta pažymėti, kad disertacijoje taip pat remiamasi užsienio istorijos analizėmis, kuriose tyrimo objektas yra moteris, lyčių santykiai, santuoka ar šeima. Tiesa, tenka pabrėžti, kad šiuo metu moters, lyčių, santuokos ir šeimos historiografija yra didžiulė, o jos analizė ne retai virsta atskirais straipsniais ar studijomis⁹⁴. Todėl šiame tyrime pasirinkta remtis užsienio istorikų darbais, kuriuose vienu ar kitu aspektu buvo analizuotos šiame tyrime keliamos problemos. Čia išsiskiria Lenkijos bei ATR moters, santuokos ir šeimos istorijos tyrimai, nes juose iš dalies tirta pasaulietinės (miesto, paprotinės) ir bažnytinės teisės sandūra, reguliuojanti santuokos institutą⁹⁵. Be to, minėtose analizėse dažnai remiamasi ir LDK kontekstu – LDK Statutų normomis ar kitais šaltiniais, kurių dėka aiškėja santuokos ir šeimos istorijos bruožai⁹⁶. Minėtus tyrimus lyginamąja medžiaga ar kitais svarbiais aspektais papildė įvairių regionų bei šalių moters bei šeimos istorijos tyrimai, laikomi klasikiniiais⁹⁷ arba siūlantys naujas tyrimo metodikas bei keliantys naujus probleminius klausimus įvairiose Europos regionuose⁹⁸.

⁹³ Žr. nuorodas 40 ir 45. Taip pat, pavyzdžiui: I. Ворончук, До історії приватного життя української людності ранньомодерної доби. In: *Українознавство*. Т. 1 (74), 2018, с. 82–109; Eadem, Гродські і земські книги Волині як джерело до історії української шляхетської родини XVI–XVII ст. In: *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Історичні науки*. Nr. 28, 2019, с. 69–80; Eadem, Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: брати і сестри. In: *Українознавство*. Т. 3 (76), 2020, с. 8–20; R. Ragauskienė, *Vilnius „Aukso amžius“. Miesto gyventojai ir svečiai XVI a. 6-7ajame deš. (Vilnius vietininko teismo knygų duomenimis)*. Vilnius, 2021.

⁹⁴ Pavyzdžiui: M. Koczarska, *Geneza, znaczenie i program daldzych badań nad kobietą i rodziną w średniowieczu i nowożytności*, s. 7–16; Л. П. Репина, *История женщин сегодня. Историкографические заметки*, с. 35–55; С. Kuklo, *Badania nad historią kobiet w Polsce w XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania?* In: *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica* 107, 2020, s. 13–57.

⁹⁵ M. Koczarska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*. Warszawa, 1975; T. Wiślicz, *Upodobanie: Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*. Wrocław, 2012; D. Burdzy, *Perypetie małżeńskie mieszczańskie w XVI wieku*. In: *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*. Redakcja: B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska i M. Gadocha. Warszawa, 2015, s. 37–46.

⁹⁶ M. Bogucka, *Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background*. Hampshire, 2004.

⁹⁷ R. M. Karras, *Unmarriages: Women, Men, and Sexual Unions in the Middle Ages*. Philadelphia, 2012.

⁹⁸ Н. Пушкарёва, *Частная жизнь женщины в Древней Руси и Московии: невеста, жена, любовница*. Москва, 2022.

Šioje disertacijoje socialinių (kilmingųjų luomo) tyrimų grupei priskiriami ir tyrimai, kuriuose taikyta: 1) naratyvinių šaltinių; 2) terminų analizė. Pirmoji tyrimų grupė šiai disertacijai svarbi, nes juose analizuoti XVI – XVII a. gyvenusių rašytojų darbai bei ego dokumentinis palikimas, o juose aprašytos realijos taip pat lietusios santuokos institutą⁹⁹. O štai, antrosios grupės tyrimai padeda įsigilinti į analizuojamų terminų (šliūbas ir vinčius, kraitis bei dovis) reikšmę, paaiškina jų skirtumus. Be to, šiuose tyrimuose pastaruoju metu analizuoti ir disertacijai aktualūs šeimos ryšius nusakantys terminai¹⁰⁰.

Etnologiniai tyrimai. Pasaulietinės bei stačiatikių bažnytinės teisės susidūrimo tyrimas iš esmės liečia papročių teisės elementus – per amžius saugotus ir beveik nepakitusius santuokos papročius. Santuokos sudarymą, o iš dalies ir nutraukimą, lydėjo savitos, tačiau skirtinguose Europos regionuose iš esmės panašios tradicijos. Būtent tokius papročius ir jų analizes pateikia etnologiniai tyrimai. Antai, Kijevo Rusios santuokos sudarymo papročiai, kuriuos nagrinėjo Katarzyna Kosowska, leidžia įvertinti, kaip jie keitėsi Kijevo Rusiai priėmus krikščionybę¹⁰¹. Šiuos tyrimus papildė vēlesnio laikotarpio (XVI–XVII a.) tyrinėjimai, kuriuose etnologai bei istorikai, išanalizavę Voluinės, Kijevo ir Podolės pasaulietinių teismų bylas, išryškino svarbiausius santuokos sudarymo papročius, pabrėžė jų reikšmę¹⁰². Tuo tarpu, Lenkijos vestuvių papročius ir jų pokyčius valstybėje įsitvirtinant krikščionybei tyrė Władysławas Abrahamas bei Maria Koczerska¹⁰³.

Lietuvos santuokos sudarymo papročiai taip pat jau nagrinėti. Mokslininkai, tirdami ankstyviausius lietuvių bei kaimyninių tautų santuokos sudarymo papročius, analizavo amžininkų sukurtą palikimą – laiškus, papročių aprašymus, naratyvinius veikalus ir kt. Šiuose šaltiniuose rastą medžiagą tyrėjai pildė duomenimis, kuriuos pavyko fiksuoti kitoje

⁹⁹ J. Sarcevičienė, *Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai*. Vilnius, 2005.

¹⁰⁰ Н. Сліж, Тэрміналогія па гісторыі шляхецкай сям’і Вялікага княства Літоўскага ў 16–17 ст. In: *Гістарычны альманах*, Т. 9, 2003, с. 49–63; K. Bielenin-Lenczowska, *Rodzina, ród, pokrewieństwo w pwspektywie lingwistyczno – antropologicznej. Analiza języka polskiego XVI wieku i elementów słowiańskiej kultury tradycyjnej*. Warszawa, 2008.

¹⁰¹ K. Kosowska, O formach zawierania małżeństw i statusie kobiet na rusi w czasach pogańskich. In: *Roczniki kulturoznawcze*. Т. X, nr. 4, 2019, s. 109–121.

¹⁰² Л. Маячанець, *Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII століттю*. Львів, 1906.

¹⁰³ W. Abraham, *Dziewosłęb. Studium z dziejów pierwotnego prawa małżeńskiego w Polsce*. We Lwowie, 1922; M. Koczerska, Zawarcie małżeństwa wśród szlachty w Polsce późnego średniowiecza. In: *Przegląd Historyczny*. Т. 66/1, 1975. Warszawa, s. 1–24.

etnografinėje medžiagoje – liaudies dainose ar sakmėse. Pirmasis daugiau apie lietuvių santuokos papročius (pirktines ir vogtines vestuves) rašė etnologas Juozas Baldžius, publikavęs net kelis darbus šia tema¹⁰⁴. Šio tyrėjo darbus papildė Angelės Vyšniauskaitės, Petro Kalniaus ir Rasos Paukštytės-Šaknienės kolektyvinė monografija, kurioje išsamiai pristatyti lietuvių šeimos papročiai¹⁰⁵.

Šaltiniai

Siekiant tirti bei pažinti sutuoktinių santykius stačiatikių kilmingųjų šeimoje, disertacijoje remiamasi įvairių šaltinių analize. Pastarieji šaltiniai buvo tipologiškai ir tematiškai suskirstyti į grupes, atsižvelgus į jų turinį bei pateikiamą informacijos pobūdį. Toliau šios atskiros šaltinių grupės pristatomos išskiriant specifines joms priklausančių šaltinių rūšis, atsižvelgiant į jų turinį, paskirtį bei kitą specifiką.

Normatyviniai (teisėkūros) šaltiniai. Pasirinkta tyrimo prieiga tirti stačiatikių sutuoktinių santykius, remiantis pasaulietinės teisės analize, lėmė tai, kad disertacijos pagrindą sudaro šaltiniai, susisteminę ir kodifikavę LDK pasaulietinės teisės normas. Kita vertus, atsižvelgus į tai, kad tyrimo objektu tapo stačiatikių sutuoktinių santykiai, darbe analizuojami ir stačiatikių bažnytinės (kanonų) teisės šaltiniai. Pastarųjų normos ne vien reguliavo santuokinį gyvenimą, tačiau kartu teoriškai skyrė pasaulietinės ir bažnytinės teisės kompetencijų ribas. Toliau minėtų dviejų teisės sistemų šaltiniai, įgalinantys tirti LDK stačiatikių sutuoktinių santykius, pristatyti išskiriant svarbiausias jų grupes, pateikiamą informacijos pobūdį, kitą specifiką.

LDK pasaulietinės teisės šaltiniai. Vieni svarbiausių šiame tyrime nagrinėjamų šaltinių yra LDK valdovų privilegijos bei kiti raštai¹⁰⁶, fiksavę LDK pasaulietinės teisės normas, jų pažeidimus. Jau anksčiau minėtoje Ldk Kazimiero Jogailaičio 1447 m. privilegijoje pirmą kartą oficialiai patvirtinta merginos teisė į tėvų paveldėjimą. O štai, 1499 ir 1501 m. suteiktose Aleksandro Jogailaičio privilegijose Stačiatikių Bažnyčiai, užtikrintas metropolito teismo neliečiamumas, nurodytos kompetencijos. Vėliau tokio turinio privilegijas pakartojo ir kiti Lietuvos valdovai – Žygimantas Senasis (1511 m.) ir Steponas Batoras (1585 m.). Šias privilegijas kartais lydėdavo

¹⁰⁴ J. Baldžius, *Rinktiniai raštai: etnologijos ir tautosakos baruose*. Vilnius, 2005.

¹⁰⁵ A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius, 2008.

¹⁰⁶ Daugelis privilegijų nuorašų randama Lietuvos Metrikos knygose. Taip pat kai kurios jų – publikuotos, žr. pavyzdžiui: *Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*. Poznań, 1840.

raštai, kuriuose valdovas minėjo gavęs metropolito skundus dėl nuodėmingo tikėjimą išpažįstančiųjų elgesio arba dėl netinkamos pasaulietinių pareigūnų teismų veiklos, kuri trukdė tinkamai veikti bažnytiniam teismui. Valdovas bandė tokias situacijas spręsti, todėl tyrime analizuoti Žygimanto Senojo (1509, 1533, 1544 m.), Žygimanto Augusto (1546, 1558, 1568 m.), Stepono Batoro (1585 m.), Žygimanto Vazos (1592 m.) raštai¹⁰⁷.

Apartose valdovų privilegijose ir kituose jų raštuose fiksuotos normos pateko į Lietuvos Statutus. Todėl disertacijoje analizuojami visi Lietuvos Statutai (1529, 1566, 1588 m.) ir jų straipsniai, kurie teisiškai reguliavo LDK visuomenės gyvenimą, turtinius ir iš dalies asmeninius santykius. Akademine ir kelių tomų PLS publikaciją parengė Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius¹⁰⁸. Šie tyrėjai taip pat paskelbė PLS vertimą į lietuvių kalbą¹⁰⁹. Tuo tarpu, analizuojant Antrojo Lietuvos Statuto (ALS) normas, teko naudotis dar XIX bei XX a. pradžioje parengtų skirtingų (lenkų, lotynų, rusėnų) kalbų nuorašų publikacijomis¹¹⁰. Iki šiol aktuali ir šiai disertacijai reikšminga yra Ivano Lappo parengta Trečiojo Lietuvos Statuto (TLS) publikacija, kartu su šio statuto tyrimu¹¹¹.

Stačiatikių bažnytinės teisės šaltiniai. Ankstyvuojų Bizantijos imperijos gyvavimo laikotarpiu, o vėliau ir Kijevo Rusijoje, krikščioniškąsias normas šiose valstybėse kūrė bei reguliavo ir bažnytinė, ir pasaulietinė valdžia. Todėl stačiatikių bažnytinės teisės šaltiniai yra dvejopos kilmės ir kodifikuoti tiek Bažnyčios atstovų, tiek pasaulietinių valdovų. Tokia situacija užkodavo šiame tyrime nagrinėjamą problemą – stačiatikių bažnytinės ir pasaulietinės teisės susidarymą šeimos bei santuokos sferoje. Todėl šiuos šaltinius svarbu tirti norint išsiaiškinti analogiškos problemos LDK atsiradimo priežastis, formas ir sprendimo būdus.

Šioje disertacijoje nagrinėjamus stačiatikių bažnytinės teisės šaltinius, kurtus Bažnyčios atstovų (metropolitų, vyskupų), pagal turinį galima skirstyti į kelis tipus. Pirmajam priskiriami tekstai, kuriuose bažnytinė teisė buvo

¹⁰⁷ Žr. priedą nr. 3 ir 4.

¹⁰⁸ Žr. nuorodą nr. 37.

¹⁰⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas*. Parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. Vilnius, 2001.

¹¹⁰ Statut litewski drugiej redakcyi (1566). In: *Archiwum Komisji Prawniczej*. T. 7. Kraków, 1900; *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Каментарыі да Статута падрыхтавалі Я. А. Юхо, У. М. Сатолін, Т. І. Доўнар. Мінск, 2003.

¹¹¹ Tyrimas paskelbtas pirmajame tome, antrajame – TLS tekstas. Žr. I. Lappo (И. И. Лаппо), *1588 metų Lietuvos Statutas (Литовскііі статутъ 1588 года)*. T. 2: Tekstas. Kaunas, 1938.

kodifikuota. Tokio pobūdžio yra Šv. Bazilijaus Didžiojo¹¹² IV a. sudarytos „Taisyklės“¹¹³ – vienas ankstyviausių ir svarbiausių stačiatikių teisės šaltinių, kurio normos žinotos bei taikytos ir LDK metropolito teisme. „Taisyklėse“ įtvirtintos pagrindinės normos, reguliavusios santuokinį amžių, apibrėžusios santuokos institutą, nustatiusios teisėtas skyrybų sąlygas. Antrajam tipui priskiriami įvairaus turinio tekstai, kuriuose Bažnyčios atstovai aiškino ir komentavo galiojančias religinio gyvenimo normas¹¹⁴. Tą dažnai darė Kijevo Rusios Bažnyčios hierarchai, nes Kijevo Rusios kunigaikščiui Vladimirui 988 m. priėmus krikštą iš Bizantijos, vyko valstybės christianizacija, todėl įvairios krikščioniškosios normos privalejo būti išaiškintos visuomenei, kuri iki tol buvo pagoniška.

Tuo tarpu, Bizantijos ir Kijevo Rusios pasaulietiniai valdovai išduodavo privilegijas arba imdavosi teisės rinkinių sudarymo – jie, be kitų sferų, reguliavo ir šeimos bei santuokos institutus. Šiuose teisės paminkluose tokiu būdu bandyta įtvirtinti ir užtikrinti Bažnyčios vaidmenį valstybėje, o, be to, norėta atskirti bažnytinės bei pasaulietinės teisės kompetencijų ribas. Monumentaliame VI a. Bizantijos imperatoriaus Justiniano I vykdytame teisės kodifikavimo darbe „Civilinės teisės sąvadas“ („Corpus iuris civilis“) minėti aspektai paliesti. Sąvadą sudarė keli rinkiniai: „Justiniano kodeksas“¹¹⁵, „Institucijos“¹¹⁶, „Digestai“¹¹⁷ ir „Novelas“. Pastaruosiuose

¹¹² Daugiau apie Šv. Bazilijų Didįjį žr. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan et al. Vol. 3, New York–Oxford, 1991, p. 269–270.

¹¹³ Правила святого Василиа Великого. Первое каноническое послание святого отца нашего Василиа, архіепископа Кесаріи каппадокійския, къ Амфилохию епископу иконійскому. In: *Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского*. Перевод с сербского. Т. II. С. Посад, 1996. (Репринтное воспроизведение 1912), с. 365–480. (Toliau – Правила святого Василиа Великого).

¹¹⁴ „1080–1089 г. Канонические ответы митрополита Иоанна II“. In: *РИБ*. Т. 6: Памятники древне-русского Канонического права. Часть первая. (Памятники XI–XV в.). Сост. и перевод Алексей Степанович Павлов. Санктпетербургъ, 1880, с. 2–20; „1130–1156 г. Вопросы Кирика, Савы и Илии, съ ответами Нифонта, епископа новгородского, и другихъ иерархическихъ лицъ“. In: *РИБ*, Т. 6, с. 22–63.

¹¹⁵ *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text, Based On a Translation By Justice Fred H. Blume*, Bruce W. Frier, General Editor. Cambridge, 2016.

¹¹⁶ *Памятники Римского права. Институции Юстиниана*. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л. Л. Кофонова, В. А. Томмсинова. Москва, 1998.

¹¹⁷ Visų 49 „Digestų“ knygų vertimas į rusų kalbą publikuotas: *Памятники римского права. Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана*. Переводы С. Л. Утченко, Е. А. Скрипилева. Москва, 1997. Iš 49 „Digestų“ knygų, tyrimui aktualiausia 23. Jos lotyniškasis tekstas bei vertimas į rusų kalbą publikuotas:

rinkiniuose aptarta santuokos instituto reikšmė, teisėtos santuokos sudarymo sąlygos, teisėtos ir neteisėtos santuokos nutraukimo atvejai. Vėlesniame, VIII a. teisės rinkinyje – „Eklogoje“¹¹⁸, buvo atmesta dalis Justiniano teisės rinkinių normų. Prie jų sugrįžta IX–X a. sandūroje, įsigaliojus „Prochironui“¹¹⁹, kuris atkartojė Justiniano teisės rinkinių nuostatas.

Šios Bizantijos teisės rinkinių normos iš dalies galiojo ir Kijevo Rusioje, nes Kijevo Rusiai priėmus krikštą iš Bizantijos, valstybės politiškai bei kultūriškai suartėjo. Tai nulėmė Bizantijos teisės recepciją Kijevo Rusioje, todėl bizantiškosios normos buvo verčiamos ir trumpinamos. Pavyzdžiui, dabar žinomi slavų teisės paminklai¹²⁰ yra sudaryti iš dalies išverstų „Eklogos“ ir „Prochirono“ skyrių¹²¹. Tuo tarpu, Kijevo Rusios valdovai, siekdami apsaugoti ir įtvirtinti Bažnyčios statusą valstybėje, parengė nuostatus, kuriose buvo apibrėžtos Bažnyčios kompetencijos. Pavyzdžiui, X a. Kijevo Rusios didžiojo kunigaikščio Vladimiro nuostatuose buvo glaustai aptarta Bažnyčios teismų veikla ir jai priskirta skyrybų teisė. Pastaroji detaliau aptarta XI a. didžiojo kunigaikščio Jaroslavo nuostatuose. Šie nuostatai atspindėjo realijas – išlikusius santuokos sudarymo bei nutraukimo papročius, todėl šaltinyje aptartos teisėtų ir neteisėtų santuokų sudarymo sąlygos, sutuoktinių santuokos problemos, numatytos teisėtų skyrybų priežastys.

Дигесты Юстиниана. (Digesta IVustiniani). Том IV. Книги XX–XXVII. Ответственный редактор Л. Л. Кофанов. Москва, 2004.

¹¹⁸ *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы). Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Э. Липший. Москва, 1965.*

¹¹⁹ *Prochiron legum, publicato secondo il Codice vaticano greco 845. Roma. Forzani e c., tip. del Senato, 1895. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/prochironlegump01empigoog/page/n7/mode/2up> [žiūrėta 2021. 11.29]*

¹²⁰ „Закон Судный людем“ pasirodė XIII a., žr. *Закон Судный людем краткой редакции*. Подготовили к печати М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов. Москва, 1961; *Закон Судный людем пространной и сводной редакции*. Подготовили к печати М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов. Москва, 1961. „Закон Градский“ – šaltinio ankstyviausi nuorašai žinomi iš X a. Pasak Jurijaus Oспenskogo, „Закон Градский“ – sutrumpinta „Prochirono“ vertimo į senąją rusų kalbą versija. Iš 40 titulų, į vertimą pateko 5 titulai – apie sužadėtuves, sutuoktinių turinius santykius, santuokos nutraukimą bei turto dovanojimą. Žr. Ю. В. Оспенников. *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 46. „Книги законные“ įvairiais nuorašais plito XII ir XV a., žr. „Книги законные“ *содержащая в себе, в древне-русскомъ переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные*. Издаль в месте съ греческими подлинниками и съ историко-юридическимъ введениемъ А. Павлов. Санктпетербургъ, 1885.

¹²¹ Я. Н. Шапов, Прохирон в восточнославянской письменности, с. 50–52.

Visi šie Kijevo Rusios bažnytinės teisės šaltiniai, skirtingi jų nuorašai sudarė įstatymų rinkinį, kuris Kijevo Rusioje ir kitose slavų valstybėse žinotos įvairių redakcijų „Vairininko knygos“ (*Кормчая книга*) pavadinimu. Knygų redakcijų nuorašai paplito Kijevo Rusios, o XIII–XVI a. MDK ir LDK žemėse¹²². Tai liudija, kad Bizantijos bei Kijevo Rusios bažnytinės teisės šaltiniai funkcionavo LDK, todėl jie reikšmingi ir analizuojant LDK stačiatikių santuokos teisę.

LDK (pasaulietinių) teismų medžiaga. LDK pasaulietinės ir stačiatikių bažnytinės teisės istorijos pažinimas ir tyrimas nėra įmanoma be teismų praktikos analizės. Tiesa, čia verta pažymėti, kad XVI a. Stačiatikių Bažnyčios teismų praktiką atspindintys šaltiniai yra labai sporadiški, originalių dokumentų nėra daug¹²³, o kai kurie jų – publikuoti¹²⁴. Kita vertus, disertacijoje nagrinėjama (pasaulietinės ir stačiatikių bažnytinės teisės kompetencijų atribojimo) problema tirti įgalina LDK pasaulietinių teismų praktika. Šių teismų medžiaga yra masyvi ir išsibarsčiusi po įvairius rinkinius. Toliau pristatyti šie rinkiniai ir svarbiausi juose randamų šaltinių grupės, jų turinys.

Šioje disertacijoje daugiausia analizuoti Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinės dokumentai, kurių nuorašai ir kitų dokumentų kopijos sudarė knygas – vadinamąją Lietuvos Metriką (LM)¹²⁵. Be valdovo teismo

¹²² *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan et al. New York, Oxford, vol. 3, 1991, p. 1149; Žinomų „Vairininko knygų“ sąrašas: Я. Н. Щапов. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII в.*, с. 234–255.

¹²³ Didelė dalis šių bylų, šiuo metu saugomų Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyvo fonde. Fondas aprašytas: *Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов*. Т. 1: 1470–1700. С. Петербург, 1897.

¹²⁴ Publikuota XIX a. viduryje Sankt-Peterburge leistame penkiatomyje rinkinyje: *АЗР*. Т. 1: 1340–1506. СПб, 1846; *АЗР*. Т. 2: 1506–1544, СПб, 1848; *АЗР*. Т. 3: 1544–1587. СПб, 1848.

¹²⁵ Dalį LM TBK, kuriose fiksuota valdovo ar jo paskirtų teisėjų teismo veikla, o šių teismų bylų sprendimai neretai formavo precedentą. Kitą LM dalį sudaro vadinamosios užrašymų knygos (LM UžK), kurių dalis tokią prieskyrą gavo klaidingai, nes jose taip pat fiksuota valdovų teismų bylų medžiaga (pavyzdžiui, I. Valikonytė, T. Čelkis, L. Steponavičienė, Įvadas. In: *LM (1541–1542) UžK 27*. Parengė I. Valikonytė, T. Čelkis, L. Steponavičienė. Vilnius, 2016, p. IX.). Tiesa, tyrimui aktualios ir kitos LM UžK, nes į jas įrašytos įvairaus turinio bei pobūdžio dokumentų kopijos, kurių originalai neišlikę arba bent jau kol kas – nežinomi. Verta pažymėti, kad šiuo metu jau publikuotos kelios dešimtys LM knygų, kurių medžiaga tyrime remiamasi, tačiau, kartu, skaitytos ir kitos, dar neskelbtos LM knygos, kurių įrašų ir bylų analizė leidžia naujai ir įvairiapusiškai tirti disertacijos objektą. LM knygų, saugomų Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyvo fonde 389, mikrofilmai saugomi LII RS ir LVIA. Tikslų tyrime naudojamų LM knygų sąrašą, žr. literatūros sąrašą.

книгų, į LM sudėtį pateko keliolika kitų teismų knygų, kuriose atsispindi įvairių pareigūnų teismo veikla¹²⁶. Nors tyrimo pagrindą sudaro LM knygų bylų ir įrašų analizė, tyrime taip pat nagrinėta (daugiausia publikuota) pavietų ikireforminių žemės bei poreforminių žemės ir pilies teismų medžiaga. Ankstyviausios ikireforminio ir poreforminio Gardino žemės teismo knygos publikuotos dar XIX a. pabaigoje, kai jas daugiatomiam leidinyje parengė ir paskelbė Vilniaus senovės aktų tyrimo archeografijos komisija¹²⁷. Kita disertacijai svarbi medžiaga taip pat publikuota XIX–XX a. įvairiuose, tuo laikotarpiu publikuotuose rinkiniuose (bylos skelbtos ar tik trumpai aprašytos): 1) Žemaitijos (Raseinių), Upytės, Ukmergės ir Bresto žemės ir pilies teismų knygų bylų¹²⁸; 2) Voluinės, Kijevo ir Lucko poreforminių žemės bei pilies teismų bylų medžiaga¹²⁹. Verta pabrėžti, kad žemės ir pilies teismų medžiaga aktuali daugybe aspektų, o vienas jų – tai galimybė tirti smulkiosios bajorijos kasdienį sutuoktinių gyvenimą. Minėtų valdovo ir kitų pareigūnų teismų bylų medžiaga papildo kitų teismų medžiaga. Visų pirma,

¹²⁶ Teisėjais buvo Vilniaus, Polocko, Vitebsko vaivados, taip pat Vilniaus vaivados paskirti vietininkai ir kiti teisėjai. Apie (ne)metrikines LM knygas žr. R. Ragauskienė, Įvadas. In: *LM 23 (1559–1562) TBK 39*. Parengė R. Ragauskienė. Vilnius, 2021, p. V–VIII. Šiek tiek apie vaivadų knygas LM sudėtyje žr. В. Полищук, Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1588–1566 гг.). In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Red. kol. pirmininkas A. Dubonis. Vilnius, 2007, p. 360.

¹²⁷ *АВАК*. Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда. Председатель Ю. Ф. Крачковский. Вильна, 1890; *АВАК*. Томъ XXI: Акты Гродненского земского суда. Председатель Ю. Ф. Крачковский. Вильна, 1894; *АВАК*. Томъ XXII: Акты Слонимского земского суда. Председатель Ю. Ф. Крачковский. Вильна, 1895.

¹²⁸ *ОД*: Акты Россиенского земского суда за 1575–1586 годы. Вып. 1. Вильна, 1901; *ОД*: Акты Россиенского земского суда за 1588–1591 годы. Вып. 2. Вильна, 1901; *ОД*: Акты Россиенского земского суда за 1592–1595 годы. Вып. 3. Вильна, 1903; *ОД*: Акты Россиенского земского суда за 1595–1598 годы. Вып. 4. Вильна, 1905; *ОД*: Акты Россиенского земского суда за 1598–1600 годы. Вып. 5. Вильна, 1907; *ОД*: Акты Вилкомирского гродского суда за 1596–1607 годы. Вып. 6. Вильна, 1906; *ОД*: Акты Упитского земского суда за 1585–1587 годы. Вып. 7. Вильна, 1909; *ОД*: Акты Упитского гродского суда за 1584–1615 годы. Вып. 8. Вильна, 1912; *ОД*: Акты Брестского гродского суда за 1575–1715 годы. Вып. 10. Вильна, 1913.

¹²⁹ *АЮЗР*. Ч. I, Т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России. Киев, 1859; Ч. VIII, Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. Киев, 1909. (*АЮЗР*. Ч. I, Т. 1; Ч. VIII. Т. 3).

nagrinėtos publikuotos Mogiliovo magistrato teismo bylos¹³⁰. Nors šių bylų dalyviais dažniausiai buvo Mogiliovo miestiečiai ar kiti miesto gyventojai, medžiaga ypatingai svarbi. Šio teismo bylose atsiskleidžia teismų kompetencijų susidūrimo problema, spręstos bylos dėl stačiatikių santuokos teisėtumo ir skyrybų.

Pasaulietinių teismų medžiaga šiam tyrimui ypatingai svarbi, nes ji fiksavo skirtingus šaltinius – įvairių dokumentų (notarinius) įrašus ir teismų praktiką. Pasaulietinių teismų knygos atliko notarinę funkciją – ALS norma reikalavo, kad bet kokios sutartys ar kito turinio dokumentai būtų įrašomi į teismų knygas¹³¹. Tokiu būdu dokumentai buvo patvirtinami ir apsaugomi, jei dingtų originalai – tada remiantis įrašu teismų knygoje buvo išduodamas nuorašas. Taigi, taip į teismų knygas pakliūdavo įvairaus turinio dokumentais, kuriuose atsispindėjo turtiniai, o iš dalies ir asmeniniai sutuoktinių santykiai.

Pirmajai į teismų knygas įrašomų dokumentų grupei galima priskirti raštus, kurie įprastai buvo surašomi dar prieš santuokos sudarymą: kraičio ir dovio užrašymai, ikivedybinės sutartys¹³². Ligi šiol istoriografijoje išsamiau nenagrinėta, kokie šių dokumentų panašumai ir skirtumai, kartais tyrimuose jie – net tapatinami. Taip yra dėl to, jog šiuose dokumentuose minimas santuokos sudarymo faktas, merginos ir vaikinio paveldėjimo dalies išskyrimas. Kita vertus, tai skirtingų dokumentų rūšys. Pirmiausia buvo surašomos ikivedybinės sutartys, kuriose buvo susitariama dėl būsimos santuokos datos, laiko, rečiau – vietos. Ten, išsamiau neišvardijant, buvo nurodomos merginos kraičio dydis ir garantuojama, kad būsimas sutuoktinis savo nuosavybės dalyje paskirs dovį. Tuo tarpu, kraičio užrašymą duodavo merginos artimieji (dažniausiai – tėvas), o užrašyme buvo aiškiai nurodytas merginos paveldėjimo dydis, išskiriamos bei įkainojamos kraičio dalys, išvardijami atskiri daiktai. O štai, dovio užrašyme (būsimas) sutuoktinis dvigubai įkainojęs sutuoktinės į santuoką atsineštą kraitį, gautąją sumą užrašydavo savo nuosavybės trečdalyje. Taigi, šie dokumentai įgalina tirti būsimų sutuoktinių paveldimą turtą ir leidžia stebėti, kaip formuojasi sutuoktinių turto kompleksas.

¹³⁰ АВАК. Т. XXXIX: Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580 г.г.). Председатель Д. И. Довгяло. Вильна, 1915; ИЮМ. Вып. 7. Витебскъ, 1876; ИЮМ. Вып. 8. Витебскъ, 1877.

¹³¹ ALS (VI;§1; VI;§4; VIII;§1 ir 5), žr. I. Valikonytė, Notariato instituto genezė ir sklaida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki XVI amžiaus pabaigos. In: *Lietuvos notariato istorija. Leidinys skirtas notariato reformos Lietuvoje 20-mečiui*. Sud. J. Karpavičienė, p. 42.

¹³² Detaliau šie dokumentai analizuojami atskirose disertacijos dalyse.

Antrajai disertacijai aktualių šaltinių grupei priskiriami dokumentai, kurie formavo sutuoktinių turtinius santykius jiems jau gyvenant santuokoje. Analizuojant tokius įrašus teismų bylų knygose aiškėja, kaip sutuoktiniai valdė savo turtą ir nuosavybę: bendrai, iš dalies bendrai ar turėjo atskirą (nuo sutuoktinio) turtą. Tokius turto valdymo procesus leidžia tirti įvairūs sutuoktinių tarpusavio dovanojimų, užrašymų ir įkaitų sutuoktiniui dokumentai. Nors minėtuose dokumentuose daugiausia fiksuotos turto transakcijos, šiuose dokumentuose buvo nurodomos priežastys, kodėl turtas yra perduodamas sutuoktiniui. Neretai tarp priežasčių pasitaikydavo frazių, kuriomis sutuoktiniai išreiškėdavo savo šiltus jausmus, meilę ir pagarbą. Tokie dokumentai svarbūs norint tirti ne vien sutuoktinių turtinius ryšius, bet ir suteikia galimybę tirti jų asmeninius santykius.

Į teismų knygas taip pat buvo įrašomi specifinio turinio dokumentai, kuriuose buvo sprendžiami įvairūs skyrybų proceso klausimai. Visų pirma, tai skyrybų bendru sutuoktinių sutarimu sutartys. Šie dokumentai istoriniuose tyrimuose yra iš dalies analizuoti, tačiau nuodugniau netirta jų samprata, teisėtumas ir turinys. O šie aspektai ypatingai svarbūs, nes remiantis jais aiškėja pasaulietinės ir stačiatikių bažnytinės teisės kompetencijų susidūrimo problemos mastas ir ribos. Visų antra, į teismų knygas, be skyrybų sutarčių, buvę sutuoktiniai kartais aktuodavo atskirą susitarimą dėl turto pasidalinimo. Tokiame dokumente buvo aptariama, kas iš buvusių sutuoktinių toliau disponuos į santuoką atsineštu turtu – kraičiu bei doviu, taip pat buvo padalinamas kitas – dovanotas, užrašytas ar įkeistas turtas. Abi šios šaltinių grupės leidžia įvertinti, kaip realiai pasaulietinėje LDK teisėje buvo taikoma Statutų (ALS (V;§18), TLS (V;§20)) norma, pagal kurią sutuoktinis, kaltas dėl skyrybų, netekdavo dalies turto.

Be dokumentų (notarinių) įrašų, teismų knygas sudaro jų tiesioginę funkciją atspindintys įrašai – teismų praktika. Ji yra itin įvairi bei apima skirtingų rūšių ir tipų dokumentus, kuriuose paaiškinamas LDK pasaulietinės teisės normų turinys. Kitais atvejais šiuose raštuose kurti precedentai, vėliau užfiksuoti Lietuvos Statutų normose. Todėl teismų praktikos analizė ypatingai svarbi tiriant ne vien pasaulietinės ir bažnytinės teisės kompetencijų ribas, bet ir konkrečiai – nagrinėjant sutuoktinių turtinius santykius ir iš to išskylančius klausimus.

Kitai nei dokumentų įrašuose, šiuose raštuose atsispindi teismo veikla – bylos nagrinėjimo etapai: 1) pasiruošimas bylos nagrinėjimui (skundas, vaznio liudijimas, įrodymų rinkimas); 2) bylinėjimasis (bylos

nagrinėjimas, protokolas); 3) sprendimo priėmimas¹³³. Visi šie momentai svarbūs, nes juose atsiskleidžia įvairūs, su byla susiję aspektai. Antai, skundo priežastys rodo, koks elgesys ar poelgis visuomenėje laikytas neteisėtu, o įrodymų rinkimas atspindi rašytinio žodžio, kaip svariausio įrodymo, išgalėjimą. Bylos nagrinėjimo metu atsiskleidžia kiti visuomenės teisinės kultūros bruožai: bylos dalyvių (ar jų atstovų) teisinis išprusimas, normų išmanymas ir gebėjimas jas pritaikyti. O štai, teismo sprendimuose atsiskleidžia bylos visuma: skundo priežastys, bylos nagrinėjimo procesas ir svarbiausia – sprendimas byloje. Tiesa, teismų knygose daugeliu atvejų pavyko fiksuoti tik vieną iš bylos etapų (skundą, bylos nagrinėjimo protokolą), rečiau – sprendimą. Dėl to, fiksavus skundą dėl sutuoktinių konflikto ar kitos santuoką liečiančios problemos, nepavyko išsiaiškinti, kokia buvo bylos baigtis ir kokias normas taikė teismas, sprenddamas ginčą.

LDK kilmingųjų giminių archyvai. Be teismų knygų, tyrime išanalizuota LDK kilmingųjų giminių archyvų medžiaga. Jos reikėjo, nes ši medžiaga savaip papildė ar paaiškino teismų knygų duomenis. Tokiuose giminių archyvuose pavyko rasti tyrimui aktualių originalių sutarčių, užrašymų, dovanojimo ar kito turinio dokumentų, kurie tik vėliau, po jų sudarymo buvo įrašomi į teismų knygas. Taip pat, kartu fiksuoti ir bylų išrašai ar teismo sprendimų kopijos iš teismų knygų – tokiu būdu giminės atstovai siekė turėti įrodymų bei pagrįsti savo teisę, dažniausiai, į nekilnojamąjį turtą. Taigi, giminių archyvų dokumentai taip pat leido tirti sutuoktinių santykius, įsigilinti į vienos šeimos turtinius susitarimus, stebėti kilmingųjų poros santykius.

Verta pažymėti, kad dauguma LDK kilmingųjų giminių archyvų medžiagos yra rankraštinė, išsibarsčiusi bei saugoma skirtingose, LDK paveldą besidalijančiose šalyse (Lietuvoje, Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje, Rusijoje)¹³⁴. Vienas iš didžiausių bei svarbiausių giminės archyvų saugomas Varšuvoje, Senųjų Aktų archyve (*Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie*). Tai – Radvilų archyvas (*Archiwum Radziwiłłów*, F. 354), kuriame saugomi XII–XIX a. šaltiniai, susiję su Radvilų, kitų giminių ir net visos valstybės istorija. Todėl šio archyvo skyriuose pavyko rasti tyrimui aktualios, su stačiatikiiais susijusios medžiagos. Antai, fondo skyriuose I

¹³³ I. Valikonytė, Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras: rašto ir teisinės kultūros aspektai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI a. pirmoje pusėje. In: *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 2. Sudarė A. Dubonis. Vilnius, 2010, p. 112–113 (109–127).

¹³⁴ 2020 m. Europoje prasidėjus COVID-19 pandemijai, o 2022 m. vasarį Rusijai užpuolus Ukrainą, pavyko kelis kartus apsilankyti bei medžiagą rinkti tik Lenkijos sostinėje – Varšuvoje.

(*Dokumenty na pergaminie i zwykłym papierze*), X (*Dokumenty obcych domów*) ir XI skyriuose (*Dokumenty familijne ksiąząt Radziwiłłów*) fiksuoti šaltiniai, svarbūs tirti LDK istoriją, o kartu atskleidžiantys Radvilų, jų sutuoktinių, kitų giminių šeimyninius ryšius ir persipynusius sudėtingus turtinius santykius¹³⁵.

Dalis skirtingų LDK giminių archyvų medžiagos yra skelbta – įvairaus turinio dokumentus iš Europos archyvų publikavo mokslininkai, tyrinėję LDK praeitį. Dar XIX a. pab.–XX a. pr. pasirodė daugiatomė šaltinių publikacija, kurios pagrindą sudarė Sanguškų archyvas, išlikęs Slavutoje (dab. Ukraina). Archyvas buvo publikuotas, atsižvelgus į itin reikšmingą jame saugomų dokumentų turinį. Į archyvo sudėtį pakliuvo: dalis Ostrogiškių giminės dokumentų, visas Zaslavskių giminės archyvas, dviejų Sanguškų giminės linijų kaupti dokumentai bei kita svarbi, politines ir ekonomines LDK peripetijas atskleidžianti medžiaga¹³⁶.

Naratyviniai šaltiniai. Norint geriau suprasti praeities visuomenę bei pažinti analizuojamą tyrimo temą bei objektą, papildomos informacijos suteikia to laikotarpio amžininkų darbai – naratyviniai kūriniai. Tokie šaltiniai leidžia: 1) pažinti senuosius papročius ir kultūrą arba 2) pateikia autorių suvokiamos visuomenės „vertinimą“. Tyrime analizuojami naratyviniai šaltiniai, aprašę XVI–XVIII a. prūsų, lietuvių, rusėnų ir maskvėnų visuomenės – jų papročius, religiją, teisės normas. Visi šie aprašymai aktualūs nagrinėjant LDK stačiatikių sutuoktinių santykius, nes juose fiksuoti vieno regiono – kaimyninių tautų papročiai, todėl juos galima palyginti, išskirti panašumus ir skirtumus.

Prūsų papročius XVII–XVIII a. įamžino keli to laikotarpio amžininkai. Vieną išsamiausių prūsų istorijos, papročių, teisės, kalbos ir visos visuomenės aprašymą („Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“) aštuoniolikoje knygų yra pateikęs istorikas, Klaipėdos evangelikų liuteronų kunigas Matas Pretorijus (apie 1635–1704 m.¹³⁷). M. Pretorijus medžiagą

¹³⁵ Pavyzdžiui, Radvilų archyvo X skyriuje saugomi Kiškų, Pacų, Sapiegų, Druckių-Lubeckių, Sanguškų, Polubinskių, Višniovieckių, Oginskių ir kitų giminių dokumentai. Daugiau apie tai žr. J. Zawadzki Jarosław, *Archiwalia różnych rodów przechowywanych w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*. In: *Miscellanea historico-archivistica*. T. 7. Warszawa, 1997, s. 127–133.

¹³⁶ AKS. T. I: 1366–1506. Lwow, 1887; AKS. T. II: 1284–1506. Lwow, 1888; AKS. T. III: 1432–1534. Lwow, 1890; AKS. T. IV: 1535–1547. Lwow, 1890; AKS. T. V: 1513–1547. Lwow, 1897; AKS. T. VI: 1547–1577. Lwow, 1910; AKS. T. VII: 1544–1572. Lwow, 1910.

¹³⁷ M. Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*. T. 3. Parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius, 2006.

rinko buvusioje Mažosios Lietuvos teritorijoje. Trečiajame „Prūsijos įdomybių, arba Prūsijos regykla“ tome autorius daug dėmesio skyrė prūsų tikėjimui ir kultūrai – labai detaliai aprašė piršlybų, tuoktuvių ir kitus papročius¹³⁸. Kitą veikalą, kuriame aprašyta XVII a. Prūsijos lietuvių kasdienybė, paliko Būdviečių parapijos kunigas, etnografas Teodoras Lepneris (apie 1633–1691 m.)¹³⁹. Panašiai kaip M. Pretorijus, T. Lepneris aprašė prūsų lietuvių šventes – daug dėmesio skyrė vedybų papročių aptarimui, kartu pateikė jų vertinimą¹⁴⁰. Taigi abu autoriai paliko išsamius XVII a. Mažosios Lietuvos visuomenės aprašymus, kuriuose fiksavo vedybų papročius, žymėjusius santuokinio gyvenimo pradžią. Ši medžiaga leidžia lyginti šaltiniuose minimus LDK stačiatikių vestuvių papročius ir įvertinti, kaip krikščioniškosios santuokos sudarymo normos įsitvirtino visuomenėje, dar išsaugojusiose gajas papročių teisės tradicijas.

LDK XVI a. kultūroje įsitvirtinus Renesansui ir paplitus evangelikų reformatų tikėjimui, amžininkai siekė įamžinti vykstančius procesus – pokyčius ir ugdyti visuomenę. Dėl to įvairių kūrinių autoriai daug dėmesio skyrė reformų ir kodifikuojamų teisės normų aptarimui. Antai, humanistas Andrius Volanas savo raštuose nagrinėjo LDK teisės normas ir siūlė priimti naujus įstatymus, kurie reguliuotų opias visuomenės problemas¹⁴¹. Panašiai senovės lietuvių visuomenę kritikavo ir kitas humanistas – Mykolas Lietuvis, savo kūrinyje lyginęs lietuvių, maskvėnų ir totorių papročius¹⁴². Abu autoriai aprašė LDK kilmingųjų moterų padėtį bei analizavo jų turtą apsaugančius įstatymus – tai leidžia nuodugniau tirti Lietuvos Statutų normas ir reakcijas į jas to meto visuomenėje. Analogiško turinio svarstymus apie visuomenę ir sutuoktinių santykius pateikė ir kitas, XVII a. ukrainiečių kilmės LDK mąstytojas Aronas Aleksandras Olizarovijus¹⁴³. Savo kūrinyje autorius rėmėsi įvairiais šaltiniais – Antikos ir Renesanso autoriais, Šv. Raštu, kita tuo metu populiaria mokslinė literatūra. Cituodamas šiuos autorius, Olizarovijus jų pamokymus bandė pritaikyti ATR realijoms – aiškino, kokie turėtų būti

¹³⁸ I. Lukšaitė, Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybių“ ketvirtoji, penktoji ir šeštoji knygos. In: *Matas Pretorijus. Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*. T. 3. Parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius, 2006, p. 8–9.

¹³⁹ T. Lepneris, *Prūsų lietuvis*. Parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius, 2011.

¹⁴⁰ V. Gerulaitienė, Teodoro Lepnerio etnografija. In: *T. Lepneris, Prūsų lietuvis*. Parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius, 2011, p. 28–33.

¹⁴¹ A. Volanas, *Rinktiniai raštai*. Sud. M. Ročka ir I. Lukšaitė. Vilnius, 1996.

¹⁴² M. Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvienu papročius. Dešimt įvairaus turinio fragmentų*. Vertė Ig. Jonynas. Vilnius, 1966.

¹⁴³ A. A. Olizarovijus, *Apie politinę žmonių sąjungą*. Lotynišką tekstą parengė ir į lietuvių kalbą vertė J. Sarcevičienė. Vilnius, 2003.

sėkmingi valstybės ir visuomenės, vyro bei moters santykiai. Taigi visi trys autoriai nagrinėjo visuomenės problemas, tarp kurių atsidūrė ir, pasak autorių, išskirtinė LDK moterų turtinė padėtis, kurią garantavo LDK teisė.

Žodynai. Tyrime analizuojami LDK rusėniški teisiniai – turtiniai terminai, fiksuojant kilmingosios moters ir vyro padėtį visuomenėje. Nagrinėjant šiuos terminus, pasitelkta ne vien pasaulietinių normų ir teismų bylų analizė, bet ir skirtingi (slavų) kalbų, istoriniais ir etimologiniais žodynais. Jie svarbūs, nes pateikė faktinės medžiagos apie termino sampratą, žodžio kilmę ir jo vartojimą. Tai leido papildyti iš normatyvinių šaltinių gautus duomenis, juos palyginti, o kartu – įsigilinti į termino vartojimo prasmes.

I. SANTUOKOS SUDARYMO SĄLYGOS

1. Teisėtos santuokos samprata

1.1. Kokia turi būti stačiatikių santuoka?

Krikščioniškoje tradicijoje santuokos sampratą įkūnija idėja, kad tai yra vienintelis teisėtas vyro bei moters ryšis – ypatingas ir amžinas. Vakarų (katalikų) Bažnyčioje santuoka sakramentu pripažinta XVI a., Tridento susirinkimo (1545–1563 m.) metu. Tačiau krikščioniškoje liturginėje bei kanoninėje tradicijoje apie santuokos reikšmę kalbėta ir iki tol. Jei, pasak Philip Reynolds, nuo Šv. Augustino laikų (IV–V a.) iki 1100 m. diskusijos apie santuokos institutą Vakarų krikščionybėje buvo retos¹⁴⁴, to negalima pasakyti apie Rytų Bažnyčią. Bizantijos imperatorius (886–912 m.) Leonas VI Išmintingasis savo nuostatuose skelbė santuoką ir sužadėtuves esant teisėtas tik tada, jei jos sudarytos kunigo akivaizdoje¹⁴⁵. Tačiau ir iki tol, ir vėliau Bizantijos, Kijevo Rusios, MDK ir LDK teisėje buvo diskutuota dėl stačiatikių santuokos reikšmės ir formos.

Justiniano I „Digestuose“, kuriuose buvo sunorminta romėnų teisė¹⁴⁶, teigta, kad santuoka yra prigimtinės teisės dalis¹⁴⁷, o taip pat vyro bei moters, kaip Dievo ir žmogaus sąjunga¹⁴⁸. Šis apibrėžimas – citata iš romėnų teisininko Modestino (III a.) raštų¹⁴⁹. Tuo tarpu „Eklogoje“ panašaus apibūdinimo nerandama, bet minima, kad santuoka laikoma krikščioniška sąjunga tarp vyro ir moters, o įteisinama ji raštu arba žodžiu¹⁵⁰. Toks

¹⁴⁴ P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, pp. 12.

¹⁴⁵ *Ibid.*, pp. 28, išnaša 75. Taip pat žr. J. Meyendorff, *Cristian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition*. In: *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 44. Harvard, 1990, pp. 106; Idem, *Marriage. An Orthodox perspective*, pp. 26.

¹⁴⁶ Е. А. Скрипилева, *Дигесты Юстиниана – основной источник познания римского права*. In: *Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского*. Под редакцией доктора юридических наук Е. А. Скрипилева. Москва, 1984, с. 7–18.

¹⁴⁷ (I; 1 tit; 1 str.); žr. *Памятники римского права. Законы 12 таблиц*. Институтции Гая. *Дигесты Юстиниана*, с. 157.

¹⁴⁸ (XXIII; 2 tit; 1 str.); žr. *Дигесты Юстиниана. (Digesta IVustiniani)*. Том IV. Книги XX–XXVII, с. 275.

¹⁴⁹ Л. Ю. Костокрызова, *Эволюция семейного права в Византии в VI–XV веках*, с. 169.

¹⁵⁰ *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, с. 45 (Tit. II; 1).

apibrėžimas išliko „Prochirone“¹⁵¹. Taigi Bizantijos teisės rinkiniuose santuoka įkūnijo asmens teisę į sąjungą su kitu asmeniu, kuri buvo įteisinama arba žodžiu, arba raštu.

Bizantijos teisės recepcija nulėmė, kad Kijevo Rusioje pastaroji santuokos samprata išliko. Antai, „Закон Судный людем“ (sutinkamas kai kuriuose „Vairininko knygoje“) buvo „Eklogos“ 17-ojo skyriaus „Bausmės už nusikaltimus“ vertimas ir perdirbinys¹⁵². Tačiau trumposios redakcijos paskutinis straipsnis „о малжену“ nėra „Eklogos“ straipsnio vertimas ir į „Vairininko knyga“ pateko vėliau¹⁵³. Straipsnio šaltinis iš tiesų buvo Naujojo Testamento, Evangelijos pagal Morkų ištrauka (Mk: 10, 1-12), kurioje kalbėta apie santuoką ir jos amžinumą: „ką Dievas sujungė, žmogus te neiškiria“¹⁵⁴.

Straipsnio „о малжену“ atvejis rodo, kad Kijevo Rusioje Bizantijos teisės šaltiniai buvo ne vien verčiami, aiškinami, bet fiksavo vietas, laiko realijas ir iššūkius, su kuriais susidūrė Bažnyčia. Pastarieji iššūkiai buvo susiję su pagoniškais santuokos papročiais. Todėl Bažnyčios atstovai privalėjo aiškinti krikščioniškosios santuokos reikšmę. Pavyzdžiui, dauguma Kijevo metropolito Jono II¹⁵⁵ kanoninių atsakymų punktų (1080–1089 m.) buvo versti iš graikų kalbos, o kiti – originalūs ir surašyti vietos raštininkų, todėl, greičiausiai, atspindėjo realias su santuoka susijusias visuomenės problemas. Viename iš atsakymo punktų (30-ajame) kalbėta apie teisėtą krikščionišką santuoką. Pasak metropolito, teisėtą santuoką Kijevo Rusioje sudarė tik kilmingojo luomo atstovai¹⁵⁶, o „paprasti žmonės“ kėlė tik pagoniškas vestuves. Metropolitui rūpėjo pabrėžti santuokos instituto šventumą, išskirtinumą ir teisėtumą¹⁵⁷. Tai, kad Kijevo Rusioje tuo laikotarpiu egzistavo

¹⁵¹ *Prochiron legum, publicato secondo il Codice vaticano greco 845*, p. 7 (Tit. II; 1): „iuxta legem christianorum fiunt inter virum et mulierem sive scriptura interveniente sive etiam absque scriptura“.

¹⁵² Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 45.

¹⁵³ Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси*, с. 62.

¹⁵⁴ „Отвеща Исус: яже бог сведе, человек да не разлучает“, žr. *Закон Судный людем краткой редакции*, с. 109 (33 straipsnis).

¹⁵⁵ Kijevo metropolitas 1077–1089 m., žr. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 290.

¹⁵⁶ 1080–1089 г. Канонические ответы митрополита Иоанна II, с. 18, с. 18: „не бывает на простых людехъ [...] венчанье, болярюмь толко и княземъ венчаться“ [...] „иже кроме божествня церкви и кроме благословенья творять свадьбу... [...] поимають жены своя с плясаньемъ и гуденьемъ и плесканьемъ“.

¹⁵⁷ Daugiau apie pagoniškas santuokas žr. С. В. Омелянчук, *Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков: морально-нравственный и правовой аспекты. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Тамбов, 2009, с. 77–94; Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-*

teisėtos ir neteisėtos santuokos, liudija ir didžiojo kunigaikščio Jaroslavo nuostatų norma. Joje minėtos piniginės baudmės, kurios skirtos išsiskyrus su teisėta (*венчална*) ar neteisėta (*невенчалная*) žmona¹⁵⁸.

Vėliau, amžiaus pabaigoje, Stačiatikių Bažnyčios hierarchai, bandydami sureguliuoti krikšto, santuokos sudarymo ir nutraukimo tvarką, itin pabrėžė santuokos amžinumą ir svarbą. 1594 m. dvasininkų suvažiavime Breste¹⁵⁹ ir ten surašytame dokumente cituota jau minėta Evangelijos pagal Morkų ištrauka (Mk:10, 1-12): „што Богъ злучиль, человек да не разлучаетъ“¹⁶⁰. O štai 1591 m. Lvovo vyskupas Gedeonas¹⁶¹, buvo įpareigotas metropolito laikinai administruoti ir spręsti Peremyšlio vyskupijos bažnytines bylas. Surašęs atskirą dokumentą vyskupas nurodė, kad Peremyšlio vyskupijoje vaikai nekrikštijami, sudaromos neteisėtos santuokos ir vyksta kraujomaiša, piršlybos, tuokiasi giminaičiai, vagiamos merginos¹⁶². Išvardinęs šias problemas, vyskupas nurodė netinkamas santuokų sudarymo sąlygas, kurios svarbios norint sudaryti teisėtą krikščionišką santuoką.

1.2. Pažeista santuokos sudarymo sąlyga: giminystė

Krikščioniškoje visuomenėje giminystė skirstoma į du pagrindinius tipus: kraujo bei dvasinę. Nuo ankstyviausių laikų buvo nustatomi ribojimai susituokti kraujo ir dvasios giminaičiams, taip stabdant kraujomaišą, pabrėžiant krikšto sakramento reikšmę. Giminystė buvo nustatoma skaičiuojant laipsnį, kuris atsirasdavo nustačius bendrą protėvį bei gimimų skaičių. Giminystės laipsniai skaičiuoti tiesiojoje (seneliai, tėvai, vaikai) bei šoninėje (broliai ir seserys, dėdės ir tetos, pusbroliai) linijoje. Dvasinė giminystė nustatoma atsižvelgus į krikštą – jo dėka asmenys sujungiami, tarp jų atsiranda šventas ryšys (vaikas – krikštatėviai), todėl jiems ir jų

Западной Руси XII–XV вв., с. 51–82; A. Polinkevičiūtė, Teisėta santuoka pasaulietinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje XVI amžiuje: terminai ir realijos. In: *Baltijos pietrytinės pakrantės socialinės istorijos aspektai XIV–XVIII amžiais. (Aspects of Southeast Baltic Social History: The 14th to the 18th Centuries)*. Prepared and edited by M. Ščiavinskas and J. Skurdauskienė. Klaipėda, 2020, pp. 125–143.

¹⁵⁸ „Устав князя Ярослава о церковных судах“. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 88.

¹⁵⁹ „Писань у Берестыи [...] на Соборе отъ насъ зложеномъ, при собранью священическомъ“, žr. *АЗР*. Т. 4, nr. 47, с. 67.

¹⁶⁰ *АЗР*. Т. 4, nr. 47, с. 67.

¹⁶¹ A. Mirowsicz, *Kościół prawosławny*, s. 294.

¹⁶² *АЗР*. Т. 4, nr. 29, с. 39: „беззаконные браки, кровосмешения, сватства, кумства спущаете и благословяете, хватаные девки венчаете“.

giminaičiams drausta tuoktis tarpusavy. Be šių, dar skirtos santuokinė (svainystės) bei teisinė (įvaikinimo) giminystės, draudusios tuoktis tarpusavy vyro ir žmonos giminaičiams, taip pat patėviams su podukromis¹⁶³. Giminystės laipsnių skaičius krikščionybės istorijoje keitėsi – jis didėjo arba mažėjo, priklausomai nuo bažnytinės teisės normų.

Bizantijos teisėje fiksuoti draudimai tuoktis artimo ryšio kraujo giminaičiams tapo Stačiatikių Bažnyčios normų pagrindu. Justiniano I „Digestuose“ buvo uždrausta tarpusavy tuoktis tiesioginės linijos trečiojo laipsnio giminaičiams, šoninėje linijoje – broliams su seserimis ir iš dalies jų vaikams – susituokti negalėjo pusbroliai, dėdė ir dukterėčia ir t.t. Nurodyti ir kiti teisiniai draudimai dėl santuokos: uždraustos santuokos tarp patėvio-podukros ir pamotės-posūnio, brolienė negalėjo ištekėti už vyro brolio (dieverio), o našlys vesti sutuoktinės seserį (svainę), be to, tėvui (šešurai) buvo uždrausta susituokti su marčia. Taigi, Justiniano I „Digestuose“ buvo uždrausta tuoktis antrojo laipsnio giminaičiams, nes visi privalo „laikytis prigimtinės teisės bei padorumo“ sudarant santuokas¹⁶⁴. „Eklogoje“ šios nuostatos buvo papildytos ir draudimai tuoktis nustatyti penkto-šešto laipsnio giminaičiams, tarp jų ir antros, ir trečios eilės pusbroliams. „Eklogoje“ net numatyta nuplakimo bausmė sudarius artimo laipsnio (pavyzdžiui, dėdės ir dukterėčios) santuokas¹⁶⁵.

Bizantijoje buvo draudžiamos ne vien kraujo, bet ir dvasinių giminaičių santuokos. Jau pagal Justiniano I „Kodeksą“ neįmanomos buvo krikšto vaikų-tėvų santuokos, nes „jų sielos sujungiamos per Dievo tarpininkavimą“¹⁶⁶. „Eklogoje“ ši norma pakartota ir dar patikslinta, uždraudus ne vien krikšto vaikų-tėvų santuoką, bet ir motinų bei jų vaikų krikštatėvių santuokas. Tokiu būdu pradėti skaičiuoti dvasinės giminystės laipsniai. Šių draudimų reikšmę liudija kita „Eklogos“ norma: jei asmenys, nepaisydami dvasinės giminystės – susituoktų, jie baudžiami nosies nupjovimu bei nuplakimu¹⁶⁷.

¹⁶³ C. Donahue, Jr., *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*, pp 29–30; L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, pp. 317–318; K. Tumelis, Santuokos vargai ir jų sprendimas Vilniaus vyskupo teisme, p. 63–64.

¹⁶⁴ *Дигесты Юстиниана. (Digesta IV Justiniani). Том IV. Книги XX–XXVII*, c. 278: „in contrahendis matrimoniis naturale ius et pudor inspicieendus est“. Daugiau apie kraujo giminystę: Tit. II; 12-14. (c. 277–281.) bei L. Kofanovo komentarai: *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, c. 92–93.

¹⁶⁵ *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, c. 71. (Tit. XVII; 37).

¹⁶⁶ *The Codex of Justinian*, pp. 1125. (Книга V; str. 26–2).

¹⁶⁷ *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, c. 70. (Tit. XVII; 25, 26).

„Vairininko knygoje“ šios normos, apėmusios draudimus tarpusavy tuoktis kraujo ir dvasios giminaičiams, išliko ir net buvo papildytos. Tuoktis negalėjo net septintojo (kituose šaltiniuose – penktojo) laipsnio kraujo giminaičiai, vyro bei žmonos giminės, nepripažįstamos buvo įvaikintų vaikų ir jų tėvų, taip pat krikšto vaikų ir tėvų santuokos¹⁶⁸. Kunigaikščio Jaroslovo nuostatų tyrėjai pažymėjo, kad remiantis teisės paminklo normomis, didžiausios piniginės – 100 grivinų baudos buvo skiriamos už krikštatėvių, brolio ir sesers, šešuro ir marčios santuoką, o mažesnės – 40 grivinų baudos, išsiaiškinus sudarytas santuokas tarp dieverio ir brolienės, pamotės ir posūnio¹⁶⁹. Tiesa, į „Vairininko knyga“ pateko „Eklogoje“ nurodytos fizinės bausmės, kurios privalėjo būti skiriamos už sudarytą artimo laipsnio kraujo ar dvasios giminystę: nusikaltę asmenys netekdavo nosies, privalėjo 15 metų pasninkauti ir išsiskirti¹⁷⁰. Tačiau Jaroslovo nuostatuose įrašytos piniginės bausmės, greičiausiai, laikytos fizinių bausmių ekvivalentu ir realiai Kijevo Rusioje nebuvo taikytos.

Taigi sudaryta santuoka tarp artimo laipsnio kraujo-dvasios giminaičių pagal stačiatikių bažnytinę teisę buvo nutraukiama. LDK ši norma galiojo, nes fiksuotos kelios stačiatikių bylos, kuriose spęstas sutuoktinių giminystės klausimas. Nustatyta svainystė – ryšis, atsiradęs tarp dviejų sutuoktinių giminaičių, tikrai galėjo išardyti santuoką. Pavyzdžiui, 1518 m. į valdovą kreipėsi Jackus Senkovičius bei pateikė raštą, kuriame savo vaikams – Grigui, Jonui ir Semionui suteikė paveldėjimo teisę. Analizuojant rašto turinį aiškėja, kad Jackus Senkovičius buvo vedęs brolio Mykolo našlę Julijoną ir su ja susilaukė vaikų. Metropolitą Juozapas II sužinojęs apie Jackaus ir Julijonos giminystę juos išskyrė¹⁷¹. Kitą bylą dėl svainystės 1575 m. nagrinėjo Haličo, Lvovo ir Kameneco-Podolskio vyskupas Jonas. Byloje buvo teisiami trys asmenys – Petras Jaremковиčius, Petras Sčechlevičius bei Andrejus Roguličas. Visi trys sudarė neteisėtas santuokas: pirmasis Petras vedė brolio žmonos seserį, antrasis Petras susituokė su vis dar ištekėjusia moterimi, o trečiasis – Andrejus vedė dukterėčios vyro Demkaus seserį¹⁷².

¹⁶⁸ С. В. Омелянчук, *Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков*, с. 101–105; Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 94–95.

¹⁶⁹ J. Oспенниковas rėmėsi J. Ščарovo tyrimais, žr. Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 97.

¹⁷⁰ L. Kofanovo komentarai: *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, с. 184.

¹⁷¹ *LM (1518–1523). 11 Įrašų knyga*. Parengė A. Dubonis. Vilnius, 1997, p. 65, nr. 36: „иж онъ невестку свою понял не водъле закону ихъ греческого, в томъ их розъвель“.

¹⁷² *АЮЗР*. Ч. 1, т. X, nr. XXIX, с. 50.

Vyskupas visas tris poras išskyrė pažymėdamas, kad jų santuokos prieštarauja Dievo teisei¹⁷³. Šie atvejai rodo, kad LDK stačiatikių bažnytinėje teisėje buvo atsižvelgiama į artimą sutuoktinių giminystę – ją nustačius, santuoka laikyta neteisėta bei būdavo anuliuojama.

1.3. Santuokos samprata LDK stačiatikiškoje visuomenėje

1509 m. Žygmantas Senasis davė raštą, kuriame pažymėjo, kad jam skundėsi metropolitas Josifas. Metropolitą neramino situacija LDK rusėniškose žemėse ir miestuose, nes ten „daugybė žmonių Rusioje, tuose miestuose gyvena, žmonas pasiimdami teisėtos santuokos nesudaro ir vaikų krikštyti nenori, ir išpažinties neina“¹⁷⁴. Iš tiesų, santuokos instituto tyrinėtojai yra pažymėję, kad krikščioniška santuokos samprata iki tol pagoniškoje visuomenėje įsitvirtino iš lėto¹⁷⁵. Visų pirma, siekta uždrausti visuomenėje papročių teisėje įsitvirtinusius santuokos sudarymo būdus – nuotakos pirkimą, pagrobimą ir paaiškinti, kodėl nederamas yra vyro ir moters gyvenimas kartu, nesudarius teisėtos krikščioniškos santuokos¹⁷⁶. Visų antra, Bažnyčia siekė visuomenėje įtvirtinti krikščioniškosios santuokos sampratą, kuri buvo grįsta amžina vyro ir moters sąjunga. Tą buvo sudėtinga padaryti, nes visuomenėje iki tol santuoka suvokta kaip laisvai sudaroma ir lengvai nutraukiama sutartis¹⁷⁷.

¹⁷³ *Ibid.*, c. 51: „sprawom naszym duchownym mayuchi na dobrym baczenyu, z ewangelya Hospoda nasseho Isus Chrysta y swyatyach Apostolow y bohonostnych otecz prawil, skazuim skazaniem naszym ninyeszym tyi malzenstwa byty niczemniczi, abowiem suth naprotyw zakoni swyethom naszom hreczeskom y sietych otecz prawyl...“.

¹⁷⁴ Žr. priedą nr. 4, atvejį nr. 1.

¹⁷⁵ M. Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, s. 34–35; T. Wiślicz, *Upodobanie: Małżeństwo i związki nieformalne*, s. 48–49; M. Biniś-Szkopek, *Małżonkowie przed sądem biskupiego oficjale poznańskiego*, s. 108.

¹⁷⁶ R. M. Karras, *Unmarriages: Women, Men, and Sexual Unions in the Middle Ages*, pp. 194–208.

¹⁷⁷ Vėlyvųjų viduramžių bei ankstyvųjų naujųjų laikų Europos mokslininkų, rašytojų ir kartograful darbuose galima aptikti itin įdomius LDK papročių aprašymus. Juose išsiskiria pasakojimai apie lietuvių požiūrį į santuoką, kaip antai: „[...] santuoką, abiem pusėms sutinkant, **lengva panaikinti, ir tuokiasi jie dar ne kartą**“. Istorikės Jolitos Sarcevičienės tyrimų dėka paaiškėjo, kad tokio turinio žinutės Europos literatū darbuose nėra patikimos ar atspindinčios laiko realijas, nes dažniausiai buvo kompiliacinio pobūdžio bei rašomos asmenų, kurie nesilankė LDK. Žr. E. S. Piccolomini, *Kosmografija, arba Azijos ir Europos aprašymas (1477)*. XXVI skyrius. Apie Lietuvą. In: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. 1. Vilnius, 1996, p. 593; J. Sarcevičienė, Vieno stereotipo istorija: LDK moters įvaizdis istoriografijoje, p. 93–102.

Iš tiesų, atrodo, kad LDK Stačiatikių Bažnyčia susidūrė su rimta „sugyventinių“ problema. Tą rodo XVI a. pasaulietinių teismų medžiaga, kuriose moterys skundžiasi dėl nuosavybės atėmimo ar išvaymo iš namų. Antai, našlė Nastasija Rajecarienė net kelis sykius bylinėjosi su Tiškumu Pivovu dėl jos vyrui anksčiau suteiktos laikyti žemės valdos. Iš pradžių byla išnagrinėjo Naugarduko vaivada Stanislovas Goštautas nustatęs, kad Rajecarienė vyrui buvus neteisėta žmona¹⁷⁸. Vėliau, 1533 m., Rajecarienė savo teisę į suteiktą bandė įrodyti Žygimanto Senojo teisme. Savo ruožtu atsakovas Pivovas teismui teigė, kad Rajecarienė vyrui buvo ne teisėta žmona, o virėja¹⁷⁹. Po daugiau nei dešimties metų, 1546 m., Rajecarienė vėl kreipėsi į valdovą, jau Žygimantą Augustą. Šis perdavė byla nagrinėti Vilniaus vaivada Jonui Hlebavičiui. Teismui Rajecarienė bandė įrodyti savo santuokos su Rajecaru teisėtumą ir pateikė naują įrodymą – dar 1523 m. surašytą vyro testamentą. Pasak moters, testamentą ji jau rodė Naugarduko vaivada, tačiau šis jį pasiėmė ir negražino. Kažkoku būdu moteris gavo testamentą kopiją ir joje buvo pažymėta – Rajecarienė yra teisėta Rajaus (Rajecaro) sutuoktinė¹⁸⁰. Teismas, paprašęs perskaityti 1533 m. Žygimanto Senojo teismo sprendimą ir išgirdęs, kad ten nėra minimas vyro testamentas, Rajecarienę paskelbė byla pralaimėjus¹⁸¹. Taigi, šis atvejis liudija našlę netekus vyrui suteiktos laikyti nuosavybės dalies, nesugebėjus įrodyti buvus teisėta žmona.

Kitame, 1564 m. Lucko pilies teismo įrašė taip pat teigta, esą moteris buvusi tik virėja. Iš pradžių teismui Vaitiekus Krasovskis pateikė skundą dėl savo giminaitės Onos Jackaitės išvaymo iš namų. Moterį išvarė jos vyras Fiodoras Chomiakas-Smorodskis, ją privertęs išeiti nėščią, vien su suknele ir marškiniais. Vaitiekui Krasovskiui kartu su teismo pareigūnu nuvykus į Chomiako-Smorodskio namus jo ten nerado, tačiau juos pasitiko tarnybininkas. Šis užklaustas, kodėl jo ponas iš namų išvarė savo žmoną, atsakė: „ponas mano neturi žmonos, anksčiau turėjo tik virėją ir tai ją išsiuntė iš kur buvo pasiėmęs“¹⁸². Nėra žinoma koks šios moters likimas, tačiau neturint svarių įrodymų, liudijančių santuokos teisėtumą, jokios teisinės

¹⁷⁸ A. Šcemeliova, Teisėta santuoka pasaulietinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje XVI amžiuje: terminai ir realijos, p. 135; *LM (1532–1534)*. *TBK* 7, nr. 19, p. 26.

¹⁷⁹ *LM (1533–1535)*. *TBK* 8, nr. 17, p. 33–34.

¹⁸⁰ *LII RS* 1/46, b. 233, l. 158 v.: „в которомъ тестаменьте описаль мужъ ее менечи ее собе быти за властную жону венчалную...“.

¹⁸¹ *LII RS* 1/46, b. 233, l. 159 v.: „кгдыж Раевая перво сего перед госпдаремъ его милостю з мужомъ Силиное первшымъ Тишкомъ Пивовомъ, о тое имене право мела, и на онъ часъ на праве жадная помочъ тыхъ листовъ ее у листе господарскомъ судовомъ не описана“.

¹⁸² *Акты о брачном праве*, nr. XXXI, c. 92. Žr. priedą nr. 8, atvejį nr. 7.

priemonės (pasaulietinės ir bažnytinės teisės normos) negalėjo „sugrąžinti“ jos į santuoką.

Tai, kad visuomenėje ne iki galo suvokta krikščioniškos santuokos prasmė rodo ir poligamijos bei poliandrijos atvejai. Gardino žemės teisme 1540 m. karčiamos laikytojas Jančikas skundė valdovo valstietį Motiejų Nesterovičių, esą šis vedė jo podukrą jau turėdamas teisėtą žmoną. Bylos nagrinėjimo metu paaiškėjo, kad Nesterovičius iš tiesų jau buvo susituokęs – tą paliudijo tuoktuves su pirmąja Nesterovičiaus žmona stebėję asmenys. Atsižvelgęs į liudijimus teismas nusprendė – Nesterovičius turi grįžti ir gyventi su pirmąja žmona¹⁸³.

Nors šiame atvejyje fiksuota valstiečio poligamijos istorija, tokių atvejų taip pat buvo ir kilmingųjų tarpe. Slanimo žemės teisme 1560 m. lenkų žemionis Stanislovas Majakovskis prašė aktuoti iš valdovo Žygimanto Augusto gautą raštą. Jį analizuojant paaiškėja nelaiminga vyro santuokos istorija. Pasirodo, vyras buvo sužadėtas su Lukašo Dorovoskio dukra Sofija. Tačiau ši savavališkai, be tėvo leidimo, ištekėjo už kito vyro. Tada Dorovoskis, norėdamas taikiai susitarti su Majakovskiu, jam užleido Vedmos dvarą Naugarduko pavieta ir pagal krikščioniškus papročius ištekino už jo savo jaunėlę dukrą Barborą. Vis dėlto, ir šioji Dorovoskio dukra nenorėjo gyventi santuokoje su Majakovskiu, todėl „pasiėmė sau vyru Andrėjų Gotomskį“. Vėliau ši pora atėmė iš Majakovskio jam skirtą Vedmos dvarą. Valdovas įsakė Barbora gražinti dvarą Majakovskiui, o kartu dar pridūrė, kad Majakovskis dėl santuokos su Barbora jau bylinėjosi bažnytniame ir pasaulietiniame teisme. Bažnytinis teismas už tokius amoralius veiksmus skyrė moteriai prakeiksmą (rusėn. *клятву по тебе выданую*)¹⁸⁴. Iš šaltinio teksto neaišku, ar moteris buvo sudariusi dvi santuokas. Vis dėlto, matyt, už nepaklusimą bažnytinio teismo sprendimui – grįžti gyventi su Majakovskiu, moteris atskirta nuo Bažnyčios¹⁸⁵.

Analizuoti šaltiniai leidžia teigti, kad pasaulietinės teisės normos tapo įrankiu, kurio dėka (kilmingųjų) visuomenėje pamažu įsitvirtino teisėtos-

¹⁸³ АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда, nr. 168, c. 69: „росказаль есми тому Матею Нестеровичу, абы онъ съ первшою женою своею венъчальною, на имя Радюшою, мешкаль“.

¹⁸⁴ АВАК. Томъ XXII: Акты Слонимского земского суда, nr. 231, c. 124: „ничого не дбаючи, до него, мужа своего и ты з нимъ мешкати не хочешь...“.

¹⁸⁵ Аріє прakeіксма (клятва) kaip bažnytinio teismo bausmę žr. I. A. Мацелюх, *Генезис інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання державно-церковних відносин в Україні (IX–XVII ст.)*, c. 249.

krikščioniškos santuokos samprata¹⁸⁶. Tik teisėta santuoka garantavo našlės teisės į vyro nuosavybę, o vaikams – paveldėjimą. Tą liudija ir kitas faktas – į TLS įrašyta norma, pagal kurią bausti asmenys, sudarę naują santuoką teisėtam sutuoktiniui dar esant gyvam. Todėl akivaizdu, kad ne vien bažnytinės, bet ir pasaulietinės teisės normos rūpinosi teisėtos santuokos sampratos sklaida LDK visuomenėje.

2. Susitarimas dėl santuokos – ikivedybinės sutartys

2.1. Kuo ypatingos XVI a. LDK ikivedybinės sutartys?

Analizuojant pavietų žemės ir pilies teismų bylų knygų įrašus, o taip pat giminių archyvų fondus pavyko fiksuoti įdomius privataus tipo dokumentus – sutartis (rusėn. *водле сего запису; докончание змовы нашое*¹⁸⁷; lenk. *tyt listem*¹⁸⁸). Jose dviejų giminių (arba šeimų) atstovai sutardavo dėl būsimos giminaičių, artimųjų arba savo pačių santuokos. Atsižvelgiant į tai, kad sutartys, pirmiausia, tvirtino susitarimą dėl santuokos sudarymo, lenkiškoje istoriografijoje įsitvirtino tradicija šias sutartis vadinti ikivedybinėmis (lenk. *intercyza przedślubna*)¹⁸⁹. Tuo tarpu, Lietuvos civilinėje teisėje bei teisininkų darbuose minimos vedybų sutartys, tačiau jose numatomos sutuoktinių asmeninio ir neliečiamo turto dalys, sutuoktiniams jau gyvenant santuokoje¹⁹⁰. Šiame tyrime nuspręsta laikytis lenkiškos istoriografijos tradicijos ir vartoti ikivedybinių sutarčių terminą, kalbant apie privačius dokumentus, kuriuose fiksuotas susitarimas dėl santuokos.

Ikivedybinės sutartys skiriasi nuo istoriografijoje jau išsamiai analizuotų kraičio bei dovio užrašymų. Šias sutartis sudarydavo abi sutarties šalys ir jomis, veikiausiai, buvo apsikeičiama tarpusavyje. Norint užtikrinti rašto teisėtumą bei viešumą, ikivedybinės sutartis antspauduodavo bei pasirašydavo pačios šalys ir liudininkai. XVI a. antroje pusėje ikivedybinių sutarčių kopijos įprastai buvo įrašomos į žemės arba pilies teismų knygas,

¹⁸⁶ Šiek tiek apie teisėtą santuokos ir šeimos sampratą žr. Н. Сліж, Тэрміналогія па гісторыі шляхецкай сям’і Вялікага княства Літоўскага ў 16–17 ст. In: *Гістарычны альманах*. Т. 9, 2003, с. 50–51.

¹⁸⁷ *Акты о брачном праве*, nr. XXXII, с. 94–96.

¹⁸⁸ А. А. Скеп’ян, *Князі Слуцкія*. Мінск, 2013, с. 220. Дадатак 3. Дамова пра заключэнне шлюба паміж Янушом Р. и Соф’яй Алелькаўнай. 31. 07. 1595. Берестовица. Таір пат žr. priedą nr. 1, atvejį nr. 15.

¹⁸⁹ K. Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*. In: *Spoleczeństwo Staropolskie*. Т. 3. Warszawa, 2011, s. 63–97.

¹⁹⁰ V. Mikėlėnas, *Šėimos teisė*. Vilnius, 2009, p. 290–294.

siekiant galutinai patvirtinti ir įamžinti sutarties sudarymą. Apskritai, ikivedybinės sutartys buvo sudaromos pagal vienodą formuliara, kuris nurodė: sutarties šalis, susituokti ketinančių asmenų vardus, sutarties sudarymo tikslą, o taip pat buvo pažymima, kad sutartis sudaroma turint artimųjų arba giminaičių pritarimą / leidimą. Po to sutartyse buvo numatomas vestuvių laikas ir data, kai kada – vieta. Be to, ikivedybinėse sutartyse artimieji neretai aptardavo ar tiesiog paminėdavo savo vaikų ar globotinių, kurių vardu sudarydavo sutartis, paveldėjimo dalį. Merginoms įprastai buvo numatomas kraitis ar kita nuosavybė, o vaikinams – nekilnojamo turto dalis, iš kurios jie galėtų paskirti dovį. Ikivedybinę sutartį užbaigdavo pinigine sankcija, kuri įsigaliodavo pažeidus sutarties sąlygas¹⁹¹.

2.2. Santuokinis amžius

Stačiatikių kanoninėje teisėje nustatytas amžius, kuris nurodė, kada asmuo gali susižadėti bei susituokti. Amžiaus cenzas buvo reikalingas dėl dviejų priežasčių – norėta, kad asmuo būtų brandus ir galėtų savarankiškai priimti sprendimą bei išreikšti savo valią, ir, kita vertus, būtų lytiškai subrendęs ir gebėtų pratęsti giminę¹⁹².

Krikščioniškoje visuomenėje sužadėtuves reiškė susitarimą dėl būsimos santuokos ir įkūnijo abiejų asmenų pasižadėjimą susituokti¹⁹³. Bizantijos teisės šaltiniuose – Justiniano „Digestuose“, vėliau „Eklogoje“ ir „Prochirone“ numatytas minimalus sužadėtuvių amžius buvo 7-eri metai¹⁹⁴. Tačiau ši norma prieštaravo kanoninei teisei, pagal kurią sužadėtuves buvo prilyginamos santuokai (pirminei jos stadijai)¹⁹⁵, o santuoką sudaryti nesulaukus 7-erių metų buvo draudžiama. Šią problemą išsprendė Bizantijos imperatorius Leonas VI Išminčius nurodęs, kad turėtų egzistuoti dviejų tipų

¹⁹¹ M. Lubczyński, Zawieranie małżeństw przez szlachtę w świetle intercyz przedślubnych oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich w latach 1680–1730. In: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVII wieku*, red. H. Suchojad. Warszawa 2001, s. 137–155.

¹⁹² Bizantijoje psichinės ir lytinės ligos laikytos santuokos sudarymo kliūtėmis, žr. A. Загородский, *О разводе по русскому праву*, c. 152–156; 182–183.

¹⁹³ K. Tumelis, Neišsipildžiusios viltys: skundai dėl nutrauktų sužadėtuvių, p. 85–86.

¹⁹⁴ *Дигесты Юстиниана. (Digesta IV Justiniani). Том IV. Книги XX–XXVII*, c. 273. (Tit. I; 14); *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, c. 44 (Tit. I; 1). *Prochiron legum, publicato secondo il Codice vaticano greco 845*, p. 3 (Tit. I; 1).

¹⁹⁵ Л. Ю. Костокрызова, Эволюция семейного права в Византии в VI–XV веках, с. 171. Daugiau apie tai žr. P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, pp. 164–168.

sužadėtuves: pasaulietinės – leidžiamos nuo septynerių bei bažnytinės – sudaromos sulaukus santuokinio amžiaus¹⁹⁶.

Kijevo Rusioje sužadėtuves taip pat buvo sudaromos nuo 7-erių metų – tai fiksavo „Градский закон“¹⁹⁷. Tačiau teisės normose daugiau dėmesio skirta sužadėtuvių – kaip susitarimo tuoktis ir jų teisėtų formų aptarimui. „Книги законныя“ buvo nurodytos bausmės už merginos pagrobimą, nes pagoniškoje visuomenėje šis ritualas įkūnijo vestuvinius papročius¹⁹⁸. Normoje nurodyta, kad asmuo, pagrobęs merginą, net ir savo sužadėtinę (*свою оброченицу*), buvo nuteisiamas mirties bausme¹⁹⁹. Tiek piniginė, tiek fizinė mirties bausmė už merginos pagrobimą buvo numatyta kunigaikščio Jaroslavo nuostatuose²⁰⁰.

Sudėtinga nustatyti, koks buvo tinkamas ir teisėtas susižadėjimo amžius LDK – tyrimuose dažniausiai minima, kad po sužadėtuvių buvo susituokiama prabėgus 2 ar net 5 metams ir sulaukus pilnametystės²⁰¹. Tą patvirtina ir ikivedybinių sutarčių duomenys. Pavyzdžiui, 1566 m. Aleksandras Bogdanovičius Semaška²⁰² sutarė dėl savo pusseserės Bogdanos santuokos su Jurgio Valavičiaus²⁰³ sūnumi Jurgiu. Santuoka turėjo įvykti po 5 metų, t.y. 1571 m. Tuo tarpu 1576 m. Bogošas Koreckis²⁰⁴ sutarė dėl savo sūnaus Joachimo ir Jono Jerominaičio Chodkevičiaus²⁰⁵ dukters Onos santuokos.

¹⁹⁶ Л. Ю. Костогрызова, Эволюция семейного права в Византии в VI–XV веках, с. 171.

¹⁹⁷ Т. Ю. Дементьева, *Семейное и наследственное право в Киевской Руси*, с. 41. Taip pat apie sužadėtinių amžių žr. E. Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs*, pp. 90.

¹⁹⁸ Т. Ю. Дементьева, *Семейное и наследственное право в Киевской Руси*, с. 64–65; Vogtinės vestuvės. Vogtinių vestuvių pėdsakai mūsų dainose ir vestuvių apeigose. In: *J. Baldžius. Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2005, p. 109–202.

¹⁹⁹ „Книги законныя“, с. 67 (24 str.): „въсхытившей жоноу, или оброченую или необроченую [...] аще же кто и свою оброченицу въсхытитъ [...] таковой мечемъ казнь бoudеть“.

²⁰⁰ „Аще кто оум’чит девку или насилит [...] а князь их казнит“, žr. Устав князя Ярослава о церковных судах. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 86.

²⁰¹ K. Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*. In: *Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa*. T. III. Warszawa, s. 65; K. Tumelis, *Santuokos vargai ir jų sprendimas Vilniaus vyskupo teisme*, p. 34–35.

²⁰² Volodymyro pakamaris, žr. *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. XL, с. 123.

²⁰³ Daugiau apie jį žr. С. Рыбчонак, Паходжанне і радавод Валовічаў XV–пачатку XVII ст. In: *Unus pro omnibus. Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.* Мінск, 2014, 15–107, nr. 17/6, p. 49–52.

²⁰⁴ Voluinės vaivada, Lucko, Breslaujo, Vinicos seniūnas, žr. *АЮЗР*. Ч. 8, т. III, nr. LXXXI, с. 290.

²⁰⁵ Daugiau apie didiką žr. G. Kirkienė, *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*. Vilnius, 2008, p. 170–175.

Sutartyje minima, kad vaikai – nepilnamečiai, todėl santuoka bus sudaryta tik po 6 metų²⁰⁶. Abiejuose atvejuose minimas vaikų su(si)žadėjimas²⁰⁷, tačiau tik antruoju atveju nurodoma, kad santuoka bus sudaryta sulaukus vaikų pilnametystės. Turimi duomenys neleidžia apskaičiuoti sužadėtinių amžiaus, nes iki TLS priėmimo, stačiatikių kanoninėje ir LDK pasaulietinėje teisėje nurodytas santuokinis-pilnametystės amžius nesutapo.

Bizantijos teisės šaltiniuose pilnametystės-santuokinis amžius nenusistovėjo. Justiniano „Digestuose“ mergina laikyta pilnamete nuo 12 m., „Eklogoje“ – 13 m., „Prochirone“ taip pat 12 metų. Tuo tarpu pilnamečiais berniukai tapdavo nuo 15 m. („Eklogoje“) arba 14 metų („Prochirone“)²⁰⁸. Kijevo Rusioje laikytasi „Eklogoje“ nustatytos pilnametystės amžiaus ribos²⁰⁹, tačiau pasitaikydavo atvejų, kai santuokos buvo sudarinėjamos ir tarp jaunesnių asmenų – dėl politinių interesų²¹⁰. Tik vėliau, XV a. Maskvos metropolitas Fotijus uždraudė tuokti jaunesnes nei 12 m. mergaites²¹¹.

LDK stačiatikių pilnametystę ir santuokinių amžių veikiausiai nustatė pasaulietinė teisė – berniukai pilnamečiais Lietuvos Statutuose laikyti nuo 18 metų²¹². Tačiau dar ikistatutiniu laikotarpiu pasitaikydavo atvejų, kai valdovas pripažindavo pilnamečiais 15 metų sulaukusius vaikus – stačiatikių kilmingųjų giminių atstovus²¹³, o tai liudija stačiatikių kanoninės teisės įtaką.

²⁰⁶ АЮЗР. Ч. 8, т. III, nr. LXXXI, с. 291: „кгдаж суполных летъ обедве парсуны еще не мают [...] за шест летъ зложил и принял [...] ку скутку взяты в стан малжонский“.

²⁰⁷ 1566 m. sutartyje: „иж з воли Божое и з Духа светого а с пороадою повинныхъ приятелей моих, учинил есми змову о выдане у малженство...“, žr. АЮЗР. Ч. 8, т. III, nr. XL, с. 123; 1571 m. sutartyje: „з воли а зражения Бога сотворителя нашего змовил и пошлюбил есми взяти у закон светый мальженский“, žr. АЮЗР. Ч. 8, т. III, nr. LXXXI, с. 290.

²⁰⁸ *Дигесты Юстиниана. (Digesta IVustiniani). Том IV. Книги XX–XXVII*, с. 275. (Tit. II; str. 1); *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, с. 45. (Tit. II; str. 1); *Prochiron legum, publicato secondo il Codice vaticano greco 845*, p. 7. (Tit. II; str. 1).

²⁰⁹ С. В. Омелянчук, *Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков*, с. 95.

²¹⁰ Т. Ю. Дементьева, *Семейное и наследственное право в Киевской Руси*, с. 40–41.

²¹¹ *Ibid.*, с. 41.

²¹² V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*. Vilnius, 2003, p. 41–44. Verta pažymėti, kad iš pradžių PLS normą nustatė vaikų pilnametystę nuo 17 m., vėliau šis amžius buvo pavėlintas. Žr. A. Dubonis, Teisinio veiksnio amžius Kazimiero teisyne (1468 m.), jo kilmė ir metodinė reikšmė lietuvių papročių teisės iki 1529 m. veikimui pažinti. In: *Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos. Straipsnių rinkinys*. Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys, t. 13, sud. I. Valikonytė, N. Šlimienė. Vilnius, 2017, p. 38–39.

²¹³ *Ibid.*, p. 43: ieškiny buvo atidėtas, iki kol atsakovui sukaks 15 metų. Pagal „Eklogą“ vaikinai pilnamečiais laikyti nuo 15 m.

1541 m. valdovo teisme buvo nagrinėjama byla dėl Iljos Konstantinaičio Ostrogiškio turto pasidalijimo – bylinėjosi jo našlė Beata Kostelecka ir brolis Vosylius. Teisme buvo pateiktas Konstantino, Vosyliaus ir Iljos tėvo, užrašymas, kuriame šis „pagal senuosius papročius“ paskyrė sūnui pilnametystę ir užrašė: sūnui sulaukus 15 metų, jis taps pilnamečiu, ir su broliu Ilja privalės pasidalyti tėvo nuosavybę. Pabrėžta, kad pilnametystė nustatyta pagal „senuosius papročius“²¹⁴, todėl valdovas Žygimantas Senasis pripažino Vosyliaus pilnametystę, nors tai prieštaravo PLS normai²¹⁵. Nėra tiksliai žinoma, kodėl Lietuvos Statutuose pasirinkta 18 metų amžiaus riba – spėjama, kad taip norėta paveldimą vaikinų turtą apsaugoti nuo išsekimo ir kitų ginčų²¹⁶. Tuo tarpu merginos pagal PLS ir ALS pilnametėmis laikytos nuo 15, o pagal TLS – 13 metų²¹⁷. Manoma, kad amžiaus riba sumažinta dėl kanoninių teisės normų bei atsižvelgus į fizinę mergaičių brandą.

Stačiatikių bažnytinėje teisėje buvo nurodytas ir „kraštutinis“ santuokos sudarymo amžius. Bizantijoje, pagal Šv. Bazilijaus 24-ąją bei 88-ąją taisyklę, buvo draudžiama moterims tuoktis sulaukus 60-ies, o vyrams – 70-ies metų²¹⁸. Manyta, kad tokiam amžiui jau nebeįmanoma susilaukti palikuonių, todėl santuoka nebetenka savo pagrindinės funkcijos. Norma buvo perkelta į „Vairininko knygą“, tačiau, pasak J. Oспенnikovo, vargu ar jos Kijevo Rusijoje buvo laikomasi²¹⁹. Taip pat nepavyko aptikti atvejų, liudijančių, jog ši norma buvo taikyta LDK teisėje.

2.3. Kas svarbiau: laisva valia ar tėvų leidimas tuoktis?

Svarbi santuokos sudarymo sąlyga stačiatikių teisėje – susituokti ketinančių asmenų laisva valia. Tačiau kita sąlyga – reikalavimas tekėti ar

²¹⁴ *LM (1540–1543) 12 TBK*, nr. 60, p. 60: „будучи за живота своего в добромъ здоровью, **водъле старыхъ правъ давного звычайю**, лета зупольные сыну своему князю Василью назначил и описал; **кгда он петинадцати лет доростеть**, в тот час лета супольные маеть мети и вси имена его с братом своим, с княземъ Ильею, напол делити“. (Čia ir toliau paryškinta mano – A. Š.)

²¹⁵ Byla, be nuorodos, aprašyta: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/ldk-istorija-pilnametystes-amzius-vyro-18-merginos-13-metu-582-403724> [žiūrėta 2021.12.01]

²¹⁶ V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 41–44.

²¹⁷ *Ibid.*, p. 41–44.

²¹⁸ *Правила святого Василиа Великого*, с. 408–410; Л. Ю. Костогрызова, *Эволюция семейного права в Византии в VI–XV веках*, с. 171.

²¹⁹ Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 87.

vesti su tėvų ar giminaičių pritarimu, galėjo varžyti susituokti ketinančių asmenų valią. Dėl to atsirado priešprieša bei kilo diskusijos: kuri iš šių dviejų sąlygų svarbesnė? Antai, Justiniano I „Digestuose“ nurodytas reikalavimas santuoką sudaryti tik gavus merginos ir vaikinio sutikimą²²⁰. Kartu numatyta, kad santuoka gali būti sudaroma tik su tėvo (arba giminaičių) leidimu, o prieštarauti galima tik tada, jei tėvai parinktų netinkamą sužadėtinį²²¹. Kituose Bizantijos normų rinkiniuose šios nuostatos iš esmės nesikeitė²²². Tačiau Šv. Basilijaus 36-oje taisyklėje nurodyta: mergina laikoma paleistuve, jei ketina tekėti be tėvo leidimo, o 42-oje taisyklėje pabrėžta – be tėvo leidimo vaikai negali sudaryti santuokos²²³. Galima daryti prielaidą, kad Bizantijoje pirmiausia reikalauta tėvų pritarimo, o vaikų valia vaidino antraeilį vaidmenį.

Kijevo Rusioje tokia dviejų santuokos sudarymo sąlygų priešprieša mažiau pastebima. Tik Jaroslavo nuostatų normoje kalbama apie merginos laisvos valios svarbą: jei mergina nenorėtų tekėti už jai parinkto jaunikio ir dėl to „ką nors sau pasidarytų“, merginos tėvai turėtų sumokėti baudą metropolitui²²⁴. Būtent dėl šios priežasties istoriografijoje teigiama²²⁵, jog merginų valios, planuojant jų santuoką, Kijevo Rusioje buvo paisoma.

Abi šios – laisvos valios bei tėvų pritarimo – sąlygos, kurių reikalauta sudarant teisėtą santuoką, fiksuotos pasaulietinėje LDK teisėje – Lietuvos Statutų normose²²⁶. Tai liudija kanoninės teisės įtaką. Tačiau nors normose įrašyta sąlyga merginas ištekinti „už kurio panorėtų“, realiai mergina privalėjo gauti tėvo arba giminaičių pritarimą, nes kitaip jai grėstų sankcija – kraičio praradimas. Tiesa, kartais į merginos valią ar nenorą tekėti už tėvų ar giminaičių parinkto vyro buvo atsižvelgiama, ypač situacijose, kuriose fiksuotas ginčas dėl merginos santuokos ir ties šiuo klausimu susiduriančių giminaičių interesų²²⁷. Antai 1569 m. Lucko pilies teisme nagrinėta Jono

²²⁰ *Дигесты Юстиниана. (Digesta IVustiniani). Том IV. Книги XX–XXVII, с. 273 (Tit. I; 11 ir 13).*

²²¹ *Ibid.*, с. 273 (Tit. I; 12) ir 277 (Tit. II; 9).

²²² *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века, с. 45. (Tit. II; 1). Prochiron legit, pubblicato secondo il Codice vaticano greco 845, p. 7. (Tit. II; 1).*

²²³ *Правила святого Василия Великого, с. 421; Ibid., с. 425. J. Oспенниковas teigė, jog ši Šv. Basilijaus taisyklė taikyta sūnums, kurie vis dar buvo „tėvo valdžioje“, žr. Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 90.*

²²⁴ *Устав князя Ярослава о церковных судах, с. 88.*

²²⁵ *Н. Л. Пушкарева, Женщины древней Руси, с.72–73.*

²²⁶ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Parengė Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius. Vilnius, 2001. Komentarai, p. 291–292; V. Andriulis, Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė, p. 54–55.*

²²⁷ *I. Valikonytė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekėti: realybė ar fikcija?, p. 31–44.*

Čapličio Španovskio byla su Aleksandru Semaška. Jonas Španovskis teisme atstovavo savo žmoną Galiną Karpaitę bei savo podukrą (žmonos dukrą iš pirmosios santuokos) Bogdaną Semaškaitę. Ieškovas teigė, kad žmona Galina buvo sutarusi dukrą Bogdaną ištekinti už kunigaikščio Janušo Četvertensčio. Tačiau merginos globėjas, pusbrolis Aleksandras Semaška ir šios bylos atsakovas, merginą buvo sužadėjęs su Jurgiu Valavičiumi. Be kitų argumentų, kuriuos teisme pateikė ieškovas, buvo atsižvelgta į Bogdanos laisvą valią: mergina buvo sutikusi tekėti už Janušo Četvertensčio²²⁸. Šis argumentas nulėmė bylos baigtį – ieškovas laimėjo.

Taip pat fiksuoti atvejai, kai mergina grasino atimti sau gyvybę, jei būtų priversta tekėti už jai parinkto jaunikio – 1597 m. tokia byla registruota Mogiliovo magistrato teisme. Aiškėja, kad miestietis Senka Botvinovičius norėjo ištekinti dukrą Sonią už valstiečio Ivaškaus Chlusovičiaus. Prieš vestuves tėvas dukros atsilaukė, ar ši nori tekėti už minėto valstiečio. Dukra iš pradžių sutiko, o vėliau tėvui pagrasino: ji nesiruošia niekur su tuo vyru važiuoti, o „jei tektų, pati sau gyvybę atims“²²⁹, todėl tėvas atsisakė sumanymo. Taigi į merginų valią buvo atsižvelgiama, tačiau greičiausiai tai buvo individualu ir priklausė nuo tėvų ir vaikų ryšio.

2.4. Vestuvės ir kiti santuokos sudarymo papročiai

Analizuojamose XVI a. ikivedybinėse sutartyse (žr. priedą nr. 1) net 13 sykių minimi santuokų sudarymo motyvai, o 10 kartų tiksliai nurodomi būsimų vestuvių laikas ir vieta. Atidžiau nagrinėjant šių formuluočių turinį, randamos užuominos apie įvairius LDK stačiatikių santuokos sudarymo papročius. Verta pažymėti, kad tokių papročių tyrimų nėra daug. Daugiausia žinoma apie prūsų vestuvinius papročius dėl išlikusių monumentalų raštijos paminklų (M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybės“, T. Lepnerio „Prūsų lietuviai“) ir kitų Prūsijos valdžios įsakų²³⁰. LDK teritorijoje XVI–XVII a. gyvenusių lietuvių santuokos sudarymo papročiai taip pat fiksuoti naratyviniuose

²²⁸ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XL–2, с. 129: „я сама доброволне, з волею вашой милости, княже старосто, опекуна своего, и пани матъки своее, за князя Януша, маючи лета зуполные, позволила и теперь позволяю“.

²²⁹ АВАК. Томъ XXXIX: Акты Могилевского магистрата, nr. 545, с. 182–183: „поведила, иж я з нимъ не поеду, а если бых мела ехать, сама себе смерть учиню“.

²³⁰ Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai Lietuvos valstiečiams. Sud. P. Pakarklis, red. K. Jablonskis. Vilnius, 1960; A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, p. 60–61.

šaltiniuose²³¹. O štai rusėnų santuokos papročius tyrę O. Levickis ir J. Bardachas daugiausia rėmėsi išlikusiais LDK pasaulietinių teismų įrašais, tačiau iš esmės analizavo vien santuokos ir skyrybų sampratas bei jų raišką stačiatikiškoje LDK visuomenėje²³². Taigi, ikivedybinėse sutartyse išlikusios užuominos apie stačiatikių santuokos sudarymo papročius nėra išsamiau tyrinėtos. Nepaisant to, jas svarbu analizuoti, nes tai (bent iš dalies) atkleidžia LDK pagoniškų papročių ir krikščioniškų normų simbiozę, kylančią iš stačiatikių santuokos instituto reguliavimo.

Nagrinėjamose ikivedybinėse sutartyse minimas santuokos sudarymo motyvas – iš 15 atvejų, jis įrašytas 13 kartų. Tiesa, dažniausiai apsiribota itin lakoniškomis frazėmis, jos pateiktos schematiškai, o jų turinys retai atskleidavo tikrąsias giminių atstovų santuokos sudarymo priežastis²³³. Įprastai kartota, kad santuoka sudaroma Dievo valia²³⁴, rečiau kalbėta apie norą suartinti dvi gimines, užmezgus kraujo ryšį²³⁵. Be šių dviejų motyvų kartais minima, jog santuoka sudaroma pasitarus su kitais giminaičiais arba (ir) juos paskatino „bičiuliai“²³⁶. Istoriografijoje teigiama, esą šie bičiuliai vaidino svarų vaidmenį santuokos sudaryme, nes buvo piršliais, kurie derėjosi dėl santuokos sudarymo, kraičio dydžio ir kitų vestuves lėtusių klausimų²³⁷. Taigi nenuostabu, kad šis paprotys užfiksuotas ir nagrinėjamos ikivedybinėse sutartyse.

Kitas svarbus analizuojamos sutartyse minimas faktas – susitarimas dėl vedybų. Kai kuriose iš šių sutarčių aiškiai nurodyta, kad šį susitarimą įkūnijo giminės atstovų sužadėtuvių. Nors šis paprotys detaliau neaprašomas, apie sužadėtuvių papročius daugiau sužinoma iš kitų pasaulietiniuose teismuose fiksuotų įrašų. Antai, 1585 m. Lucko pilies teismo knygoje vaznys fiksavo savo liudijimą, nes jis dalyvavo Stanislovo Kavezskio ir Nastasijos

²³¹ Žinomi lietuvių vestuvių papročiai, aprašyti Jeronimo Maleckio veikalė „Tikras Sembos sūduvių aprašymas“, žr. A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, p. 59.

²³² О. Левицкій, Черты семейного быта въ Юго – Западной Руси въ XVI–XVII вв., с. 1–120; J. Bardach, Zwyczajowe prawa małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII w.), s. 261–315.

²³³ M. Lubczyński, Zawieranie małżeństw przez szlachtę w świetle intercyz przedślubnych, s. 140.

²³⁴ Žr. priedą nr. 1, atvejus nr. 8: „з воли Божое и з дару Духа светого“; nr. 14: „з воли а зражения Бога сотварителя нашого“.

²³⁵ Žr. priedą nr. 1, atvejį nr. 2: „а тое приятелство mezi собою вчинили“.

²³⁶ Žr. priedą nr. 1, atvejus nr. 11: „а с породою повинныхъ приятелей моих“; nr. 12: „з намовы и породы пановъ, приятелей моих“.

²³⁷ A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, p. 292–294; W. Abraham, *Dziewosłęb*, s. 23; K. Sulej, Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych, s. 65.

Chrebtavičiūtės sužadėtuovėse. Pora susižadėjo viešai: tėvų, brolių ir kitų žmonių apsuptyje. Iš pradžių Kavezskis merginos užklausė, ar ji nori už jo tekėti („ar nori, panele Nastasija, už manęs [eiti]?“²³⁸). Mergina į klausimą neatsakė, tylėjo. Tada jos vyriausias brolis kartu su motina atidavė merginą į Kavezskio rankas. Papročių tyrinėtojai ir istorikai teigia, kad toks paprotys itin archajiškas – tvirtinantis sutartį²³⁹. Be šio papročio, sutartį dėl vedybų (sužadėtuovės) taip pat turėjo lydėti dovanos. Pasak J. Bardacho, šios dovanos turėjo simbolinę prasmę ir paprotinę reikšmę tvirtinant sutartį dėl santuokos²⁴⁰. Dovanų gaudavo abu susižadėję asmenys²⁴¹. Merginai dažniausiai buvo dovanojami drabužiai, bateliai ir papuošalai, tarp kurių buvo žiedas²⁴². Tokias dovanas tyrėjai sieja su pirktinių vestuvių papročiu, kuris buvo paplitęs tarp baltų ir slavų²⁴³. Iš tiesų, apie dovanų dovanojimą sužadėtuvių metu žinoma ir iš LDK pasaulietinių teismų įrašų, tiesa, susijusių daugiau su katalikiška LDK kilmingųjų aplinka²⁴⁴. Kita vertus, tikėtina, kad toks paprotys buvo paplitęs ir pas stačiatikių.

Ikivedybinėse sutartyse, kitaip nei panašaus turinio dokumentuose (kraičio ir dovio užrašymuose) buvo įrašoma išskirtinė, kituose šaltiniuose retai sutinkama informacija – vestuvių laikas ir vieta. Iš fiksuotų 15 atvejų, net 10 sykių nurodytas būsimų vestuvių laikas ir data. Analizuojant šiuos

²³⁸ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. CVI, c. 430–431. Atvejį aprašė Л. Маячанець, *Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII століттю*, 1906, c. 18.

²³⁹ A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, p. 305.

²⁴⁰ Tiesa, tyrėjas daugiau kalbėjo apie dovį kaip dovanos simbolį, žr. J. Bardach, *Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.* In: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970, s. 185–187. Etnologas J. Baldžius taip pat yra tyręs vestuvinės dovanos ir dovio sąsajas, žr. J. Baldžius, *Rinkiniai raštai*, p. 106–107.

²⁴¹ Pavyzdžiui, 1588 m. Upytės žemės teismo knygoje įrašytas skundas dėl pabėgusio sužadėtinio. Minima, kad jaunuolis Tomašas Grincevičius sužadėtuvių metu iš merginos tėvų gavo marškinių, skarų, suknelių ir kitų drabužių. Žr. *ОД: Вып. 8*, nr. 206, c. 27.

²⁴² K. Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*, s. 65; M. Koczerska, *Zawarcie małżeństwa wśród szlachty w Polsce późnego średniowiecza*, s. 2; A. Muczyńska, *Od zalotów do wesela. Magnatka w drodze do ołtarza w czasach saskich*. Warszawa, 2022, s. 241.

²⁴³ J. Baldžius, *Rinkiniai raštai*, p. 79–90; K. Kosowska, *O formach zawierania małżeństw I statusie kobiet na rusi w czasach pogańskich*. In: *Roczniki kulturoznawcze*, s. 112–113.

²⁴⁴ Pavyzdžiui, XVI a. pradžioje (byla be datos) Motiejaus Mikutinaitis skundė Joną Radvilą, kad šis susižadėjo su jo dukra ir paėmė iš jo dovanų, tačiau pažado vesti dukrą neištesėjo. Žr. *РИБ*. Т. 20, nr. 339, c. 1056–1057. Apie šiuos papročius rašė ir M. Koczerska, žr. M. Koczerska, *Zawarcie małżeństwa wśród szlachty w Polsce późnego średniowiecza*. In: *Przegląd Historyczny*. Т. 66/1, 1975. Warszawa, s. 1–24.

duomenis, tenka pažymėti, kad jie realiai atspindi krikščioniškosios kultūros svarbą ir įsigalėjimą visuomenėje. Įprastai vestuvių laikas buvo numatomas tiksliai nurodant metus, mėnesį ir net dieną. Dažniausiai numatomos vestuvių datos atskaitos tašku buvo pasirenkama krikščioniška šventė, o kartais nurodyta net savaitės diena – sekmadienis. Pavyzdžiui, Lozoriaus Ivanyckio ir Nastasijos Nemeričaitės vestuvės turėjo įvykti 1566 m., po Velykų prabėgus šešioms savaitėms. Krikščionišką šventę santuokos sudarymui pasirinko ir Joachimas Koreckis, kuris pasižadėjo Oną Chodkevičiūtę vesti Dievo Motinos dieną, rugsėjo 8-ąją²⁴⁵. Ikivedybinėse sutartyse vestuvės dažniausiai numatyta kelti pavasarį arba rudenį, t.y. ne gavėnios ir advento laikotarpiu.

Istorikė K. Sulej, tyrinėjusi ikivedybines sutartis, pastebėjo vieną tendenciją. Pasak tyrėjos, sutartyje dažniausiai buvo numatoma vestuves kelti merginos tėvų namuose – vietoje, kuri atspindėtų giminės finansinę padėtį²⁴⁶. Iš esmės, tokiai išvadai galima pritarti, nes analizuotose ikivedybinėse sutartyse (kai tas buvo pažymima), vestuves numatyta švęsti jaunosios tėvų namuose²⁴⁷. Tačiau vestuvių išlaidomis dalinosi abi šalys – jaunieji ir jų tėvai. 1540 m. Gardino miesto raštininkas Bogdanas Chvedkevičius Gardino žemės teisme pateikė skundą, kuriame reiškė finansines pretenzijas buvusiai sutuoktinei Oudotai Volodkaitei (porą išskyrė metropolitas). Pirmiausia vyras tiksliai fiksavo kiek ir ko jis parūpino per savo sužadėtuves, o vėliau vestuves. Sužadėtuvėms vyras pirkė statinę midaus, davė popui 12 grašių, sužadėtinei dovanojo audinio. O štai, vestuvėms vyras parūpino statinę midaus, du šernus, dar pirkė alaus, žąsų, vištų, statinę rugių, miltų, dovanojo įvairius daiktus ir pinigus uošviams, svainiui ir kitiems žmonos giminaičiams²⁴⁸. Taigi, vestuvių šventę organizavo abi pusės kartu su artimaisiais, siekdami parodyti rūpestį ir finansinį pajėgumą, aprūpinant būsimą šeimą.

²⁴⁵ Žr. priedo nr. 1, atvejus nr. 10, 14.

²⁴⁶ K. Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*, s. 77.

²⁴⁷ Žr. priedo nr. 1, atvejus nr. 7; nr. 11; nr. 12; nr. 14.

²⁴⁸ *АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда*, nr. 652, c. 241.

3. Materialinės santuokos sudarymo sąlygos

3.1. Merginų paveldėjimo realizavimas

Istoriografijoje LDK merginos kraitis yra tyrinėtas – atskleistos ir aptartos jo formą bei turinį reguliavusios pasaulietinės teisės normos, daugiau ar mažiau nagrinėti kraičio užrašymai ir kitos bylos dėl kraičio išdavimo²⁴⁹. Tuo tarpu, ikivedybinėse sutartyse taip pat fiksuota kraičio forma, dydis bei turinys, tačiau šie duomenys atskleidžia ir kelis kitus svarbius aspektus. Pirma, atsižvelgiant į tai, jog ikivedybinė sutartis buvo sudaroma dar prieš santuoką (kai kuriais atvejais būsimų vestuvių datą nustatčius net po kelerių metų)²⁵⁰, merginai skiriamo kraičio dydis ir turinys leidžia kalbėti apie šeimos turto dalį, kuri buvo iš anksto ruošiama nuotakai. Antra, ikivedybinės sutartis merginos vardu sudarydavo artimieji ir tai garantavo jos teisę į kraitį – surašyta sutartis fiksuotą artimųjų suteiktą leidimą tuoktis.

Kraičio reikšmę santuokos sudaryme ar vedybų planavime rodo tai, kad jis, ar kitas merginos paveldimas turtas yra minimas beveik visose analizuojamose sutartyse – iš viso trylika kartų. Nors tyrėjai jau yra pažymėję, istoriniuose šaltiniuose minimų, kraitį apibrėžusių terminų gausą ir įvairovę²⁵¹, nagrinėjamos ikivedybinėse sutartyse daugiausia kartų kraitis vadintas terminu pasoga (lenk. *posag*, rusėn. *носагъ*)²⁵². Kitas dažnai pasitaikęs, kraitį ikivedybinėse sutartyse žymėjęs terminas – išranga (lenk. *wyprawa*, rusėn. *выправа*)²⁵³. Abu šie terminai fiksuoti ALS (V; 1) ir šioje

²⁴⁹ Tik keli svarbesni tyrimai: С. Лазутка, И. Валиконите, Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту, с. 84–90; I. Ворончук, Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині). In: *Соціум. Альманах соціальної історії*. Випуск 6, с. 170–173; Н. Сліж, *Шлюбня і пазашлюбня стасункі*, с. 205–264; R. Juozapaitienė, Materialinės santuokos sudarymo sąlygos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki XVI a., p. 71–83.

²⁵⁰ K. Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*, s. 75–78.

²⁵¹ С. Лазутка, И. Валиконите, Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту, с. 84–86.

²⁵² Iš viso terminas fiksuotas 9 kartus. Žr. priedą nr. 2 (terminai paryškinti).

²⁵³ Šis terminas sutartyse įrašytas 7 kartus. Žr. priedą nr. 2.

normoje jie pavartoti sinonimiškai²⁵⁴: „posak abo wyprawę“²⁵⁵. Tik vėliau, jau TLS normoje (V; 1) pasogos (*посагъ*) ir išrangos (*выправа*) terminai išsamiau paaiškinami. Abu šie terminai reiškė merginos „išsinešamą“ ir paveldimą turtą – kraitį, tačiau terminai žymėjo skirtingas kraičio dalis. Antai, pasogą sudarė pinigai, brangieji metalai ir brangakmeniai, o išrangą – drabužiai, namų apyvokos ir kiti merginos asmeniniai daiktai²⁵⁶.

Ikivedybinėse sutartyse tokie dvinariai kraičiai taip pat fiksuoti – ten pasogos ir išrangos terminai atsidūrė greta. Šalia tų terminų nurodytas ir jų turinys, kuris įkainotas vienodai arba skirtingai. Dar pagal 1522 m. sutartį Aleksandros Olelkaitės Sluckytės kraitį turėjo sudaryti 1000 auksinių vertės pasoga ir ne mažesnė kaip 3000 liet. kapų grašių išranga²⁵⁷. 1560 m. Janušas Nesveckis sutartyje dukrai Bogdanai įsipareigojo skirti 300 liet. kapų grašių vertės pasogą ir 100 liet. kapų grašių išrangą²⁵⁸. Kita vertus, 1558 m. sutartyje numatyta, kad Aleksandrai Chodkevičiūtei įsipareigojama skirti lygių dalių kraitį – pasogą, kurios vertė siektų 2000 liet. kapų grašių ir išrangą, kuri taip pat įkainota dar 2000 liet. kapų grašių²⁵⁹. Rečiau ikivedybinėse sutartyse minėta vien pasoga (žr. priedo nr. 2 atvejus nr. 5 ir 9), tačiau tai galima paaiškinti tuo, jog sutartyje nepažymėta tiksli kraičio vertė, tik minimas jo suteikimo faktas.

Lietuvos Statutų normose buvo apibrėžtas ištekančios merginos kraičio dydis – jis turėjo atitikti ketvirtadalį tėvoninio turto²⁶⁰, o visų seserų kraičiai (ir jų vertė) turėjo būti vienodi²⁶¹. Šios normos taikomos ir ikivedybinėse sutartyse. Antai 1570 m. Ona Čertoriskienė pažadėjo, kad jos jaunesnioji dukra Katerina gaus tokį patį, 2000 liet. kapų grašių vertės kraitį, kaip ir vyresnioji dukra Elena²⁶². Tačiau pasitaikė ir išimčių – 1533 m. ikivedybinėje sutartyje Marija Kapotienė, Fiodoro Kapočiaus našlė, remdamasi vyro testamentu, nurodė, kad už Ivano Polubinskio ištekanči duktė

²⁵⁴ Lotyniškai vartotas tik „dotis“ arba „dotalicium“ terminas, žr. *PLS. T. II. D. 1*, (IV; §8), c. 129;

²⁵⁵ Čia ir toliau romėniškas skaičius žymi skyrių, arabiškas – straipsnį. *SLDR* (V;§1), s. 130.

²⁵⁶ *1588 m. LS*, (V;§1), s. 284: „оный **посагъ**, то есть гроши готовые, золото, серебро, перъла, каменье дорогое [...] а иншую **выправу**, шаты и всякие уберы и хусты белые, кони, колыбки и вси иньшие речи рухомые“.

²⁵⁷ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 1.

²⁵⁸ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 7.

²⁵⁹ Žr. priedą, nr. 2, atvejis nr. 6.

²⁶⁰ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 159 (IV;§7); V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588) šeimos teisė*, p. 100.

²⁶¹ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 159. (IV;§7); I. Valikonytė, *Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti*, p. 126.

²⁶² Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 12.

Teodora į santuoką „įsineš“ paveldėjimo dalį: 1330 auksinų bei pirktinius tėvo dvarus su priklausiniais, esančiais Palenkėje – Opolę bei Rusilus²⁶³. Vėliau, 1541 m., į valdovo teismą kreipėsi Marijos Kapotienės sūnus Teodoras ir skundė sesers Fedės vyrą Ivaną Polubinskį, esą jis neteisėtai užėmė bei valdo minėtus Opolės ir Rusilų dvarus. Bylos nagrinėjimo metu liudijusi našlė Marija Kapotienė nurodė – vyras Fiodoras Kapočius prieš mirtį išreiškė savo valią ir numatė: jei Polubinskis ves vyriausiąją jų dukrą Teodorą, be to kraičio („virš to kraičio“) jis dar gaus valdyti Opolės ir Rusilų dvarus²⁶⁴. Vadinas, tekėdama Teodora Kapotaitė į santuoką įsinešė ne vien kraitį, bet ir papildomą nuosavybės dalį, ir todėl jos paveldėta dalis buvo didesnė nei kitų seserų. Taigi, akivaizdu, kad nepaisant LDK teisėje egzistavusios vaikų teisės į paveldėjimo dalį²⁶⁵, paveldimos nuosavybės dydis galėjo kisti priklausomai nuo tėvo valios.

Tyrėjai jau yra pastebėję, kad nuo XVI a. vidurio kilmingųjų luomo merginai vis dažniau skiriamas piniginis kraitis. Tokiu būdu šeima ar giminė stengėsi koncentruoti žemėvaldą, ją apsaugoti nuo išparceliavimo²⁶⁶. Vis dėlto, ikivedybinėse sutartyse pavyko fiksuoti ir daugiau atvejų, kai be piniginio kraičio, merginai (ir jos būsimam vyrui) būdavo užrašomas nekilnojamasis turtas. Tiesa, tokiais atvejais ryškėja aplinkybės, kurias paaiškina, kodėl dvarai ar žemė yra dovanojama. Pirmuoju atveju, ikivedybinėse sutartyse nurodoma, kad merginai be kraičio suteikiama motinija. Pagal ALS (III;§14) abiejų lyčių vaikai pretendavo ne vien į tėvoniją, bet ir į motiniją – motinos turtą, kurį galėjo sudaryti dvaras su priklausiniais²⁶⁷. Tiesa, dar iki ALS priėmimo, ši norma pritaikyta 1538 m. ikivedybinėje sutartyje. Joje Šimkus Mackevičius pažymėjo, kad dukrai Kotrynai ištekant už Glebo Sapiegos, duos ne vien kraitį, bet ir dvaro Žemaitijoje, kuris anksčiau priklausė jos motinai Sofijai, dalį²⁶⁸. O štai, 1571 m. ikivedybinėje sutartyje jaunosios motina Ona Masalskienė įrašė, kad jos

²⁶³ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 3.

²⁶⁴ *LM (1540–1543). TBK 12*, nr. 66, p. 75: „А если онъ поняти се въсхочеть, тогда нехай будетъ по ней князю Ивану дано надъ тотъ посагъ, который еси всимъ дочкамъ своимъ в тестаменте моемъ росписаль, именье мое купленое Ополье и Русилы в пятисотъ копахъ грошей литовскихъ монеты“.

²⁶⁵ PLS (IV;§12) *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 162.

²⁶⁶ I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Pirmojo Lietuvos Statuto komentarai. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 291.

²⁶⁷ PLS šioje normoje (III; 9) kalbėta vien apie abiejų lyčių vaikų teisę į tėvoninį turtą (žr. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 151). ALS norma „papildyta“ ir vaikų teise į motiniją, žr. *CBKL*, (III;§14, c. 83): „по смерти отцовъ и маток ихъ дети сынове и дочки отчизны и материзны не мають быти отдалены“.

²⁶⁸ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 4.

dukra Marina bei būsimas žentas Konstantinas Malinskis sudarę santuoką gaus visą Onos (jaunosios motinos) turtą – net keliolika tėvoninių dvarų kartu su žeme ir kitais priklausiniais²⁶⁹.

Pastaruoju atveju, mergina, tikėtina, buvo vienturtė, todėl jai ir būsimam vyrui atiteko didžiulė nuosavybės dalis. Susiklosčius tokioms situacijoms kaip ši (t. y. merginai esant vienturtei), merginai kaip paveldėjimas galėjo atitekti nekilnojamas turtas. Antai, 1566 m. Aleksandras Semaška ikivedybinėje sutartyje pasižadėjo, kad savo globojamai puseserei Bogdanai Semaškaitei susituokus, gražins jai visus „globojamus“ dvarus²⁷⁰. Didžiulę nuosavybę – trečdalį Slucko kunigaikštystės – paveldėjo ir paskutiniai Olelkaičių giminės atstovė Sofija Olelkaitė, tačiau 1595 m. ikivedybinėje sutartyje jos paveldimas turtas menkai aprašytas²⁷¹. Šie atvejai rodo, kad kilmingojo luomo mergina LDK galėjo paveldėti nekilnojamąjį turtą, tačiau tai priklausė nuo artimųjų valios bei kitų, tinkamai susiklosčiusių aplinkybių.

Ikivedybinės sutartys leido užčiuopti kilmingosios merginos paveldėjimo teisės bruožus, o kartu – aptarti kraičio sudėtį bei formas. Kita vertus, šiose sutartyse slypi ir kitas svarbus, su merginų paveldėjimo teise susijęs, patriarchalinę visuomenės sanklodą ir krikščioniškąjį mentalitetą atspindėjęs faktas – tėvų ir / arba giminaičių leidimas sudaryti santuoką. Įprastai ši leidimą išreiškė žodžiai, kad tarp dviejų šeimų laisva valia yra sudaryta sutartis²⁷², kuriai pritarė ir kiti „draugai“ bei giminaičiai²⁷³. Šis leidimas sudaryti santuoką buvo svarbus, nes be jo ištekėjusi mergina galėjo likti be paveldėjimo²⁷⁴ – tai fiksavo ir visi Lietuvos Statutai (PLS (IV;§10)²⁷⁵; ALS (V;§7)²⁷⁶; TLS (V;§8)²⁷⁷).

²⁶⁹ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 13.

²⁷⁰ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 11.

²⁷¹ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 15.

²⁷² Pavyzdžiui, žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 2: „з нашей воли обусторонне змовили есмо“; nr. 3 „намову со мною мел, абы домъ его в приятелство кровное з нашимъ домомъ прошол“; nr. 5: „с порады приятелек моих змовил есми“, nr. 8 „так теж з воли сполно нашое, [...] змовил и постановил“.

²⁷³ Pavyzdžiui, žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 10: „намовившися я з жоною моею и с приятелы своими“; nr. 11 „а с порадою повинныхъ приятелей моих“; nr. 12: „а з намовы и порады пановъ приятлей моих, и теж за радою пановъ опекуновъ“; nr. 13 „а за позволенемъ их милости пановъ опекуновъ“.

²⁷⁴ I. Valikonytė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekėti: realybė ar fikcija?, p. 155–156.

²⁷⁵ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 161: „jeigu duktė išėjo už vyro be tėvo ar motinos valios, tokia netenka tėvo bei motinos kraičio ir motinos dvaro.“

²⁷⁶ *CBKL*, c. 137.

²⁷⁷ *1588 m. LS*, c. 290–291.

Beje, teismų bylų medžiagoje pavyko rasti skundų dėl be tėvų ar giminaičių valios ištekančių merginų. Įprastai tokiais atvejais teisme buvo pranešama, kad giminaitė (duktė, sesuo arba globotinė) ištekėjo be artimųjų pritarimo, dėl to ji (ir jos vyras bei vaikai) yra nušalinami nuo paveldėjimo. Tiesa, analizuojami skundai atspindi katalikų visuomenės dalį, tačiau įgalina tirti pačios pasaulietinės normos funkcionavimą. Antai, 1592 m. Raseinių žemės teisme Polonija Baniuševičienė teigė, kad savo dukrai Barborai iš pirmosios santuokos buvo užrašiusi dalį dvaro, tačiau vėliau „jos dukra be jos – savo motinos valios ir žinios pasiėmė sau vyrą“ ir mirė bevaikė. Dėl to Polonija nusprendė šį užrašymą dovanoti savo antrajam vyrui ir dukrai, gimusiai iš jų santuokos²⁷⁸. Į šią normą taip pat buvo apeliuojama, kai vykdavo bylinėjimasis tarp paveldėtojų dėl lygios nuosavybės dalies išskyrimo – įprastai skundą pateikdavo kraičio negavusi mergina arba jos vyras. Štai toks atvejis fiksuotas 1552 m. Vilniaus vaivados ir jo vietininko teismo knygoje, kur Stanislovas Šepavičius kartu su žmona Margarita skundė žmonos artimuosius – jos pamotę Oną Paulienę ir brolius Petrą, Jokūbą bei Vaitiekų, jog šie, ištekant Margaritai neskyrė paveldėjimo dalies²⁷⁹. Bylos nagrinėjimo metu paaiškėjo, kad Margaritai santuoka su Stanislovu Šepavičiumi jau antroji. O štai, pirmąjį kartą moteris tekėjo be savo tėvo žinios, ir taip santuokoje pragyveno 17 metų bei nesikreipė į tėvą dėl jokio kraičio ar kito paveldėjimo²⁸⁰. Taigi, aiškėja, kad Lietuvos Statutų norma, draudusi merginai tekėti be tėvų / giminaičių leidimo, turėjo apsaugoti šeimos ir giminės nuosavybę, ir todėl tėvų leidimas tuoktis buvo susijęs su paveldėjimo iš valdomos nuosavybės procesu.

3.2. „Galės ir laisvas bus užrašyti“: vaikinų paveldėjimo dalis

Istoriografijoje pažymėta, kad kitaip nei merginai, vaikinui savavališkai pasirinkusiam ir vedusiam merginą, Lietuvos Statutai nenumatė paveldėjimo praradimo baudmės²⁸¹. Todėl tyrėjai darė prielaidas, kad vaikinui

²⁷⁸ *Од. Вып.* 3, с. 31, № 185.

²⁷⁹ *LVIA*, F. 389, ap. LM, b. 244, p. 163 v.: „пошодшы дей жоне моей за мене выправы з ыменей отъчызьных [...] ажъ до тыхъ часовъ не дано“.

²⁸⁰ *Ibid.*, p. 164: „подчерыца моя пры небожчыку мужу моему без ведома его, свовольне была за першого мужа в мальженьство пошла, за которым семънадцать летъ мешкала, а з отчыны выправы на отъцы своемъ собе недотискула и до того часу в мольчанью была“.

²⁸¹ Nuo paveldėjimo sūnus (ir dukra) galėjo būti nušalinamas, jei prieš tėvus smurtautų, kesintųsi nužudyti arba atimti turtą ir t.t. Žr. *TLS* (VIII;§7). 1588 m. *LS*,

tėvų leidimo sudarant santuoką, bent formaliai, nereikėjo²⁸². Kita vertus, šis tyrimas parodė ryšį tarp santuokos sudarymo bei paveldėjimo išskyrimo, o jį sąlygojo tėvo (jam mirus, kitų artimųjų) leidimas. Todėl tikėtina, kad artimųjų leidimo tuoktis vaikinui taip pat reikėjo norint gauti paveldėjimą, kuris iki vaikino santuokos priklausė jo tėvui. Tokius leidimus pavyko fiksuoti ikivedybinėse sutartyse, tiesa, jie buvo dviejų rūšių. Pirmuoju atveju jaunojo tėvai ar globėjai laisva valia tiesiog leisdavo vaikinui sudaryti santuoką. Antai, 1558 m. Mikalojus Radvila Juodasis, būdamas Romano Sanguškos globėju, leido jam vesti ir jo vardu sudarė ikivedybinę sutartį²⁸³. Taip pat tokį leidimą tuoktis sūnui Petru davė ir Steponas Zbaražskis, kuris sūnaus vardu sutarė dėl jo vedybų su Spytkos Jordano dukra Barbora²⁸⁴. Antruoju atveju, vaikino tėvas ikivedybinėje sutartyje suteikdavo leidimą sūnui gavus kraitį iš nuotakos, tėvo žemėse užrašyti dovį. Į šiuos leidimus vertėtų įsigilinti, norint išsiaiškinti kaip tėvas reguliudavo sūnaus paveldėjimo išskyrimą.

Jau PLS straipsnyje (IV;§8) pažymėta: ištekant merginai, tėvas turėtų pasirūpinti, kad jos būsimas vyras dvigubai įkainotų kraitį ir užrašytų dovį – trečdali nuosavybės²⁸⁵. Atrodo, XVI a. pirmojoje pusėje toks užrašymas nebuvo privalomas – tą liudija PLS straipsnių pavadinimuose fiksuota tariamoji nuosaka (norėtų – rusėn. *естлы бы хто хотел*)²⁸⁶. Vis dėlto, jau ALS straipsniuose matomi pokyčiai – tariamoji nuosaka dingsta, o vietoj jos

p. 342. Žinomi vos keli tokie atvejai, kai tėvas nušalintų sūnų nuo paveldėjimo. Pavyzdžiui, 1596 m. testamente Jurgis Jurjevičius sūnų Stanislovą nušalino nuo viso paveldėjimo, jį dovanodamas dukrai Dorotai. Tėvas tokį savo sprendimą motyvavo tuo, jog sūnus „nugarbingai“ su juo pasielgė. Žr. *Од. Вып. 4, с. 9, nr. 162.*

²⁸² I. Valikonytė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekėti: realybė ar fikcija?, p. 155–156: „įstatymas nereikalavo tėvų sutikimo sūnaus vedyboms. Jei sūnus vesdavo prieš tėvų valią, jam grėsė tik sugadinti santykiai, bet ne turtinės sankcijos“. Taip pat žr. V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 58.

²⁸³ *AKS. T. 7, nr. XXXIX, s. 34.* „Его Милость опекуномъ князя Романовымъ и за мощью, от него Его Милостиданою на листе под обовязки певъными, на немъ описаны, вчинити рачиль достаточное постановене около взятъя в малженство...“.

²⁸⁴ *ЛМ ТВК 35, nr. 236, p. 302.* „князь Стефанъ Аньдреевичъ Збаразский, воевода витебський, добровольне и явне созналъ, на што на все [...] призволилъ. Иж князь воевода за того сына своего менованого князя Петра змовил у него милости пана Спытъка Ердана з Закличына и на Мельштыне дедича, воеводы краковского, старосты премыслького и каменецкого, у малженство дочку его милости панъну Барбару...“.

²⁸⁵ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 160.

²⁸⁶ *PLS. T. II. D. I, p. 122 (IV;§1 išpl. redak. str.)*.

atsiranda reikalavimas (imperatyvas) dovį užrašyti²⁸⁷. Todėl galima numanyti, kad dovio užrašymas po ALS priėmimo tapo būtina teisėtos santuokos sudarymo sąlyga. Tokiu būdu kilmingojo luomo jaunikis dar iki santuokos sudarymo turėjo disponuoti nuosavybe, o iš jos – skirti dovį. Šią nuosavybę – paveldimą dalį – įprastai skirdavo tėvas, suteikdamas leidimą užrašyti dovį, o patį procesą iš dalies fiksavo ikivedybinės sutartys.

Ikivedybinėse sutartyse apytiksliai buvo nurodomas tėvo turtas, o tiksliau – jis skirstytas į sudėtines dalis pagal kilmę. Dažniausiai apsiribota pažymėjimu, kokia žemėvalda sudaro tėvo nuosavybę: jo tėvoninis, pirktinis, išsitarntautas iš valdovo ir įkeistas turtas²⁸⁸. Toliau išaiškinama, kad iš tėvonijos (ir motinijos) turto sūnus gaus paveldėjimą, kuris bus išskirtas ir, esant kitų vyriškos lyties palikuonių, bus jų pasidalintas po tėvo mirties. Antai, 1533 m. ikivedybinėje sutartyje Vasilijus Polubinskis nurodė – jo turtas po mirties skils į dvi lygias dalis ir atiteks sūnams – Ivanui bei Levui²⁸⁹. Ikivedybinėje sutartyje buvo nurodyta, kad būtent sūnaus dar neišskirtoje paveldėjimo dalyje, leidus tėvui, bus užrašytas dovis. Tokiu būdu tėvas iš savo nuosavybės dalies, kuri tik ateityje atiteks sūnui, leisdavo skirti („galės ir laisvas bus užrašyti“)²⁹⁰ dovį savo būsimai sutuoktinei²⁹¹. Tiesa, įprastai šią nuosavybės dalį sūnui bei jo sutuoktinei turėjo perduoti iki santuokos

²⁸⁷ Pokyčiai fiksuoti ALS straipsnių pavadinimuose (V; 1 ir 2). *СВКЛ*, с. 134–135: „девку свою замуж маеть обваровати и впенинити записанья вена отъ зятя“; „Якъ маеть мужъ жоне вено записати“; *SLDR*, s. 131–132: „ma obwarowac u upewnic zapisanie wiana“, „iako mąsz zenie ma zapisac wiano“. I. Valikonytė, Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti, p. 130.

²⁸⁸ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 3: „всех именьей моих отчизных, выслуженных и закупленых, кроме заставных“; nr. 5: „зъ частей именьей отчизных, а и матетыстых панны Александры, которая бы на нее по смерти нас, родичовъ ее; водле права прыйти мела“; nr. 9: „на именья свои отъчызные, матерыстые и выслужонные“.

²⁸⁹ *AKS*. Т. 3, nr. CDLII, s. 428: „по животе моимъ тыи вси именья на них, детей моих, то есть на сына моего, князя Ивана, а князя Лва спадут, в которых же именьяхъ князю Ивану половица будет, а князю Лву другая половица“.

²⁹⁰ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 9: „моць мети маеть и волень будетъ записати вено с прывенькомъ панъне Барбаре“, p. 302.

²⁹¹ 1569 m. Jono Gorodiškio dovio užrašymas sūnaus Jono sutuoktinei Katerinai Babinskaitei: „невестце моей милой, на третей части всех именьей моихъ части его, которая се ему в делу отчизном от брата его, сына моего Кондрата, зостанет“, žr. *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. XLVIII, с. 176; 1582 m. Stanislovo Račkos užrašymas sūnaus Mikolo būsimai sutuoktinei Alionai Kulvinskaitei: „сынъ мой Миколай, беручи панну Алену Войтеховну Кульвинскую за себе [...], гды тотъ часъ прыйдетъ ожененя, тогда даю ему моць и владность позъваляючи въ томъ водлугъ [...] права посполитого писаного за внесенье ее, вена записати и венovati [...] на половице именья моего Укяны“, žr. *ОД. Вып. 4*, nr. 111, с. 286. Daugiau tokių atvejų žr. Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі*, с. 191.

sudarymo²⁹², nes kitaip merginos tėvas ar kiti giminaičiai turėjo teisę prieštarauti santuokos sudarymui bei teigti, kad yra pažeista santuokos sudarymo sąlyga. Taip nutiko 1577 m., kai susituokus Prokopui Šelvovskiui bei Magdalenai Olechnaitei, jaunikis pranešė, kad neturi iš ko užrašyti sutuoktinei dovio, nes jo tėvas Jonas Šelvovskis neužleido jam dvaro²⁹³. Todėl merginos broliai sustabdė kraičio išmokėjimo procesą ir iki tol, kol bus užrašytas dovis pas save pasiliko dar neišduotą išrangą – 220 liet. kapų grašių²⁹⁴.

Lietuvos Statutų normos²⁹⁵ žymėjo dovio dydį: merginos kraitis turėjo būti įkainojamas dvigubai ir ši suma buvo užrašoma trečiojoje vyro (būsimo sutuoktinio) nuosavybės dalyje²⁹⁶. Šiuos Statutų normų reikalavimus taip pat fiksavo ikivedybinės sutartys – iš 15 atvejų, apie dovio skyrimą kalbėta 9 kartus. Antra vertus, sutartyse retai nurodomas tikslus dovio dydis. Antai, 1564 m. Steponas Zbaražskis nurodė, kad sūnus savo nuotakai galės užrašyti 20 tūkst. auksinių vertės dovį²⁹⁷. O štai, Vasilijus Polubinskis 1533 m. savo ikivedybinėje sutartyje numatė, koks turėtų būti būsimos marčios dovis. Jis atsižvelgė į merginos kraičio vertę (2500 auksinių) ir numatė, kad sūnus Ivanas savo paveldėjimo dalyje turėtų užrašyti 5000 auksinų dovį²⁹⁸. Pastarasis atvejis įdomus, nes dvigubai įvertinama vien pinigine kraičio dalis (pasoga), bet ne asmeniniai merginos daiktai, drabužiai, papuošalai (išranga)²⁹⁹. Tai svarbu pažymėti, nes aiškėja, kad dovio dydis ne visuomet

²⁹² Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 9: „И якъ skutечное мальженьство сыну его милости с тою панъною [...] дойдеть, тогды его милость заразомъ тые имения вси тому сыну своему и малжонъце его в моць, держанье и поживанье ихъ подати и поступити будеть повинень“.

²⁹³ *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. LXXXV, с. 304: „але иж панъ Прокопъ Шельвовский не мель от отца своего пущеного ему имения“.

²⁹⁴ *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. LXXXV, с. 304: „которых двесте и двадцать копъ грошей, остатокъ вена, панъ Иванъ ку схованю при себе зоставилъ и задержаль до того часу, аж бы то все панъ Прокопъ Шелвовский своей на чомъ певномъ уистути и записати мель“.

²⁹⁵ PLS (išpl. red. IV; §1); ALS (V; §1 ir 2); TLS (V; §1 ir 2).

²⁹⁶ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 164: „trečiojoje dalyje turi dvigubai atitinkamai įnašui užrašyti dovį savo žmonai“; *SLDR*, s. 131: „ktorym on na trzeci częsci imięnia swego leżącego on posak abo oprawę sowito opisac ma“.

²⁹⁷ Tikslus merginos kraičio dydis nenurodytas, žr. *LM TBK* 35, nr. 236, p. 302: „вено с прывенькомъ двадцать тисечей золотыхъ монеты и личьбы Коруны Польское, личечы в кожъдый золотый по трыдцати грошей польскихъ, моць мети маеть и волень будеть записати вено с прывенкомъ панъне Барбаре...“.

²⁹⁸ Žr. priedo nr. 2 atvejį nr. 3.

²⁹⁹ AKS: Т. III: 1432–1534, nr. CDLII, s. 429: „панне Феде будет дано полтрети тысячи золотыхъ готовизною, кроме иных шать, вбираней и тыхъ речей, выше

skaičiuotas nuo bendros viso kraičio sumos, ką, beje, atskleidžia TLS straipsnis (V; 1). Jame užfiksuota pasikeitusi kraičio įkainojimo bei dovio užrašymo tvarka užrašant dovį: pasoga turėjo būti įvertinama dvigubai, o išranga – viengubai³⁰⁰.

Nors ne visose analizuojamose ikivedybinėse sutartyse dovio vertė būdavo apskaičiuota, tačiau sutartyse pažymėta šio instituto reikšmė ir nurodyta, jog tai būtina vykdyti LDK teisinė sąlyga³⁰¹. Be to, dažnai minėta, kur dovis turėtų būti užrašytas – iš 9 kartų, 5 atvejais nurodyta, kad dovis turėtų būti užrašytas iš jaunikio nuosavybės trečdaliu³⁰². Taigi, galima teigti, kad ikivedybinės sutartys užfiksavo visus esminius, dovio skyrimo procesą reguliavusius aspektus, o tai leidžia išsamiau tirti patį dovio institutą.

3.3. Dovo institutas

Įvairių šalių istoriografijoje aprašomas seniausias laikus menantis paprotys išsipirkti nuotaką, o tą padarius – ją ar jos tėvus apdovanoti už šios nekaltybę. Bizantijoje toks paprotys fiksuotas V a., kai būsimas vyras sutuoktinei ar jos tėvui suteikdavo dovaną vestuvių proga (*donatio propter nuptias*), tarsi išpirkdamas merginos skaistybę (*praemium pudicitiae*) arba apdovanodamas ją už nekaltybę³⁰³. Ankstyvaisiais viduramžiais barbarų gentyse būsimas vyras jaunosios šeimai ir jai pačiai dovanodavo dovanas: 1) jaunosios išpirką (*mundschatz*); 2) atkraitį³⁰⁴ (*widerlegung*); 3) ryto dovaną (*morgangabe*) ir 4) našlės aprūpinimą (*wittum*)³⁰⁵. Vadinamoji jaunosios išpirka galėjo prilygti kraičiui, o mirus vyrui, kartu su kraičiu apsaugojo vaikų ir, iš dalies, našlės padėtį. Nėra tiksliai aišku, koks buvo minėtos išpirkos dydis, bet viename Lombardų teisyne įstatyme vyrui uždrausta žmonai užrašyti daugiau nei ketvirtadalį savo nuosavybės³⁰⁶. *Wittum*, pasak tyrėjų,

писанных, а я теж напротивку того всего внесеня [...] дозволил есми и через тот мой листь дозволяю сыну моему, князю Ивану вено ее записати...“.

³⁰⁰ 1588 m. LS, p. 284: „посагъ [...] совито шацуючи, а иншую выправу [...] однимъ шацункомъ безъ совитости кладучы, описати маеть“.

³⁰¹ Žr. priedą nr. 2, atvejis nr. 9: „водле обычаю права“; nr. 14: „водлуг права посполитого и статуту“; nr. 15: „оправе wedlug prawa Pospolitego“.

³⁰² Žr. priedą nr. 2, atvejai nr. 1, 2, 6, 9, 14.

³⁰³ *Дигесты Юстиниана. (Digesta IVustiniani)*. Том IV. Книга XXIII, Т. I; str.12, c. 273 ir c. 277 (Т. II; str. 9).

³⁰⁴ Pagal angl. terminą *coutergift*, žr. S. Westphal-Wihl. ‘The Ladies’ Tournament’: Marriage, Sex, and Honor in Thirteenth-Century Germany, pp. 383.

³⁰⁵ S. Westphal-Wihl. ‘The Ladies’ Tournament’: Marriage, Sex, and Honor in Thirteenth-Century Germany, pp. 383.

³⁰⁶ D. Herlihy, *Medieval Households*, pp. 50.

privalejo būti mažesnis nei kraitis ir turėjo vieną funkciją – aprūpinti našlę. Ši teisinį-turtinį institutą fiksavo ir Saksų veidrodžio normos, kuriose pažymėta, kad *wittum* skyrimas yra išsakinijęs paprotys³⁰⁷. Našlės nuosavybės dalis numatyta ir kitų šalių teisyuose (Vengrijoje, Lenkijoje), o užuominų apie našlės valdomą turtą baltų gyventoje teritorijoje randama 1249 m. Christburgo sutartyje, Pamedės teisyne³⁰⁸. Apie šį paprotį taip pat rašė žymus lietuvių etnologas Juozas Baldžius, kalbėdamas apie senovės lietuvių pirktinių vestuvių tradiciją. Aptardamas įvairius su šiuo papročiu susijusius mokesčius, tyrėjas atkreipė dėmesį į Lietuvos Statutuose minimą „veno“, kurį iš esmės laikė pirktinių vestuvių reliktu³⁰⁹.

Deja, etnologo komentarai nebuvo tikslūs. Tyrėjas citavo ir komentavo įvairių šaltinių ištraukas, o savo argumentus grindė skirtingų tyrimų išvadomis³¹⁰, painiojo skirtingų turtinių institutų (kraičio ir pasogos, vainikinės, priedovio, dovio) reikšmes. Įvairūs netikslumai minėti ir kitų tyrėjų darbuose³¹¹, kol XX a. antroje pusėje pasirodė nuoseklūs teisės istorikės Irenos Valikonytės tyrimai apie moters turtinius institutus. Juose tirtas ir dovio institutas: jo raida XV a. pabaigoje–XVI a. pirmojoje pusėje, formos ir sudėtis³¹². Iš esmės šių tyrimų išvados kartotos kitų tyrėjų darbuose, jas patvirtinant ir papildant vėlesnių šaltinių duomenimis, rečiau mėginta kelti ir nagrinėti naujas problemas³¹³. Atsižvelgus į tai, kad dovio institutas išsamiai

³⁰⁷ S. Westphal-Wihl, Sarah. 'The Ladies' Tournament': Marriage, Sex, and Honor in Thirteenth-Century Germany, pp. 383.

³⁰⁸ I. Valikonytė, Kai kurių I Lietuvos Statuto straipsnių, atspindinčių moterų padėtį, šaltiniai, p. 34.

³⁰⁹ J. Baldžius, *Rinktiniai raštai*, p. 86–87.

³¹⁰ J. Baldžiaus tyrimas pasirodė 1940 m., todėl etnologas rėmėsi daugiausia XIX–XX a. tyrimais. Tiesa, tyrėjas nesirėmė jam aktuali 1931 m. publikuotu teisininko Levo Veržbavičiaus straipsniu apie vedybų turto teisę, kuris būtų padėjęs išvengti tam tikrų neaiškumų. Žr. L. Veržbavičius, Senoji Lietuvos šeimos teisė. Vedybų turto teisė, p. 34.

³¹¹ Apie tai žr. В. Д. Спасович, Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву, с. 107–160; И. И. Скитский, Невиновные вдовы по Литовскому статуту и по толкованию Сената, с. 16–64. Apie šių ir kitų XIX–XX a. pradžios tyrėjų tyrimų išvadas žr. И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 4–14.

³¹² И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 66–79; I. Valikonytė, Kai kurių I LS straipsnių, atspindinčių moterų padėtį šaltiniai. In: *Jaunųjų istorikų darbai*, p. 29–40; С. Лазутка, И. Валиконите, Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту. In: *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1976, t. 16, с. 74–102.

³¹³ Н. Сліж, Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16–першай палове 17 ст., с. 86–121; Eadem, Вяноўныя запісы ў слонімскай земскай кнізе за 1575 г., с. 135–150; Eadem, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага*

jau buvo analizuotas, čia keliami kiti tikslai: trumpai aptarti dovio instituto genezę, formą ir dydį, išigilinant į kitus, istoriografijoje mažiau nagrinėtus klausimus.

Žinoma, kad terminas *dotalicium* (liet. dovana) įrašytas 1413 m. Horodlės sutartyje. Tačiau jau iki tol žinota apie paprotį užrašyti sutuoktinei nuosavybės dalį – manoma, kad tokia žemės valda buvo paskirta Algirdo našlei Julijonai, Vytauto sutuoktinei Onai³¹⁴. Oficialiuose dokumentuose rusėniškas dovio terminas *вено* fiksuotas 1447 m. Kazimiero Jogailaičio visuotinėje privilegijoje³¹⁵. Greičiausiai toks terminas perimtas iš Lenkijos, nes ten moters įnašo garantas vadintas *wiano*³¹⁶. Jei lotyniškoji dovio termino reikšmė institutą apibūdino kaip „dovaną“, rusėniškoji *вено* reikšmė kitokia. Etimologiškai terminas artimas terminui *венец* (ta pati šaknis *вен-*), kuris verčiamas kaip vainikas. Iš tiesų, šie institutai taip pat buvo artimi – vainikinė (*crinale*, *венец*) ar vainikpinigiai buvo mokami, jei našlė buvo neįdovinta³¹⁷. Įdomu tai, kad lietuviškoje istoriografijoje *вено* ar *dotalicium* įvairiai vadintas – sutinkami įkraičio³¹⁸, atkraičio³¹⁹ ir dovio terminai. Šiame darbe vartojamas istoriografijoje jau įsitvirtinęs dovio terminas.

Taigi, dovis buvo institutas, kuriuo į santuoka įnešamas moters kraitis buvo garantuojamas vyro turtu. Lenkijoje, kurioje šis institutas irgi funkcionavo, bent XV a. jis buvo dar neapibrėžtas ir nei jo sudėtis, nei forma nebuvo aiškiai reglamentuota. Pasak tyrėjų, Lenkijoje dovio suma prilygo arba galėjo būti didesnė nei kraitis ir buvo užrašoma trečiaja ar ketvirtąja vyro nekilnojamojo turto dalimi. Dosis galėjo būti tiek mažesnis už kraitį, tiek už

Княства Литоўскага ў XVI–XVII стст., J. Kunsmanaitė, *Provisions for Widowhood in the Legal Sources of Sixteenth-Century Lithuania, In partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philology. Budapest, 2009*; Eadem, *Widows, Property, and Law in Lithuania and Some Other Countries. In: Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe*, pp. 99–116.

³¹⁴ I. Valikonytė, *Kai kurių I Lietuvos Statuto straipsnių, atspindinčių moterų padėtį, šaltiniai*, p. 32.

³¹⁵ *АЗР*. Т. 1: 1340–1506, nr. 61, c. 75: „ажь первый мужь у предреченомъ имени своемъ своей жене некоторое **вено** запишетъ“.

³¹⁶ *Słownik języka polskiego*, X–Z. Т. 6, cz. 2, s. 214.

³¹⁷ Vainikinė buvo „savotiška dovio kompensacijos forma“ ir institutas, „tam tikrais atvejais garantavęs neįdovintos našlės turtinį statusą“. Žr. I. Valikonytė, *Našlės vainikinė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.: norma ir realybė*, p. 82–90; Edem, *The venets of Noblewomen in the Grand Duchy of Lithuania*, pp. 97–107.

³¹⁸ Toks terminas vartotas teisės istorikų. Pavyzdžiui, V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 103: „**įkraičio** sutartis“.

³¹⁹ Pavyzdžiui, I. Valikonytė, *Kai kurių I LS straipsnių, atspindinčių moterų padėtį šaltiniai*, p. 32: „**atkraičio** terminas galėjo patekti...“.

jį didesnis³²⁰. Kita vertus, jau žinomi XVI a. pradžios atvejai, kai valdovas patvirtino Lenkijos kilmingųjų dovio užrašymus, kai kraitis įkainojamas dvigubai, o dovis užrašomas iš pusės jų valdų³²¹.

Lenkijos teisės normos turėjo įtakos formuojantis dovio institutui LDK³²². Vis dėl to, LDK dovio skyrimo tradicija kiek skyrėsi nuo Lenkijos. LDK dovio instituto genezę tyrinėjusi I. Valikonytė pastebėjo, kad 1509 m. seimo nutarimu buvo aiškiai nustatytas dovio dydis (1/3 vyro nuosavybės)³²³, tačiau iki PLS išplėstinės redakcijos normų nebuvo aišku, kas sudarė dovį³²⁴. Šie neaiškumai lėmė atsiradusį istoriografinį ginčą: V. Andriulis, nagrinėdamas vien Lietuvos Statutų normas teigė, kad vyras, gavęs kraitį „užrašo žmonai savo turto dalį, **tolygią kraičio vertei**, bet ne daugiau kaip vieną trečdalį savo turto“³²⁵. Tiesa, teisės istorikas kitur minėjo, kad „įkraitis buvo užrašomas su tam tikru rezervu, nes kraičio dalis, vadinama pasoga, privalėjo būti įvertinama dvigubai“³²⁶. Kitokį, aiškų apibrėžimą pateikė I. Valikonytė, analizavusi ne vien PLS normas, bet ir XVI a. pradžios teismų bylų medžiagą. Tyrėja nustatė, kad dovį sudarė „kraitis plus priedovis, t.y. **dvigubai didesnė už nuotakos atsineštą kraitį** suma, tačiau neviršijanti 1/3

³²⁰ Žr. M. Koczarska, *Rodzina szlachecka w Polsce*, s. 55–58; W. Brzeziński, *Życie Szlachcianki w Późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, s. 154–171.

³²¹ AKS. T. V: 1513–1547, nr. XLVII, s. 56–58. Spytekas Tarnowski žmonai Barborai Šidlovieckai paskyrė 6848 auksinių vertės dovį ½ savo nuosavybės.

³²² Pavyzdžiui, I. Valikonytė, Kai kurių I LS straipsnių, atspindinčių moterų padėtį šaltiniai, p. 33.

³²³ РИБ. Т. 20. *Литовское Метрика*. Т. 1, пр. 54, с. 596: „тогда маеть записати вено жоне своей не на всемь имени, нижли только на третей части имение своего всего, какь отчизного, такь выслужоного“. Tačiau, pasak I. Valikonytės, tokia dovio užrašymo tradicija egzistavo dar iki nuostatų priėmimo – tą liudija ankstyviausi žinomi dovio užrašymai ir teismų praktika. Žr. I. Valikonytė, Kai kurių I LS straipsnių, atspindinčių moterų padėtį šaltiniai, p. 31–32; И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 69; I. Valikonytė, Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti, p. 129–130.

³²⁴ И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 69.

³²⁵ V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 105. O štai, S. Vansevičius tiksliai dovio sudėties nunurodė, teigęs, jog „įstatymu buvo nustatyta įkraičio įforminimo tvarka. Vyras turėjo įvertinti savo dvarą pinigais ir trečdalį užrašyti žmonai“, žr. S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai – teisiniai institutai*. Vilnius, 1981, p. 74.

³²⁶ V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 109.

vyro valdų dalies piniginės vertės³²⁷. Tokia dovio samprata pateikta ir naujausiuose LDK moterų teisės tyrimuose³²⁸.

Taigi, dovio apibrėžimas būtų toks: vyras, gavęs kraitį, jo dvigubą sumą užrašydavo sutuoktinei. Atsineštas kraitis tapdavo dovio dalimi, todėl kraitį vyras garantuodavo jam lygia turto dalimi – priedoviu (rusėn. *привенок*)³²⁹.

Dovio sudėtis XVI a. pirmoje pusėje:

Dovio sudėtį ir dydį galima tirti analizuojant dviejų tipų dokumentus. Pirmoji dokumentų rūšis šiame tyrime jau analizuota – tai ikivedybinės sutartys. Jose įprastai nurodyti ne vien merginų kraičiai, tačiau atitinkamai fiksuota ir kaip būsima sutuoktinė bus įdovinta – iš 15 atvejų apie dovio skyrimą kalbėta 9 kartus³³⁰. Kita vertus, sutartyse retai nurodytas tikslus dovio dydis – antai, 1564 m. Steponas Zbaražskis numatė, kad sūnus savo nuotakai galės užrašyti 20 tūkst. auksinų vertės dovį³³¹. Tiesa, jau 1533 m. ikivedybinėje sutartyje Vasilijus Polubinskis, paskyręs savo sūnaus nuotakai dovį, dvigubai įkainojo tik piniginę (pasoginę) kraičio dalį³³², atskyręs šią nuo asmeninių merginos daiktų ir kitų ūkiui priklausančių rakandų, t.y. išrangos.

Išsamiausiai dovio institutas, jo sudėtis ir forma, atsiskleidžia nagrinėjant dovio užrašymus. Tai specialaus turinio dokumentas, kuriame vyras, įkainojęs kraitį, sutuoktinei paskirdavo dovį. Vienas ankstyviausių

³²⁷ Cituota iš: I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Pirmojo Lietuvos Statuto komentarai. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 286. Teiginys jau fiksuotas: И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 68–73.

³²⁸ J. Kunsmaitė, *Provisions for Widowhood*, pp. 78; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі*, с. 185.

³²⁹ И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 73.

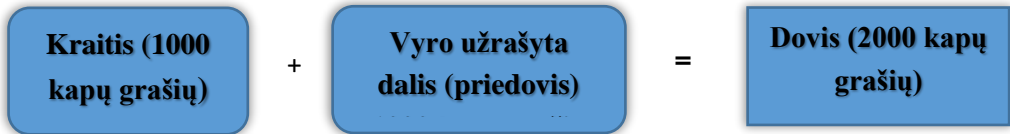
³³⁰ Žr. priedą nr. 2.

³³¹ Tikslus merginos kraičio dydis nenurodytas, žr. *LM TBK* 35, nr. 236, p. 302: „вено с привенькомъ двадцать тисечей золотыхъ монеты и личьбы Коруну Польское, личечы в кожъдый золотый по трыдцати грошей польскихъ, моць мети маеть и волень будетъ записати вено с привенькомъ панъне Барбаре...“.

³³² AKS. T. 3, nr. CDLII, s. 429: „панне Феде будет дано полтрети тысячи золотыхъ готовизною, кроме иных шатъ, вбираней и тыхъ речей, выше писаных, а я теж напротивку того всего внесеня [...] дозволил есми и через тот мой листь дозволяю сыну моему, князю Ивану вено ее записати...“.

žinomų tokio tipo dokumentų stačiatikių kilmingųjų aplinkoje buvo surašytas XV a. viduryje. 1454 m. atskiru raštu kunigaikštis Simonas Kobrinskis, įvertinęs sutuoktinės Julijonos Alšeniškės atsineštą 1000 kapų grašių kraitį, jai užrašė dar 1000 kapų grašių ir paskyrė 2000 kapų grašių vertės dovį savo Kobryno žemės valdose³³³. Šį užrašymą taip pat galima pavaizduoti schematiškai:

1454 m. Julijonai Alšėniškei paskirtas dovis:

Tokia dovio sudėtis ir dydis fiksuoti ir kituose XV a. antrosios pusės užrašymuose. Antai, XV a. viduriu datuojamame užrašyme žemionis Dmitro Porickis, gavęs sutuoktinės Galkos 300 kapų grašių vertės kraitį, jai užrašė 300 kapų grašių savo žemėse³³⁴. Tai rodo, kad dar iki PLS priėmimo dovio institutas funkcionavo, žinota kaip apskaičiuoti jo dydį ir kas jį sudaro. Tiesa, tokia dovio apskaičiavimo formulė nors ir taikyta, tačiau liko neįrašyta 1529 m. PLS straipsniuose, o norma tapo vėliau, kai V-asis PLS skyrius atitinkamais straipsniais buvo papildytas išplėstinėje redakcijoje.

Straipsnis, kuriame aprašytas dovio skyrimas, praplėstas ALS, kur V-ajame „moterų skyriuje“³³⁵ įrašytas kaip pirmasis. Jame aprašyta ne vien dovio sudėties formulė, bet ir dovio užrašymo tvarka: dovio skyrimu turėjo rūpintis nuotakos tėvas, o dokumentas privalėjo būti surašomas dar prieš santuokos sudarymą. Vėliau dokumentas turėjo būti aktuojamas pavietų žemės teismų knygoje³³⁶. Šis procesas buvo tiksliai reglamentuotas, nes norėta apsaugoti merginos įnešamą turtą ir užtikrinti jos finansinę padėtį, mirus vyrui. Dėl šios priežasties, pažeidus kraičio išdavimo ir dovio užrašymo

³³³ AKS, T. III, nr. XIII, s. 10: „тую тысяч коп, штож она принесла от брата своих [...] за мене идучи [...] и я жене Улияне записую против ее тысячи коп другую тысяч коп, и но то ест две тысячи коп, на своих именахь отчизных”. Šį atvejį minėjo ir I. Valikonytė, žr. И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 72.

³³⁴ *Акты о брачном праве*, nr. I, с. 1.

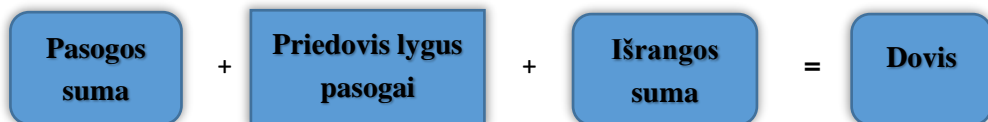
³³⁵ „Moterų lyties” skyriumį ši – IV-ąjį skyrių PLS yra pavadinę I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Pirmojo Lietuvos Statuto komentarai. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 283.

³³⁶ SLDL, (V; §1), s. 131: „on zapis tęże zięc na pierwszech rokach ziemskiech przed sądem ziemskiem [...] opowiedziec y w xięgi ziemskie zapisac ma“; J. Kunsmanaitė, *Provisions for Widowhood*, pp. 76; Н. Слїж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі*, с. 179–180.

procedūrą, tarp kilmingųjų kildavo nesutarimų. Pavyzdžiui, 1564 m. Lucko pilies teisme Petras Kirdėjus Milskis pranešė, kad su savo žentu Janušu Krupskiu susitarė – pirmojo dukra, o antrojo žmona Maruša ir jos kraitis liks tėvo dvare iki tol, kol Janušas uošviui neperduos dovio užrašymo³³⁷. O štai, 1553 m. broliai Vainos Bogotinovičiai Vilniaus pilies teisme gynėsi, kad seseriai Elenai neišmokėjo 200 liet. kapų grašių vertės kraičio, nes jos vyras Bogušas Micuta neužrašė dovio, kaip reikalauja valstybės (pasaulietinė) teisė³³⁸.

Gavus dovio užrašymą dokumentas akilai saugotas, nes jis (ir jo aktuota kopija) liudijo situoktinės teisę į vyro turtą. Dėl to dokumentą pasiimdavo saugoti moters artimieji, kurie vėliau ne visada sutikdavo jį gražinti. Pavyzdžiui, 1551 m. valdovo ir jo tarėjų teisme pateikti net keli skundai dėl tokių artimųjų veiksmų: Jono Komojovskio žmona skundė pamotę, kad ši negražino jos dovio užrašymo, kurį iki tol saugojo tėvas Jonas Hlebavičius³³⁹. O štai, Ona Mykolaitė Ilinaja skundė brolius Korsakus, esą šie pasisavino jos dovio užrašymą. Tiesa, atsakovai teigė taip pasielgę, nes norėjo turėti įrodymą, kuris liudytų, kad sesei buvo išmokėtas visas jai priklausęs kraitis³⁴⁰.

Stebina tai, kad XVI a. antroje pusėje keitėsi dovio sudėtis ir tai įrašyta į TLS straipsnį (V;§1)³⁴¹. Jame patikslinta kraičio sudėtis – išvardintas išrangos ir pasogos turinys ir greičiausiai todėl pakito ir dovio sudėties apibrėžimas³⁴². Dovį, pagal TLS normą, turėjo sudaryti dvigubai įvertintos pasogos ir vienguba išrangos suma.

³³⁷ *Акты о брачном праве*, nr. XXV, c. IV. Byla tik aprašyta turinyje, tačiau liko nepublikuota šaltinių rinkinyje.

³³⁸ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 244, p. 88 v.: „вена сестре нашой не оправиль водле [...] захованья посполитого права”.

³³⁹ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 239, l. 59; С. Рыбчонак, Да праблемы паходжання магнатаў Глябовічаў – уладальнікаў Заслаўскага замка ў XVI ст., с.79–104.

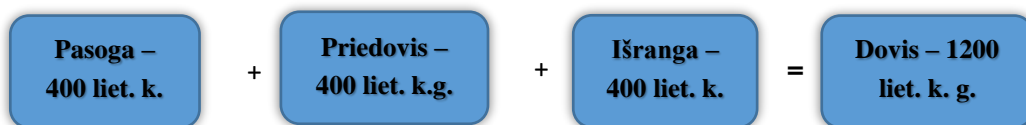
³⁴⁰ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 239, p. 59 ir 101.

³⁴¹ 1588 m. LS, p. 284: „которымь онь на третей части имения своего лежачого **оный посогь (...)** совито шацуючи, и иншую выправу (...) однимь шацункомь **безь совитости (sic!) кладучы**, описати”.

³⁴² Apie šį dovio sudėties pokytį šiek tiek rašiusi yra I. Valikonytė, žr. I. Valikonytė, Dovis ir vainikinė: ar galėjo bajorė bastytis?, prieiga per internetą: <https://ldkistorija.lt/istorijos/dovis-ir-vainikin%20ar-gal%20bajor%20bastytis/> [žiūrėta 2023.03.26].

Istoriografijoje (V. Andriulio, N. Sliž, J. Kunzmanaitės tyrimuose) ši dovio sudėties transformacija nėra pastebėta, todėl – netirta, nors ir atskleidžia įdomų kraičio, jo dalių ir dovio santykį. Visų pirma, dovio dydis sumažėja – iki tol dovį sudarė dviguba kraičio suma, nes vyras skirdamas dovį savo žemėse, užrašydavo priedovį įkainuodamas visą kraitį. Pagal TLS normą, užrašant dovį, vyras įkainuodavo tik vieną kraičio dalį, t.y. priedovis buvo lygus vien pasogos vertei. Tiesa, tokia dovio apskaičiavimo formulė taikyta dar iki TLS priėmimo, kas rodo tokios normos egzistavimą ir taikymą praktikoje. 1569 m. Vasilijus Žorovnickis į Lucko pilies teismo knygas aktavo dovio užrašymą sutuoktinei Onai Pečichovkaitei. Įvertinęs žmonos atneštą kraitį (400 liet. kapų vertės pasoga ir 400 liet. kapų vertės išranga) savo žemėse Vasilijus Žoronovskis paskyrė dovį, dvigubai įvertinęs pasoga ir viengubai išrangą – iš viso 1200 liet. kapų grašių³⁴³.

1569 m. Onos Pečihovskaitės dovis:

Nors Lietuvos Statutuose nustatyta dovio skyrimo formulė, tyrėjai jau yra pastebėję, kad realiai ji ne visada taikyta. N. Sliž fiksavo keliolika dovių užrašymų ir pažymėjo, kad dalis jų neatitiko Lietuvos Statutuose nustatytos kraičio įkainojimo ir priedovio užrašymo tvarkos. Todėl tokie doviai buvo lygūs ar buvo kiek didesni nei kraičio vertė³⁴⁴. Tiesa, pasitaikydavo atvejų, kai suvokta, kad dovis užrašytas neteisingai ir tokią klaidą bandyta ištaisyti. Pavyzdžiui, 1576 m. Lucko pilies teisme Jonas Gulevičius prisipažino, kad vedęs Mariną Belostockaitę, jai dovį užrašė be priedovio, t.y. garantavo vien jos kraitį, kurio vertė siekė 300 liet. kapų grašių (100 liet. kapų grašių įkainota pasoga, o išranga – 200 liet. kapų grašių). Suvokęs klaidą, minėtą užrašymą vyras papildė, žmonai užrašęs ir 100 liet. kapų vertės priedovį, kuris buvo lygus pasogai³⁴⁵.

Taigi, kraitis ir dovis buvo artimi, moters turtinę padėtį užtikrinę institutai – nuo kraičio sumos priklausė dovio dydis. Šaltiniuose šis ryšis taip pat matomas, nes juose neretai painioti turtinius institutus įvardijantys

³⁴³ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LIV, с. 195–196.

³⁴⁴ Н. Сліж, *Шлюбныя і пазаілюбныя стасункі*, с. 181, 592–597, табліца 1, nr. 9, 15, 17, 18.

³⁴⁵ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LXXXII, с. 294–296.

terminai. Pasak I. Valikonytės, „turto institutai buvo skiriami, bet juos įvardijančios definicijos – painiojamos“³⁴⁶. Pavyzdžiui, 1501 m. valdovas patvirtino Ivaškai Antanovičiui teisę į žmonos tėvo suteiktą, nes iš jo negavo kraičio, nors prieš vieną iš dukterų ištekino ir jai „dovį iš to kaimo ir išrangą davė“³⁴⁷. Daugiausia tokių „klaidų“ galima rasti Lietuvos Metrikos knygų įrašų antraštėse. Pavyzdžiui, 1516 m. valdovo teisme Galška Šepanovskienė skundė brolius Dremliką ir Olechną Kašką, kad šie jai susituokus, priklausančio kraičio nedavė. Nors dokumente kraitis vadintas išranga (*выправа*), antraštėje įrašytas dovio (*вено*) terminas³⁴⁸. Atvejų, kai kraičio ir dovio terminas vartotas sinonimiškai, pasitaiko ir vėlesniuose dokumentuose. Antai, 1549 m. į teismą kreipėsi Ivanas Domanovičius ir skundė žmonos Tomilos motiną. Iš pradžių Ivanas teigė, kad iš viso jokio kraičio negavo, o vėliau teigė, esą žmonos motina davė mažesnę kraitį, nei gavo Tomilos sesuo Marfa. Aiškindamas skundo esmę, pareiškėjas kraičiui įvardinti vartojo *вено* terminą³⁴⁹. Iš esmės, tokius atvejus pavyko fiksuoti ir XVI a. antroje pusėje³⁵⁰.

Šie atvejai liudija bei patvirtina istorikų pastebėjimus³⁵¹, kad kraitį ir dovį įvardijantis terminai vartoti sinonimiškai. Tačiau čia verta išskirti, kad jie „painioti“ tik tais atvejais, kai norėta užfiksuoti į santuoką atnešamo turto faktą, o tai tik dar kartą liudija kraičio ir dovio institutų ryšį.

³⁴⁶ I. Valikonytė, Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti, p. 127.

³⁴⁷ *LM (1494–1506). UžK 6*, nr. 441, p. 263.

³⁴⁸ *РИБ. Т. 20. Литовское Метрика*. Т. 1, nr. 208, c. 278: „мне **выправы** водлугъ обычая дати не хотять“. Antraštėje: „о выдаче **вена** Дремликомъ и Кашкою ихъ замужней сестре“.

³⁴⁹ *LVIА, F. 389*, ap. *LM, b. 33, l. 20–22 v.*: „она выдаючи девку свою Томилу за него **вена** по ней не дала“.

³⁵⁰ Tiesa, čia minimas atvejai – ne stačiatikių kilmingųjų. Antai, 1590 m. Žemaičių žemės teismo aktų knygoje įrašyta, kad Jokūbas Petrovičius dukrai bei žentui davė *венонный лист*. *Од. Вып. 2*, nr. 41, c. 87. Kitas atvejis yra 1591 m., kai tame pačiame teisme pamotė skyrė dovinį raštą (*венонная запись*) savo pirmojo vyro dukrai Sofijai. *Ibid.*, nr. 9, c. 159.

³⁵¹ К. Jablonskis, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, Kaunas. Т. 1, 1941, p. 21–46.

II. GYVENIMAS SANTUOKOJE

1. Kodėl LDK sutuoktinių santykius reguliavo ir pasaulietinė teisė?

1.1. Bizantijos ir Kijevo Rusios teismų prerogatyvų pasiskirstymas nuosavybės ir baudžiamosios teisės sferoje

VI–XII a. Rytų Europoje Bizantijos ir Kijevo valdovai sprendė kurie, su santuoka susiję klausimai, turėjo priklausyti Bažnyčiai, ir kurie valdovams. Krikščionybėje nuo pat pradžių siekta pabrėžti santuokos svarbą – amžinos dviejų asmenų sąjungos išskirtinumą. Todėl bažnytinės teisės normos reguliavo santuokos institutą: jo sudarymo ir anuliavimo sąlygas. Atsižvelgus į tai, bažnytiniam teismams buvo pavesta reguliuoti santuokos sudarymo ir nutraukimo procesus. Toks sprendimas susilaukė visuomenės pasipriešinim, ir todėl įsitvirtino ne iš karto³⁵². Turtinius sutuoktinių santykius reguliavo valdovo ir jo pareigūnų teismai, tačiau šioje srityje interesų turėjo ir Bažnyčios hierarchai. O štai, dėl prerogatyvos spręsti sutuoktinių kriminalines ir svetimavimo bylas teismai varžėsi – svarstyta, kas ir kodėl turi teisę spręsti sutuoktinių tarpusavio nusikaltimų bylas. Kelis šimtmečius užsitęsę bandymai išgryninti teismų prerogatyvas lėmė, kad LDK turtinius bei asmeninius sutuoktinių santykius reguliavo abi teisės sistemos. Todėl šių prerogatyvų skirstymo proceso analizė svarbi, norint suprasti kodėl LDK pasaulietiniai teismai reguliavo vienus ar kitus stačiatikių sutuoktinių santykių aspektus.

Krikščionybėje nuosavybė suvokta kaip laikinas „žemiškasis“ turtas, kurio pagrindu žmonės skirstyti į turtinguosius ir vargšus. Toks skirstymas prieštaravo Jėzaus Kristaus mokymui ir Bažnyčios Tėvų raštams, kuriais teigta, kad visi žmonės lygūs, todėl Bažnyčios atstovų iš pradžių nuosavybės teisės sfera nedomino³⁵³. Tik vėliau, Bažnyčiai pradėjus kaupti turtą – vyskupijų ir vienuolynų žemes, kitus kilmingųjų dovanojamus prireikė pastarąjį nuosavybės kompleksą valdyti: spręsti dėl jo kylančius konfliktus, o kartu numatyti, kuriame teisme ginčai turėtų būti sprendžiami³⁵⁴. Kartu

³⁵² Apie tai daugiau žr. III skyriuje.

³⁵³ C. Pierson, *Just Property. A History in the Latin West. Volume One: Wealth, Virtue, and the Law*. Oxford, 2013, pp. 59–74.

³⁵⁴ H. J. Berman, *Teisė ir revoliucija*, Vilnius, 1999, p. 316–318; C. Gallagher SJ, *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. A Comparative Study*. London and New York, 2002, pp. 45–46. Sprendžiant bylas, kurios kildavo dėl bažnytinės nuosavybės, Bizantijoje pasaulietinė ir Bažnytinė valdžia ilginiui sutarė.

Bažnyčios atstovai suprato, kad turtas yra viena iš svarbiausių santuokos sudarymo priežasčių ir svertas, lemiantis šeimos (giminės) padėtį visuomenėje, todėl norėta kontroliuoti ir turtinius santykius šeimoje³⁵⁵.

Bažnyčios nuosavybės klausimu Bizantijoje teisės normos buvo painios. Bažnyčios atstovams leista administruoti savo turtą³⁵⁶, tačiau tokia teisė priklausė ir nuo imperatoriaus valios³⁵⁷. Tik vėliau, XI a. Bizantijos imperatoriai pastebėjo, kad Bažnyčia ėmė kaupti didžiulę žemėvaldą – tuomet bandyta riboti Bažnyčios hierarchų teises gauti ir įsigyti nuosavybę, nes imperatoriai tokiu būdu bandė apsaugoti smulkesnius žemvaldžius³⁵⁸. Tuo tarpu, turtinius sutuoktinių santykius be kelių specifinių išlygų³⁵⁹, reguliavo pasaulietinė teisė. Justiniano I „Kodekse“ pažymėta – kraitis yra privatinės teisės dalis³⁶⁰, o štai „Digestuose“ net pasakyta, kad kraičio skyrimo procedūra yra viešasis valstybės interesas³⁶¹. Šiuose teisės rinkiniuose aptartos visos kraičio skyrimo, sutuoktinių turto dovanojimo ir turto dalijimosi po skyrybų procedūros³⁶².

Kijevo Rusijoje galima pamatyti kitą tendenciją. Visuomenėje, kurioje teisės normos dar nebuvo aiškiai kodifikuotos, Bažnyčia įsitvirtino privačios nuosavybės valdymo sferoje. Iš pradžių, Bažnyčia gavo gausius žemės nuosavybės dovanojimus iš didžiojo kunigaikščio ir, kaip žemvaldys,

³⁵⁵ Apie tai žr. H. J. Berman, *Teisė ir revoliucija*, p. 307–316; P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, pp. 35. Pavyzdžiui, remiantis Ch. Donahue Jr. duomenimis, Jorke (Anglijoje) 1300–1499 m. konsistoriniame teisme buvo sprendžiamos bylos dėl testamentų (8.1 proc.) ir santuokos (37.7 proc.), žr. C. Donahue, Jr., *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages*, pp. 65.

³⁵⁶ Nomakanonų straipsniuose numatytos vyskupų ir kitų Bažnyčios atstovų teisės administruoti nuosavybę. Žr.: Appendix one (The Fifty Titles of the Greek Synagoge of John Scholastikos), Appendix two (The Nomokanon in XIV Titles). In: C. Gallagher SJ, *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium*, pp. 237–259.

³⁵⁷ Pavyzdžiui, Justiniano I „Kodekse“ nurodyta, kad Bažnyčios hierarchai negali savo valia dovanoti ar kokiu nors kitu būdu perduoti nuosavybę, tačiau galėjo ją didinti bei dalinti. Žr. *The Codex of Justinian*, pp. 51. (Knyga I; str. 2–14). Taip pat apie šį klausimą žr. S. Troianos, *Byzantine Canon Law to 1100*. In: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. Edited by W. Hartmann and K. Pennington. Washington, 2012, pp. 125–128.

³⁵⁸ S. Troianos, *Byzantine Canon Law to 1100*, pp. 175.

³⁵⁹ Pavyzdžiui, iškirtiniu moters (vienuolės) sugundymo atveju, pinigine bauda buvo išmokama Bažnyčiai, žr. S. Troianos, *Byzantine Canon Law to 1100*, pp. 131.

³⁶⁰ *The Codex of Justinian*, pp. 1237 (V; 18.1).

³⁶¹ *Дигесты Юстиниана. (Digesta Iustiniani). Том IV. Книги XX–XXVII, с. 307 (Книга 23; Т. III; стр. 2: „Rei publicae interest mulieres dotes salvas habere, propter quas nubere possunt“).*

³⁶² Justiniano „Kodekse“ tam buvo skirta visa V knyga, žr. *The Codex of Justinian*, pp. 1087–1405.

pradėjo rūpintis ir teisti savo valstiečius³⁶³. Taip pat bažnytinė teisė ėmė reguliuoti sutuoktinių turtinius santykius – tai patvirtino didžiųjų kunigaikščių nuostatai. Pavyzdžiui, XI a. pasirodžiusiuose didžiojo kunigaikščio Vladimiro nuostatuose bažnytiniais teismams paskirta spręsti sutuoktinių ginčus dėl nuosavybės. O štai, vėliau, Jaroslavo nuostatuose tai taip vienareikšmiškai nenurodyta, tačiau minima, kad metropolitas turėtų nagrinėti bylas dėl pavogto vestuvinio turto, be to, metropolitui turėtų būti išmokėta bauda, jei žmona apvogtų vyrą³⁶⁴. Taigi, kitaip nei Bizantijoje Kijevo Rusioje Bažnyčia ėmė reguliuoti sutuoktinių turtinius santykius, spręsti įvairius dėl turto kylančius ginčus.

Jei iš pradžių Bažnyčia nuosavybės teisę laikė žemiška, pasauliečių reguliuojama sfera, tai kitaip mąstyta apie paveldėjimo teisę. Manoma, kad paveldėjimo klausimas tiesiogiai susijęs su testamentu, o šis buvo mirties, t.y. žmogaus gyvenimo pabaigos žemėje simboliu. Bažnyčios atstovai tapo tarpininkais, kurie rūpinosi nuodėmių atleidimu ir sielos kelione į amžinąjį pasaulį, todėl norėta reguliuoti ir mirusiojo nuosavybės likimą žemėje³⁶⁵. Laikyta, jog paveldėjimas yra šeimos teisės dalis, o Bažnyčia ją norėjo visiškai kontroliuoti. Todėl Bizantijoje Bažnyčios atstovai taip pat bandė reguliuoti paveldėjimo teisę, nors šios teisės normas jau kodifikavo pasaulietinė valdžia. Antai, dar imperatoriaus Justiniano I „Civilinės teisės sąvade“ romėnų teisės pagrindu³⁶⁶ buvo kodifikuotos paveldėjimo teisės normos: numatytos testamentinio surašymo taisyklės, turto paveldėjimo tvarka (vyriškąja linija) ir kitos turto dalybų sąlygos³⁶⁷. „Eklogoje“ šios normos glaustai pakartotos³⁶⁸. Tik XI a. situacija keičiasi, kai Bažnyčiai patvirtinama teisė už sielos išganymą gauti trečdalį velionio turto³⁶⁹. Dar vėliau, XII–XIII a., Bažnyčiai perleista išmaros teisė valdyti bevaikių tėvų nuosavybę³⁷⁰. Kijevo Rusioje

³⁶³ Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 87–96; 106–107.

³⁶⁴ „Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных“. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 15: „Даль есмь [...] промежи моужем и женою о животе“; „Устав князя Ярослава о церковных судах“. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 89, nr. 34, nr. 36.

³⁶⁵ H. J. Berman, *Teisė ir revoliucija*. Vilnius, 1999, p. 307–316.

³⁶⁶ D. Johnston, *Succession*. In: *The Cambridge Companion to Roman Law*. Ed. By D. Johnston. Cambridge, 2015, pp. 119–212.

³⁶⁷ Iš esmės, Justiniano I kodekse paveldėjimo teisė aptarta VI knygoje, 21–62 skyriuose. Žr. *The Codex of Justinian*, pp. 1485–1767.

³⁶⁸ *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, с. 52–56. (Tit. V–VII).

³⁶⁹ S. Troianos, *Byzantine Canon Law to 1100*, pp. 157.

³⁷⁰ S. Troianos, *Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries*. In: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. Edited by W. Hartmann and K. Pennington. Washington, 2012, pp. 175.

Bažnyčia irgi siekė reguliuoti paveldėjimo teisę. Pasak J. Ščapavo, Bažnyčios hierarchai siekė būti pirmąja (žemiausia) instancija, sprendžiančia kylančius konfliktus dėl paveldėjimo šeimoje³⁷¹. Tik vėliau, konfliktų taikiai neišsprendus, jie turėjo būti perduoti pasaulietiniam valdovo teismui, kur ginčai būtų nagrinėjami iš esmės.

Bažnyčiai reguliuojant santuokos institutą, taip pat siekta kontroliuoti sutuoktinių tarpusavio santykius. Daugiausia tai lietė poros seksualinius ryšius, kuriuos leista turėti tik ketinant susilaukti vaikų, tačiau ne dėl malonumo – tai laikyta nuodėme³⁷². Sutuoktinių seksualiniai santykiai griežtai reguliuoti, nes jų nebuvimas (impotencija) arba ieškojimas kitur (svetimavimas) galėjo kvestionuoti santuokos teisėtumą³⁷³. Natūralu, kad be šios sutuoktinių santykių pusės, norėta spręsti ir santuokoje kylančias problemas – sutuoktinių tarpusavio nusikaltimus (smurtą, nužudymus, pabėgimus, išvayimus)³⁷⁴. Vis dėl to, tokio pobūdžio smurtiniai ir seksualiniai nusikaltimai nagrinėti valdovo teisme, nes tai buvo baudžiamosios teisės objektas³⁷⁵. Ilgainiui Vakarų Europoje ši problema buvo išspręsta, kai svetimavimo ir kiti sutuoktinių tarpusavio nusikaltimai tapo *causae mixti fori*, todėl nagrinėti abiejų teisės rūšių teismuose³⁷⁶.

³⁷¹ Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 115.

³⁷² R. Mazo Karras and K. E. Pierpont, *Sexuality in Medieval Europe. Doing Unto Others*. Fourth Edition. London and New York, 2023, pp. 98–103.

³⁷³ K. Tumelis, Viešas reikalas? Bylos dėl impotencijos XVII–XVIII a. Vilniaus ir Žemaitijos katalikų konsistorijose. In: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Vyrai ir moterys*. Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. T. 8. XVIII amžiaus studijos. Vilnius, 2002, p. 338–355. Taip pat apie tai LDK kontekste yra rašiusi N. Sliž, žr. Н. Слїж, *Культура сексуальных стасункаў у Вялікім Княстве Літоўскім XVI–XVII стст.* Мінск, 2019, с. 149–177.

³⁷⁴ Remiantis C. Donahue, Jr. surinktais duomenis, Jorko konsistoriniame teisme XIV a. nagrinėtos 4 bylos dėl sutuoktinių pabėgimo, o štai Ilio (Anglijoje) konsistoriniame teisme 1374–1381 m. nagrinėtos kelios bylos dėl svetimavimo ir smurto prieš sutuoktinę, žr. C. Donahue, Jr., *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages*, pp. 227. O štai Sara M. Butler pažymėjo, kad sutuoktinių bylos dėl smurto spręstos įvairių rūšių teismuose, tačiau žiauriausias (pvz. nužudymai) nagrinėjo valdovo teismas, žr. S. M. Butler, *The Language of Abuse. Marital Violence in Later Medieval England*. Leiden, Boston, 2007, pp. 68–97.

³⁷⁵ Apie deliktų (plačiaja prasme – baudmių) teisę romėnų normose, žr. A. J. B. Sirks, *Delicts*. In: *The Cambridge Companion to Roman Law*. Ed. By D. Johnston. Cambridge, 2015, pp. 246–271.

³⁷⁶ Vakarų Europoje buvo išspręsta bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijas atribojus: santuokos sudarymo ir nutraukimo klausimai spręsti vien konsistoriniuose, o bylos dėl sutuoktinių turto – pasaulietiniuose teismuose. Tuo tarpu kriminalinės santuokos ir svetimavimo bylos laikytos „mišriomis“, todėl jas sprendė abi teisės sistemos. Apie tai Lenkijoje žr. D. Burdzy, Perypetie małżeńskie notariusza

Bizantijoje sutuoktinių nusikaltimų bylos irgi spęstos bažnytiniuose ir pasaulietiniuose teismuose – abiejose teisės sistemose kodifikuotos normos, baudusius svetimautojus, smurtautojus ir sutuoktinių žudikus. Pavyzdžiui, 314 m. Ankaros susirinkime paskelbti 25 kanonai ir jose nurodytos bausmės už svetimavimą, zoofiliją, tyčinę ar netyčinę žmogžudystę, kerėjimą, abortą ir kitus nusikaltimus³⁷⁷. Apie šiuos nusikaltimus taip pat kalbėta Bažnyčios tėvų raštuose, tapusiais kanonais³⁷⁸. Kita vertus, bausmės už sutuoktinių nusikaltimus numatytos ir pasaulietiniuose teisyuose. Imperatoriaus Justiniano I kodekso IX-osios knygos 9 skyriuje aptartos svetimavimo bylos – jų, kaip baudžiamosios bylos (*iuditidum publicum*), nagrinėjimo tvarka, įrodymų rinkimas ir jų priėmimas teisme³⁷⁹. O štai, iš skyrybų sąlygų numatytas pasikėsinimas į sutuoktinio gyvybę, bandant jį nuuodyti arba panaudojus fizinę jėgą³⁸⁰. Tuo tarpu, „Eklogoje“ normos, baudusios svetimautojus ir žudikus yra aiškios ir konkrečios, o skiriamos fizinės bausmės. Antai, už svetimavimą grėsė nosies nupjovimas, o mirties bausmė už bandymą nuuodyti sutuoktinį³⁸¹. Todėl matyti, kad sutuoktinių santuokos problemos Bizantijoje spęstos ir bažnytiniame, ir pasaulietiniame teisme, o tai priklausė nuo pareiškėjų valios bei sprendimo į kurį teismą kreiptis.

Kiek kitokia situacija susiklostė Kijevo Rusijoje, kur XII–XIII a. pasaulietinė ir bažnytinė teisė konkuravo dėl prerogatyvos spęsti baudžiamąsias bylas. Natūralu, jog Bažnyčia, pavyzdžiui, reguliuodama seksualinius santykius, siekė spęsti ir su jais susijusius nusikaltimus (svetimavimą, prievartavimą), bausti už neleistinus ryšius su giminaičiais. Kartu siekta nagrinėti ir kitų nusikaltimų – smurto, nužudymo, garbės įžeidimo, vagysčių – bylas. Šie veiksmai laikyti nuodėme, o Bažnyčios teisės normose plačiau buvo aptartos įvairios, net ir specifinių nusikaltimų bausmės. Taip Rusios Bažnyčia įsitvirtino baudžiamosios teisės sferoje, nes

sandomierskiego Jana Petrowicza. Przyczynek do jurysdykcji w sprawach małżeńskich w XVI wieku, s. 245–279.

³⁷⁷ H. Ohme, Greek canon Law to 691/2. In: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. Edited by W. Hartmann and K. Pennington. Washington, 2012, pp. 40–41.

³⁷⁸ Pavyzdžiui, Šv. Basilijaus taisyklėse ir Jono Scholastikos nomokanonuose, žr. H. Ohme, Greek canon Law to 691/2, pp. 97–101; Žr.: Appendix one (The Fifty Titles of the Greek Synagogue of John Scholasticus), Appendix two (The Nomokanon in XIV Titles), pp. 237–259.

³⁷⁹ *The Codex of Justinian*, pp. 2295–2315.

³⁸⁰ *The Codex of Justinian*, pp. 1229 (V; 17,8).

³⁸¹ *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, с. 70–72. (Tit. XVII; str. 27, 28, 42).

pasaulietiniuose teisės normų rinkiniuose nebuvo numatytos bausmės už kai kuriuos nusikaltimus³⁸².

Toks Bažnyčios įsigalėjimas baudžiamojoje teisėje matomas didžiojo kunigaikščio Jaroslovo nuostatuose. Pirma, juose nurodyta mokėti pinigines baudas už seksualinius nusikaltimus ir kartu skirta epitemija (*енутемия*), t.y. bausmė už religinių normų sulaužymą³⁸³. Pavyzdžiui, seksualiniai santykiai su seserimi, dukterimi, marčia ar vienuole bausti 40 grivinių, poligamija – 20 grivinių, o zoofilija įvertinta 12 grivinių bauda³⁸⁴. Svetimavimo bylas sprendė tiek metropolitas, tiek valdovas: moteris buvo uždaroma į vienuolyną, o vyrui pinigine bausmę skirdavo tik didysis kunigaikštis³⁸⁵. Antra, analizuojant nuostatų normas aiškėja, kad metropolitas skyrė baudas smurtautojams – prieš sutuoktinį smurtaujanti moteris bausta 3 grivinių bauda, tiesa, vyrams analogiška bausmė nenumatyta³⁸⁶. Tiesa, kitose normose minima, kad smurtautojai turėjo atsakyti prieš abu teismus ir privalėjo mokėti baudą valdovui bei metropolitui³⁸⁷. Trečia, be seksualinių ir smurtinių nusikaltimų, metropolitui mokėtos baudos už vagystę, antai: kanapių, lynų, kitų rūgių, drabužių ir audinių vagystė įvertinta 3 grivinių bauda³⁸⁸. Šios normos rodo, kad metropolito teismas buvo įsitvirtinęs baudžiamosios teisės sferoje. Jis turėjo teisę rinkti baudas ir išskirtiniais atvejais, skirti papildomą bausmę valdovo nuteistam asmeniui. Tokį metropolito ir vyskupų įsigalėjimą teisės sistemoje lėmė Kijevo Rusios susiskaldymas XII a., kai atsirado atskirų kunigaikštysčių, kovojusių dėl Kijevo Rusios palikimo. Esant tokiai situacijai, Bažnyčios atstovai nagrinėjo įvairias bylas ir net dalyvavo kunigaikščio sprendžiamose bylose, dalinosi teisme gaunamiis mokesčiais³⁸⁹.

³⁸² Я. Н. Шапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 116. Pavyzdžiui, Bažnyčios normose, apibrėžtos bausmės asmenims, kurie niekino kapus.

³⁸³ Dažniausia bausmė – atskyrimas nuo Bažnyčios. Daugiau apie terminą žr. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Т. 9, с. 214.

³⁸⁴ „Устав князя Ярослава о церковных судах“. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 87–88, nr. 15, nr. 17, nr. 20, nr. 21, nr. 22.

³⁸⁵ „Устав князя Ярослава о церковных судах“, с. 87, nr. 5 ir 8. Metropolitas ir valdovas kartu sprendė bylas dėl neteisėto (neteisingo) kaltinimo svetimaujant, с. 88, nr. 30.

³⁸⁶ „Устав князя Ярослава о церковных судах“, с. 89, nr. 40.

³⁸⁷ Pavyzdžiui, sūnus, kuris smurtavo prieš tėvą ar motiną, turėjo atlikti valdovo paskirtą bausmę ir dar paklusti metropolito sprendimui, pagal kuri jis buvo siunčiamas į vienuolyną, žr. „Устав князя Ярослава о церковных судах“, с. 89, nr. 43.

³⁸⁸ „Устав князя Ярослава о церковных судах“, с. 88–89, nr. 32, 33.

³⁸⁹ Я. Н. Шапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 120; І. А. Мацелюх, *Генезис інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання державно-церковних відносин в Україні (IX–XVII ст.)*, с. 334–335.

Taigi, Stačiatikių Bažnyčios ir valdovo teismų kompetencijų pasiskirstymas priklausė nuo abiejų valdžių galių santykio. Pavyzdžiui, susilpnėjęs Bizantijos imperatoriaus (ar visos dinastijos) valdžiai, Bažnyčios atstovai sutelkdavo vis daugiau teisių spręsti įvairaus pobūdžio bylas bei reguliuoti šeimos nuosavybės santykius, net nagrinėti kriminalinio turinio bylas. Analogiška tendencija matoma ir Kijevo Rusijoje, o tiksliau po jos susiskaldymo. Tada daliniai kunigaikščiai varžėsi dėl valdžios, todėl baudžiamąją ir nuosavybės teisės sferą daugeliu aspektu reguliavo Bažnyčios atstovai.

1.2. LDK situacija: teismų kompetencijų pasidalinimas byloje dėl nuosavybės ir nusikaltimų

Kai XIV–XV a. buvusios Kijevo Rusios žemės pakliuvo į LDK ir MDK sudėtį, metropolito ir vyskupų įtaka baudžiamojoje teisės sistemoje sumažėjo. Tuo laikotarpiu pasirodė Jaroslavo nuostatų nuorašai, vadinami Trumpąja redakcija. Jų normose fiksuoti pokyčiai, nes už vagystes bei nužudymus baudos mokėtos jau ne vien metropolitui, bet ir didžiajam kunigaikščiui³⁹⁰. Kartu metropolitas ir valdovas sprendė ir išprievartavimo bylas³⁹¹. O štai, 1441 m. Kijevo kunigaikštis Aleksandras Vladimirovičius³⁹² išdavė raštą metropolitui Izidoriui, pagal kurį numatytas mišrus teismas, kur turėjo būti sprendžiami tarp dvasininkų ir pasauliečių kylantys konfliktai³⁹³. Tiesa, pasak J. Ščapovo, LDK teritorijoje Stačiatikių Bažnyčia neatlaikė pasaulietinės valdžios spaudimo, todėl asmeninius, turtinius ir nuosavybės santykius ėmė reguliuoti pasaulietinė teisė³⁹⁴. Šis teiginys iš dalies prieštarauja kitiems istoriografijoje įsitvirtinusiems teiginiams, kad: 1) LDK pasaulietinės teisės normas paveikė, be kita ko, rusėnų papročių teisė bei ten veikusių (tarp jų – ir bažnytinių) teismų praktika³⁹⁵; 2) Lietuvos didžiųjų kunigaikščių žemių

³⁹⁰ „Устав князя Ярослава о церковных судах“, с. 113–114, nr. 27, 28, 29.

³⁹¹ Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 121.

³⁹² Daugiau apie jį žr. С. Полюхов, *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва, 2015, с. 122.

³⁹³ „Уставная грамота киевского князя Александра Владимировича церкви св. Софии в Киеве и митрополиту киевскому и всея Руси Исидору [1441 г.] февраля 5, Киев“. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 179–181; J. Machovenko, *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai*. Vilnius, 2007, p. 63.

³⁹⁴ Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 122–123.

³⁹⁵ I. А. Мацелюх, *Генезис інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання державно-церковних відносин в Україні (IX–XVII ст.)*, с. 336–337; Daugiau ši istoriografinė pozicija aptarta I. Valikonytė, Kai kurių I Lietuvos Statuto

ir bažnytinės privilegijos užtikrino stačiatikių Bažnyčios neliečiamumą³⁹⁶. Todėl lieka neaišku, kaip XIV–XVI a. LDK bažnytinė ir pasaulietinė teisė dalinosi prerogatyvas bei kaip jų buvo laikomasi.

Norint nuodugniau tirti šį klausimą, tenka remtis vėlyvais šaltiniais – pirmiausia, 1499 m., 1502 m. Aleksandro Jogailaičio ir 1509 m. Žygimanto Senojo privilegijomis. Jose Stačiatikių Bažnyčiai patvirtinama teisė spręsti „bažnytinių (dvasinių) reikalų“ (*дела духовные*) bylas, nagrinėti dvasininkų bylas, rinkti bažnytinius mokesčius³⁹⁷. 1509 m. Žygimanto Senojo privilegijoje minima, kad panašią buvo suteikęs Vytautas, tačiau ji nežinoma, o istoriografijoje ginčijamasi, ar tokia egzistavo³⁹⁸. Nepaisant to, visose 1499, 1502 ir 1509 m. privilegijose tiksliai nepasakyta, kokios bylos laikytos „bažnytinėmis“. Tik analizuojant vėlesnio laikotarpio šaltinius – kitus oficialius valdovų raštus, aiškėja, kad tai daugiausia įvairaus turinio bylos dėl santuokos ir jos nutraukimo³⁹⁹. Kita vertus, atrodo, kad „bažnytinių“ ir „pasaulietinių“ reikalų bylos ir nebuvo aiškiai atskirtos, nes tiksliai neapibrėžtos joms priskirtos teisės sferos. Tą liudija XVI a. vidurio bajorijos ir dvasininkų prašymai, išsakyti LDK seimų metu. Antai, bajorija net kelis sykius prašė, kad pasauliečiai dėl pasaulietinių reikalų nebūtų kviečiami į bažnytinius teismus⁴⁰⁰. Be to, skundė dvasininkus, esą šie dalyvauja pasaulietinių teismų posėdžiuose⁴⁰¹. Tuo tarpu, dvasininkai rūpinosi, kad pasaulietiniuose teismuose nebūtų nagrinėjamos „bažnytinių reikalų“ bylos⁴⁰². Tik ALS ir TLS (iš)sprendė teismų kompetencijų kolizijos problemą. Analizuojant statutų straipsnius aiškėja, kad santuokos sudarymą ir nutraukimą reguliavo bažnytinė, o turtinius santykius reguliavo ir konfliktus

straipsnių, atspindinčių moterų padėtį, šaltiniai. In: *Jaunųjų istorikų darbai*. T. 1. Vilnius, 1976, p. 29.

³⁹⁶ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita polska 1370–1632*. Warszawa, 1934, pp. 161–162; J. Machovenko, *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, p. 57.

³⁹⁷ Žr. priedą nr. 3.

³⁹⁸ V. A. Воронин, «Свиток Ярославль» в церковной и интеллектуальной жизни Великого Княжества Литовского, с. 108–109. Apie tai daugiau žr. III skyriuje, poskyryje „Skyrybų teisingumas”.

³⁹⁹ Žr. priedą nr. 4.

⁴⁰⁰ *РИБ*. Т. 30, с. 123, 1544 m. Bresto seime: „абы ништо одинь другого не смель вызывати о речь светскую до права духовного“; *Ibid.*, с. 154, 1547 m. Vilniaus seime: „о речы светские духовные вась до права духовного не позывали“.

⁴⁰¹ *РИБ*. Т. 30, с. 153, 1547 m. Vilniaus seime: „просили, абы духовный на судехъ земскихъ а светскихъ не седали, але своихъ духовныхъ правъ смотрели“.

⁴⁰² *РИБ*. Т. 30, с. 492, 1568 m. Gardino seime: „абы светские особы во владность справъ и судовъ, духовнымъ особамъ з давна належачую, ничимъ не вступовали ся”.

santuokoje iš dalies sprendė pasaulietinis teismas. Atsižvelgus į tai, reikia įsigilinti, kodėl į LDK „bažnytinių reikalų“ kategoriją nepateko bylos dėl šeimos nuosavybės ir nusikaltimų santuokoje?

Visų pirma, LDK nuosavybės teisę reguliavo pasaulietinės teisės normos, kurios formavosi dar XV a. ir buvo įrašytos į PLS. Jau 1413 m. Horodlės privilegija kilmingiesiems leista valdyti savo žemes su sąlyga, kad pardavimo, dovanojimo ar kiti žemės perleidimo atvejai vyks tik valdovui leidus. Šioje privilegijoje taip pat patvirtinta vaikų nuosavybės paveldėjimo ir dovio (lot. *dotalicia*) užrašymo žmonai teisė⁴⁰³. Šios nuostatos kartotos ir pildytos kitose LDK valdovų visuotinėse ir sritinėse privilegijose: 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio, 1447 m. Kazimiero, 1499 m., 1501 m. Aleksandro⁴⁰⁴, 1507 m. ir 1529 m. Žygimanto Senojo⁴⁰⁵. Pagaliau, šios normos, liečiančios nuosavybės ir paveldėjimo klausimus, pakartotos, praplėstos ir įrašytos į PLS. Tai reiškia, kad turto disponavimo teisę reguliavo pasaulietinis valdovo, jo paskirtųjų asmenų, o vėliau pavietų žemės ar pakamario teismas.

Tiesa, valdovų privilegijose ir PLS neaptarta, kur turėjo būti sprendžiamos dvasininkų turtinės bylos. 1499 m. Aleksandro privilegijoje užtikrinta stačiatikių bažnyčių neliečiamybė ir išskirta jų jurisdika, o tai tarsi suponuoja mintį, kad visas vidaus (ir dvasininkų turtines) problemas turėtų spręsti bažnytinis teismas⁴⁰⁶. Kita vertus, yra atvejų, kai stačiatikių dvasininkai dėl skolų ar turto niokojimo kreipėsi į pasaulietinius – pavietų žemės teismus. Štai, 1540 m. ikireforminiame Gardino žemės teisme popas Pavelas pareiškė, kad batsiuvis Trochimas jam skolingas 48 kapas grašių⁴⁰⁷. Tais pačiais metais Gardino teisme kitas stačiatikių kunigas tėvas Ivanas skundė valdovo valstiečius, kurie neteisėtai nušienavo cerkvės pievas. Prasadėjus bylos nagrinėjimui paaiškėjo, kad popas neturėjo įrodymų,

⁴⁰³ Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislavo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas. In: *1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai)*. Sud. J. Kiaupienė ir L. Korczak. Vilnius / Kraków, 2013, p. 49–50.

⁴⁰⁴ Aleksandro privilegijos buvo konfirmacinės – tvirtinančios XV a. viduryje duotas Kazimiero privilegijas. Pasak D. Vaščiuko, Voluinei privilegija galėjo būti suteikta 1452 m., žr. D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė–XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema. In: *Lietuvos istorijos metraštis*. 2003 / 1, Vilnius, 2004, p. 71–78.

⁴⁰⁵ I. Valikonytė, Kai kurių I Lietuvos Statuto straipsnių, atspindinčių moterų padėtį, šaltiniai, p. 31.

⁴⁰⁶ *LM (1427–1506)*. UžK 5, nr. 205, p. 127: „и люди церьковънии заведати подлугъ давнаго обычая по городомъ и по местомъ нашымъ. [...] издавна будетъ которая церьковь поданье митрополие або владычне, тая и теперь нехай будетъ церьковь ихъ поданья”.

⁴⁰⁷ *АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда*, nr. 178, с. 72.

grindžiančių tų pievų priklausymą cerkvei, tačiau teigė, jog daugiau nei 10 metų šienas iš pievų atitekdavo cerkvei⁴⁰⁸. Į pasaulietinį teismą stačiatikių dvasininkai pasauliečius šaukė, spręsdami ir asmeninius konfliktus dėl turto. Štai, Gardino teisme 1555 m. stačiatikių kunigas Ilja skundė bajorą Pašką Manailovičių dėl neišmokėto žmonos Zinovijos kraičio iš motinijos dalies. Beje, kunigas bylą pralaimėjo, nes paaiškėjo, kad atsakovas išmokėjo visą kraitį, o pats kunigas buvo davęs raštą, kuriame patvirtino gavęs reikiamo dydžio kraitį. Dar daugiau, kunigas į teismą kreipėsi po santuokos sudarymo prabėgus daugiau nei dešimt metų, kai atsakovas buvo praradęs savo skrynaite su dokumentais⁴⁰⁹. Todėl, greičiausiai, stačiatikių dvasininkai, kilus konfliktui dėl turto ar nuosavybės, bylinėdavosi pasaulietiniuose teismuose.

Tokia norma ir buvo įrašyta į ALS (IV;§2). Pagal ją, visų luomų atstovai (tarp jų ir dvasininkai) žemės bylas turėjo spręsti pavietų žemės teismuose⁴¹⁰. Tačiau ši norma buvo apskūsta po ALS priėmimo. 1568 m. Gardino seime metropolitas Jonas kreipėsi į Žygimantą Augustą su keliais prašymais. Viename jų metropolitas prašė, kad dvasininkų luomo atstovai iš savo dvarų nebūtų šaukiami į pavietų žemės ir pilies teismus, nes konfliktai dėl nuosavybės turėtų būti sprendžiami valdovo teisme. Greičiausiai to norėta, nes pavietų žemės ir pilies teismus reguliavo vietos kilmingieji, turėję savo interesų Toks kreipimasis buvo pagrįstas tuo, kad dvasininkų nuosavybė yra valdovo suteikta ir globojama⁴¹¹. Čia verta pabrėžti, kad metropolitas, prašydamas Bažnyčios nuosavybės bylas spręsti valdovo teisme, net nedrįso siūlyti tokio turinio bylas paskirti bažnytinių teismų kompetencijai. Valdovas į šį metropolito prašymą atsakė diplomatiškai – iš dalies jį tenkino, nurodęs bylas dėl valdovo suteiktųjų (*о подованье властное*) spręsti valdovo teisme, o dėl kitų reikalų (*а о иные речи*) bylas spręsti Statute nurodyta tvarka⁴¹², t. y. pavietų žemės ir pilies teismuose.

Čia tenka pritarti teisės istoriko J. Machovenko nuomonei, kad minėtas 1568 m. Gardino seime duotas valdovo atsakymas buvo

⁴⁰⁸ АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда, nr. 340, c. 136: „еслибъ была на церковь отъ кого даная, або купленая, а мель ли бы на тую сеножать которые истоты? И онъ истотъ никоторыхъ на то не мель...“.

⁴⁰⁹ АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда, nr. 981, c. 399–401.

⁴¹⁰ СВКЛ, с. 98: „тымъ брядомъ поветовымъ въ кождымъ повете судьи и подсудки [...] судити и справовати всихъ пановъ радъ духовныхъ и свецкихъ [...] о земские речи зъ именей [...]“.

⁴¹¹ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 527 (LM 527), l. 159 v.: „одно жебы самъ его милость, которого опеце и обороне наданья церковные належат, справедливость з вами кому о што до вас дело было, чинити рачиль“. Taip pat publikuota: РИБ. Т. 30, с. 493–494.

⁴¹² LVIA, F. 389, ap. LM, b. 527 (LM 527), l. 159 v.; РИБ. Т. 30, с. 493.

kompromisinis variantas, „netenkinęs nei dvasininkų, nei bajorų“⁴¹³. Pirma, 1568 m. Žygimanto Augusto atsakymas keitė valdovo suteiktų bažnytinių valdų teisingumą – dėl jų kylančius konfliktus turėjo spręsti ne pavietų teismai, kaip numatė 1566 m. ALS (IV;§2), o valdovo teismas. Antra, 1588 m. TLS (III;§33) įrašyta norma, pagal kurią pavietų žemės ir pakamario teismuose dvasininkai su pasauliečiais turėtų bylinėtis dėl „žemės bylų“: dvarų, jų ribų, prievolės eiti valdovo karo tarnybą⁴¹⁴. Šią norma kiek praplėtė kitas TLS (IV;§3) straipsnis, pagal kurį pavietų teismai turi teisę spręsti bylas dėl nuosavybės, jei dvarai ar turtas buvo pavietuose ir nepriklausė valdovui⁴¹⁵. Taigi, bylos dėl Stačiatikių Bažnyčios nuosavybės buvo sprendžiamos pasaulietiniuose teismuose. Bažnyčios nuosavybės kilmė (suteikta valdovo, kilmingojo ar pirкта savarankiškai) numatė, kuriame – valdovo ar pavieto žemės, pakamario teisme byla turėtų būti nagrinėjama.

Analogiškas LDK pasaulietinių ir stačiatikių bažnytinių teismų kompetencijų atsiskyrimo procesas vyko ir baudžiamojame teisės sferoje. Tiesa, XV a. viduryje būtent pasaulietinės normos fiksavo įvairias bausmes, kuriomis bausti nusikaltėliai. Antai, XV a. viduryje Kazimieras Jogailaitis suteikė privilegiją Voluinei, kurioje leista ir nurodyta seniūnui spręsti įvairias baudžiamąsias bylas dėl vagysčių, plėšimų, smurto, išprievartavimų ir padegimų⁴¹⁶. O štai, 1468 m. Kazimiero teisyne daugiausia aptarti kriminaliniai nusikaltimai (daugiausia – vagystės) ir numatytos bausmės⁴¹⁷. Tai, kad šios normos buvo aktualios ir į jas atsižvelgė Stačiatikių Bažnyčios atstovai rodo keli faktai. Pirma, Kazimiero teisynas buvo įrašytas į vieną iš XV a. pabaigoje surašytų „Vairininko“ knygų⁴¹⁸. Antra, 1501 m. iš prašančiųjų patvirtinti minėtą Kazimiero privilegiją Voluinei buvo ir stačiatikių dvasininkai – Volodymyro ir Lucko vyskupai⁴¹⁹. Taigi, natūralu, kad daugelis šių normų pateko į PLS septintąjį skyrių – tarp jų ir norma (VII;§6), baudusi prievartautojus mirties bausme, jei nukentėjusioji

⁴¹³ J. Machovenko, *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, p. 63.

⁴¹⁴ 1588 m. LS, p. 147–149.

⁴¹⁵ 1588 m. LS, p. 166–167.

⁴¹⁶ Pagal 1501 m. Aleksandro privilegiją, žr. *LM (1387–1546). UžK 25*, nr. 36, p. 102. Taip pat žr. D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė–XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema, p. 77–78.

⁴¹⁷ *Kazimiero teisynas (1468 m.)*. Spaudai parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė istorijos mokslų daktaras J. Jurginis. Atsakingas redaktorius istorijos mokslų kandidatas A. Tyla. Vilnius, 1967.

⁴¹⁸ *Kazimiero teisynas (1468 m.)*, p. 26. Už nuorodą į šį faktą dėkoju Laimontui Karaliui.

⁴¹⁹ *LM (1387–1546). UžK 25*, nr. 36, p. 101.

nenuspręstų jo „išgelbėti“, t.y. „panorėtų turėti jį savo vyru“⁴²⁰. Viena vertus, ši norma, pateko į Statutą, nes ji saugojo merginos garbę ir orumą. Kita vertus, ši norma reguliavo seksualinius santykius ir lietė Bažnyčios kompetencijoje esančią šeimos teisės sritį. Toks įsikišimas rodytų, kad pasaulietinės normos reguliavo ir baudžiamosios teisės sritį, kuriai priklausė nusikaltimai prieš santuoką. Norint patvirtinti šį spėjimą, reikia įsigilinti į tai, kaip ir kokios normos baudė nusikaltusius ir nuskriaustus Stačiatikių Bažnyčios tikinčiuosius, o taip pat įtariamus nusikaltusius – smurtautojus, žudikus ir svetimautojus.

Visų pirma, normos baudė tiek nusikaltimą dvasininkui padariusius asmenis, tiek nusikaltusius dvasininkų luomo atstovus. Antai, 1499 m. ir 1502 m. Aleksandro privilegijose Stačiatikių Bažnyčiai nurodyta, kad katalikų ar stačiatikių tikybos asmuo, įžeidęs ar sumušęs stačiatikių kunigą, turėtų už tai atsakyti vyskupo ar metropolito teisme, „nes tai [priskirta] bažnytiniam teismui“⁴²¹. Tačiau 1511 m. Žygimanto Senoje privilegijoje, kuri taip pat skirta Stačiatikių Bažnyčiai, ši norma buvo praleista⁴²². Tai rodo pokytį ir leidžia numanyti, kad realiai norma nebetaikyta. Tiesa, tą liudija tik vėlesni, XVI a. vidurio įrašai Gardino ikireforminių žemės teismų knygose. Įrašuose fiksuoti stačiatikių kunigų skundai dėl sumušimų ir įžeidimų⁴²³, o kai kurie skundai minėtame teisme jau buvo išnagrinėti⁴²⁴. Akivaizdu, kad stačiatikių dvasininkai dėl patiriamo smurto kreipdavosi į pasaulietinį (žemės) teismą, norėdami ne vien užfiksuoti skriaudą, bet ir tikėdamiesi sulaukti teisingumo. Iš esmės, tokia norma ir buvo įrašyta į TLS (III;§32): nuo pasauliečių nukentėję dvasininkai galėjo kreiptis į savo pavieto žemės ar pilies teismą, kur byla turėjo būti išnagrinėta remiantis Statutu⁴²⁵. Truputį kitaip nurodyta nagrinėti bylas dėl dvasininkų, jų bajorų, tarnų ir kitų pavaldinių nusikaltimų, kur Bažnyčios atstovams buvo leista teisti savo pavaldinius bažnytiniame teisme, pagal Statuto teisę (III;§32)⁴²⁶. Tiesa, šis procesas buvo

⁴²⁰ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 197.

⁴²¹ *LM (1427–1506). UžK 5*, nr. 205, p. 127: „тежь священъника русскаго, если бы хто соромотил або збил такъ от рымъское веры, какъ от грецкое, маеть того дела смотрети митрополит або епископъ, бо то есть суд духовъный“. Taip pat žr. nr. 249, p. 156.

⁴²² *LM (1511–1518). UžK 9*, nr. 6, p. 76–78.

⁴²³ *АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненскаго земскаго суда*, nr. 995, с. 416–418; *АВАК. Томъ XXI: Акты Гродненскаго земскаго суда*, nr. 122, с. 72.

⁴²⁴ *АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненскаго земскаго суда*, nr. 991, с. 412–413; *АВАК. Томъ XXI: Акты Гродненскаго земскаго суда*, nr. 554, с. 369–370.

⁴²⁵ *1588 m. LS*, p. 144–145.

⁴²⁶ *1588 m. LS*, p. 146.

reglamentuotas, siekiant išvengti bylų vilkinimo⁴²⁷, o pareiškimus dėl smurto, žaizdų, nužudymų, vagysčių ir kitų skriaudų galėjo priimti tiek pasaulietinis (žemės, pakamario), tiek bažnytinis teismas⁴²⁸. Apibendrinant galima teigti, kad pasauliečių ir dvasininkų bylos dėl smurtinių nusikaltimų, regis, dažniau spęstos pagal pasaulietines TLS normas. Nors Bažnyčios atstovams suteikta teisė bausti savo pavaldinius, tas padaryta atsižvelgus į „pono ir pavaldinio / šeimininko ir tarno“ santykį⁴²⁹, bet ne siekiant suteikti Bažnyčiai teisę spęsti baudžiamąsias bylas.

Sudėtingiau išskirti, kuriam LDK (pasaulietinio ar stačiatikių bažnytinio) teismui priklausė teisė spęsti baudžiamajai teisės sferai priskiriamas sutuoktinių santuokos problemas, t.y. nagrinėti bylas dėl smurto, sutuoktinio nužudymo, svetimavimo, poligamijos, sutuoktinio / -ės pabėgimo ar išvaymo. Teisiškai tai daryti turėjo Stačiatikių Bažnyčios teismas, nes jame nagrinėtos bylos dėl santuokos ir skyrybų. Iš tiesų, pavyko rasti atvejų, kai sutuoktiniai kreipdavosi į bažnytinį teismą, fiksuodami patirtą skriaudą ir siekdami susigrąžinti sutuoktinį (-ę) arba nutraukti santuoką⁴³⁰. Vis dėlto, ALS, TLS normų bei pasaulietinių teismų medžiagos analizė rodo, kad sutuoktiniai dėl santuokos problemų kreipdavosi ir į pasaulietinį teismą. Atsižvelgiant į tai, kad toliau išsamiai bus nagrinėjami šie atvejai, čia verta išanalizuoti tik vieną jų, kuris rodo teismų prerogatyvų pasidalijimą.

Antai, 1554 m. Gardino žemės teisme nagrinėta byla dėl valstiečių Fedkos ir Orinkos santuokos teisėtumo bei smurto. Savo valstietį Fedką gynęs bajoras Mikalojus Taločka teigė, kad jo valstiečio žmona Orinka pabėgo prigriebusi jai nepriklausiusių daiktų. Pabėgusi moteris apsigyveno su kitu vyru Marku, o jis buvo kito bajoro Vasilijaus Machničos daržininkas. Fedka, norėdamas susigrąžinti žmoną, kartu su broliu Jankumi kreipėsi į bajorą Vasilijų Machničių, kad šis savo teisme išspręstų konfliktą dėl Orinkos. Tačiau ten Fedka su broliu buvo primušti, todėl dėl smurto ir santuokos su Orinka jie kreipėsi į Gardino žemės teismą. Analizuojant šios painios bylos medžiagą aiškėja, kad nei Vasilijus Machničius savo dvaro teisme, nei Gardino žemės teismas nesiėmė spęsti Fedkos ir Orinkos santuokos

⁴²⁷ J. Machovenko, *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, p. 64–65.

⁴²⁸ 1588 m. LS, p. 146.

⁴²⁹ 1588 m. LS (III;§32), p. 144: „ижь кожъдый з своего слуги и подданого справедливость близыший есть чиныти“.

⁴³⁰ Čia nuorodos į kelis atvejus, kurie detaliau bus analizuojami kitoje skyriaus dalyje: *AŽP*. T. 3, nr. 2, c. 1–2; nr. 100, c. 227–230; *AJOЗР*. Ч. I, T. 1, nr. 35, c. 165–166; Н. Сліж, Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?–1575), c. 79 ir *VUB RS*, F69–137, l. 1 ir l. 2.

teisėtumo klausimo. Dar daugiau, Vasilijus Machničius net kelis kartus pakartojo, kad sutuoktinių bylą dėl jų santuokos nagrinėti perdavė bažnytiniam teismui, nes matė, kad bylą „[priklauso] spręsti dvasininkų luomo atstovams“⁴³¹. Tuo tarpu, Gardino žemės teismo teisėjai nagrinėjo tik smurtinės žalos ir iš Fedkos Orinkos esą pavogtų daiktų klausimą. Šios bylos analizė sufleruoja, kad pasaulietinis teismas sprendė baudžiamajai sferai priskirtą smurto ir vagystės aspektą, nepaisant to, kad byla iš esmės lietė santuokos teisėtumo problemą. Tikėtina, kad pasaulietiniame teisme santuokos problemos nagrinėtos, nes jos lietė ir baudžiamąją teisės sferą, kuria reguliavo iš esmės vien pasaulietinės teisės normos.

Apibendrinant galima teigti, kad LDK pasaulietinė teisė reguliavo beveik visus su nuosavybe ir nusikaltimais susijusius klausimus, net jei šie tiesiogiai lietė dvasininkų luomo atstovus. Bažnyčios teismuose nagrinėtos bylos dėl santuokos problemų, tačiau skundus ir pareiškimus dėl jų taip pat priimdavo pasaulietiniai teismai, o tokias bylas nagrinėdavo, jei jos lietė baudžiamosios teisės sferą.

2. Sutuoktinių turtingieji santykiai: disponavimas moters turtais

Viduramžiais skirtingų Europos šalių teisės iš dalies ribojo kilmingųjų galimybes laisvai valdyti savo nuosavybę. Iš vienos pusės, tokią laisvę draudė feodaliųjų ryšių pobūdis, lėmęs karaliaus kaip svarbiausio žemės valdytojo viršenybę ir jo malonę skiriant žemės valdas, nustatant jų nuomos ir paveldėjimo tvarką⁴³². Pavyzdžiui, net 1413 m. Horodlės privilegijoje LDK kilmingiesiems leista laisvai (kaip Lenkijos ponams) valdyti ir parduoti savo tėvonines žemes tik su viena sąlyga – „tam turės gauti atskirą mūsų [t.y. valdovo] sutikimą“⁴³³. Iš kitos pusės, tokiu būdu turtas saugotas nuo išvaistymo, rūpintasi šeimos ir jos narių ateitimi po sutuoktinio mirties, o vaikams garantuotas nuosavybės paveldėjimas. Pastaroji priežastis

⁴³¹ АВАК. *Томъ XXI: Акты Гродненского земского суда*, nr. 221, c. 129: „на тотъ часъ со мною на томъ правѣ были, бачечи, ижъ тое право есть належитъ особамъ духовнымъ, – отослаломъ ихъ до духовного права, не чинечи межи ними жадного права, не чинечи межи ними жадного конца, ани россудку около того малженства ихъ“.

⁴³² Pavyzdžiui, 1290 m. Anglijoje priimtas Quia Emptores statutas, kuriame uždrausta subinfeodalizacija – procesas, kai žemės valdytojas suteikdavo nuomos teisę kitam valdytojui. Žr. Sir J. Baker, *An Intoduction of English Legal History*. Fifth Edition. Oxford, 2019, pp. 280–283.

⁴³³ Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislavo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas. In: *1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai)*, p. 49.

lėmė įvairius draudimus, ribojančius sutuoktinių galimybes laisvai disponuoti savo į kuriamą šeimą atnešamu turtu, o ypač žmonos turtinę padėtį saugančiais institutais – kraičiu ir doviu. Istoriografijoje kai kurie iš šių draudimų analizuoti, todėl jau yra pastebėta, kad daugelis apribojimų lietuvių sutuoktinį ir dovio institutą⁴³⁴. Vis dėlto, iš dalies liko neaišku, ar (ir kaip) sutuoktiniai galėjo disponuoti kraičio ir dovio institutais.

2.1. Kas valdė kraitį?

Daugelio Europos valstybių teisę formavusios romėnų teisės normos skelbė, kad ištekančios merginos kraitis yra perduodamas valdyti vyrui⁴³⁵. Kraitis vyrui mokėtas ir ankstyvaisiais viduramžiais barbarų gentyse, kur kraitis ir iš jaunikio gaunama vestuvinė dovana simbolizavo merginos atskirimą nuo tėvo valdžios ir jos atidavimą vyrui (*in manu* ir *sine manu*)⁴³⁶. Renesanso laikų Italijos miestuose-valstybėse sudarius ikivedybinę sutartį ir vėliau santuoką, kraitis ar bent jau jo dalis turėjo būti išmokėta jaunikiui, merginai dar nepersikrausčius į jo namus⁴³⁷. Prancūzijoje „romėniško tipo“ kraitis įsigalėjo maždaug XII a. viduryje ir kraitis ten įgavo labiau piniginių ekvivalentą. Vis dėlto, nors išmokėtas kraitis buvo perduodamas būsimam vyrui, tačiau jis nebuvo atimamas iš žmonos, nes moteris turėjo teisę dalyvauti vyro turto transakcijose, tam kad užtikrintų, jog jos turto dalis nėra švaistoma. Realiai vyras galėjo naudotis žmonos kraičiu, tačiau santuoką nutraukus arba mirus vyrui, visa kraičio suma sugrįždavo žmonai⁴³⁸. O štai, Lenkijoje kraitis taip pat mokėtas dukrai kartu su jos sutuoktiniu arba vien žentui – vyras tapdavo kraičio valdytoju. Tiesa, sutuoktinis disponavo vien pinigine jo dalimi, o į kraitį patekus nuosavybei jo savininke, bent oficialiai, likdavo moteris⁴³⁹. Šis trumpas ekskursas rodo, kad viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų

⁴³⁴ И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 80–83; V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 111–112; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.*, с. 193–194; J. Kunsmanaitė, *Provisions for Widowhood in the Legal Sources of Sixteenth-Century Lithuania*, pp. 85–86.

⁴³⁵ Дигесты Юстиниана. (*Digesta IVustiniani*). Том IV. Книги XX–XXVII, с. 307. (Книга 23; Т. III; стр. 2).

⁴³⁶ D. Herlihy, *Medieval Households*, pp. 49.

⁴³⁷ Th. Kuehn, Contracting Marriage in Renaissance Florence. In: *To Have and To Hold. Marrying and Its Documentation in Western Christendom, 400–1600*, pp. 401.

⁴³⁸ C. Johnson, Marriage Agreements from Twelfth-Century Southern France. In: *To Have and To Hold. Marrying and Its Documentation in Western Christendom, 400–1600*, pp. 223.

⁴³⁹ M. Koczarska, *Rodzina szlachecka w Polsce*, s. 58–59; W. Brzeziński, *Życie Szlachcianki w Późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, s. 126–127.

laikų Europoje egzistavo tradicija kraitį išmokėti bei perduoti valdyti vyrui, o sutuoktinė turėjo (nors ir ribotas) teisės realiai juo naudotis.

Remiantis tokiais teiginiais tikėtina, kad ir LDK vyras turėjo teisę laisvai disponuoti žmonos kraičiu. Apie tokį sutuoktinio interesą taip pat užsimena LDK humanistas Mykolas Lietuvis, teigęs esą lietuviai „ieško kraičių“ ir dėl to moterys „nori būti laikomos gražiomis ir turtingomis“⁴⁴⁰. Vis dėlto, tyrėjų išvados kraičio disponavimo klausimu yra priešingos. Pavyzdžiui, pasak etnologų, Lietuvoje „vyras savo žmonos kraičiu nedisponavo, bet juo naudojosi“⁴⁴¹. I. Valikonytė yra pastebėjusi, kad XVI a. pirmoje pusėje merginos kraitis buvo saugomas nuo iššvaistymo – sutuoktinė galėjo pareikšti pretenzijas vyrui, jei šis eikvotų jos atsineštąjį turtą. Kita vertus, sutuoktinei užrašius dovį, vyrui leista kraičiu naudotis⁴⁴². Tuo tarpu V. Andriulis teigė, kad kraitį mergina valdė savarankiškai – atskirai nuo vyro, nors tokia prielaidą grindė painiais teiginiais⁴⁴³. Taigi, norint tiksliau nustatyti, kokia buvo sutuoktinių teisė naudotis kraičiu, reikia atidžiau panagrinėti LDK pasaulietinių teismų medžiagą.

Jau yra žinoma, kad kraitis turėjo būti išmokėtas dar prieš santuokos sudarymą, o tą fiksavo specialūs raštai – kraičio užrašymai. Pastarieji historiografijoje išsamiai analizuoti⁴⁴⁴, todėl čia detaliau aptariamai tik keli su kraičio užrašymu susiję momentai, svarbūs analizuojamai disponavimo juo problemai. Tyrėjai jau fiksavo XV a. vidurio-antrosios pusės laikotarpio dokumentus, kuriuose artimieji, dukrai kaip kraitį skyrė nekilnojamąjį turtą, o šį užrašydavo tik jos sutuoktiniui⁴⁴⁵. Tik vėliau, XVI a. pirmoje pusėje tokios

⁴⁴⁰ M. Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, p. 54.

⁴⁴¹ A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, p. 155.

⁴⁴² И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 82.

⁴⁴³ V. Andriulis pažymėjo, kad žmona „galėjo disponuoti savo kraičiu niekieno nevaržoma, t.y. nepriklausomai nuo vyro, **kuris buvo atsinešto į jo namus turto valdytojas...**“, žr. V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 112.

⁴⁴⁴ Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі*, с. 159–204.

⁴⁴⁵ Ankstyviausiuose dokumentuose dažnai figūruoja vien žento vardas. Pavyzdžiui, 1477 m. Jonas Dolza kartu su žmona valdas užrašė žentui Pauliui Babinskiui, o 1480 m. Jonas Kalenikovas su sūnumis skyrė valdas žentui Grigaliui Pročėnkovičiui, žr. M. Klovas, *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, rusėniškų dokumentų registras, nr. 719 ir 721, p. 390. Tai, kad greičiausiai tai buvo kraičio užrašymai, rodo dokumentų turinys: 1480 m. Jono Kalenikovo užrašyme minima: „Иж дал есми дочку свою за пана Гринка Промченковича **и дал есми по неи зятю своему** село Шелвов с тым со всим што ку тому селу [...] не выменяючи собе ничего того, што ку Шелвову слушаеть“, cituota iš: О. Купчинский, Забуті та невідомі староукраїнські грамоти

rūšies užrašymuose nurodyta, kad merginos paveldėjimas (kraitis), kuriame atsidūrė dvaras ar žemės dalis, buvo suteiktas valdyti ne vien žentui, bet ir dukrai⁴⁴⁶. Beje, PLS išplėstinėje redakcijoje taip pat pažymėta, kad už merginos kraičio pinigus artimieji galėjo nusipirkti dvarą tuo atveju, jei dvigubai įvertintas kraitis būtų didesnis nei žento nuosavybės trečdalis⁴⁴⁷. Čia verta atskirai pažymėti, jog minėtų kraičio užrašymų formuluotės ir aptartos PLS straipsnio normos frazės fiksavo kraičio išdavimą ir perdavimą valdyti vien vyrui⁴⁴⁸.

Siekiant patvirtinti kraičio gavimą, sutuoktiniai liudydavo teisme arba į teismo knygas prašydavo aktuoti jau surašytą dokumentą – kraičio kvitą. Pavyzdžiui, 1516 m. į maršalo teismą atvykusi Galška Jonaitė Dremlikienė pažymėjo, kad broliai jai išmokėjo anksčiau iš jų priteistą kraitį⁴⁴⁹. Kraičio kvitas buvo surašomas iš anksto, o jį patvirtindavo dokumentų davėjų ir liudytojų parašai, antspaudai. Pavyzdžiui, 1536 m. surašytas vienas pirmųjų (dabar žinomų) kraičio kvitų, kai Petras Masalskis atsiskaitė su svainiu Fiodoru Sanguška. Sutuoktiniai pripažino gavę tinkamą 300 liet. kapų grašių vertės kraitį ir paliudijo neturintys teisės daugiau kreiptis į teismą dėl kraičio išieškojimo⁴⁵⁰.

Vėliau, XVI a. viduryje, kraičio gavimo patvirtinimai (žodiniai pareiškimai teisme ir atskiri raštai, aktuoti teismų knygoje) virto svariais įrodymais, liudijančiais tinkamą kraičio išdavimo ir gavimo procedūrą. Dėl to, tokio tipo pareiškime teisme ar pačiame rašte (kvite) buvo svarbu pažymėti reikšmingus dalykus, kuriuos žymėjo ilgainiui nusistovėjusios ir teisiškai svarios formuliozės frazės. Šios frazės ryškėja analizuojant kelis kraičio kvitus,

XIV–першої половини XV ст. Ін: *Записки товариства імені Шевченка*. Т. ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1997, nr. 14, с. 358.

⁴⁴⁶ Pavyzdžiui, 1510 m. Jonas Zaberezinskis užrašė kraitį žentui Jurgiui Piničiui ir savo dukrai; 1513 m. Kunigaikštis Konstantias Krošinskis su žmona užrašė kraitį žentui Jonui Sapiegai ir jų dukrai Onai. žr. M. Klovas, *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, rusėniškų dokumentų registras*, nr. 811 ir 820, p. 400 ir 402. Antai, 1513 m. dokumente: „тот дворець на Луньной и тые люди [...] дали есмо зятю нашому пану Янухъну Богдановичу Сопезе и жоне его, дочъле нашой Анъне, и детемъ, и шадкомъ ихъ...“. Žr. *LM (1387–1546)*. *UžK* 25, nr. 81, p. 143.

⁴⁴⁷ Tokiu atveju siekta išvengti neteisingų dovio užrašymų, kurie, tą nustačius teisme, buvo naikinami. Žr. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 164.

⁴⁴⁸ PLS. Т. II. D. 1, Р. 122: „и за нею мел дати которую суму пенязей [...] нехай, купившы за тые пенязи именье, и по той дочце своей зятю своему дасть“.

⁴⁴⁹ *РИБ*. Т. 20, nr. 213, с. 282.

⁴⁵⁰ *AKS*. Т. IV: 1535–1547, nr. XXXV, p. 36. Beje, šiame dokumente taip pat sinonimiškai vartojami kraitį ir dovį žymintys terminai: „ижь милости за **выправу** и за **вено** досыт (ся) стало“, „**выправы, ни вена**, ани которое сумы пинязей и Его Милости поискивати не маем“.

kuriuos pasirašė ta pati pora įvairiais metais. Susituokus Petruui Bogdanovičiui Zagorskiui ir Teodorai Sanguškaitei, jų pora (ar vienas iš jų) net 4 kartus patvirtino Sanguškų giminei, kad gavo kraitį ar jo dalį. Antai, 1550 m. smulkiai išvardinta, ką vedęs Sanguškaitę gavo Zagorskis: įvairius tauriuosius metalus, brangakmenius, papuošalus, grynuosius pinigus ir net namų apyvokos reikmenis. Vis dėlto, šiuo kvitu Zagorskis pažymėjo, kad dalis kraičio neatiduota, dėl to ir neskyrė žmonai dovio⁴⁵¹. Tačiau kraitis liko neišmokėtas, nes 1553 m. rašytame kvite Zagorskis mini, jog dėl žmonos kraičio buvo kreipęsis į valdovo teismą. Šis kvitas fiksavo susitarimą tarp Zagorskio ir Sanguškos, nes vietoj kraičio Zagorskis 3 metams gavo valdyti Sanguškų tėvoninę pilį šalia Bugo upės – Volodavę⁴⁵². Tada, 1555 m. jau pati Teodora Sanguškaitė Zagorskienė patvirtino, kad gavo kraitį, vertą ketvirtadalio tėvonijos, nes anksčiau neišmokėtą kraičio dalį padengė mokesčiai, surinkti iš Volodavės⁴⁵³. Pagaliau 1564 m. Teodora Sanguškaitė Zagorskienė dar kartą „kvitavo“ brolius liudydama, kad gavo kraitį⁴⁵⁴. Taigi, visuose 4 kvituose buvo aptartas kraičio (jo dalies) dydis ir turinys. Gavus visą kraitį, kvituose pabrėžta, kad merginos kraitis paskirtas teisėtai, o jo dydis – pakankamas⁴⁵⁵. Be to, kvitas tarsi „išlaisvino“ brolius nuo pareigos skirti kokią nors kitą paveldėjimo dalį⁴⁵⁶.

Visų keturių Sanguškaitės kraičio kvitacijų davėjai buvo vienas iš sutuoktinių: pirmais dviem atvejais (1550 ir 1553 m.) vyras Petras Zagorskis, kitais atvejais (1555 ir 1564 m.) – pati Teodora Sanguškaitė. Tiesa, pirmajame kvite tik Zagorskis teigė priėmęs dalį kraičio, o jo sutuoktinė jame nenurodyta kaip kraičio gavėja⁴⁵⁷. Tokių atvejų, kai vyras minimas kaip vienintelis žmonos kraičio gavėjas, fiksuojama daugiau. Pavyzdžiui, 1555 m. Gardino žemės teisme pranešta, kad Jonas Senkovičius neatvyko atsiimti jam suruoštos

⁴⁵¹ AKS. T. VI: 1547–1577, nr. III, s. 6: „зуполный посагъ отдадутъ, тогда я вже мам вено [...] паней малженце своей милой записати мам водлуг статуту и обычаю права земского“.

⁴⁵² AKS. T. VI: 1547–1577, nr. V, s. 8–10. Taip pat apie tai žr. V. Volungevičius, *Pilies šešėlyje. Teritorija, visuomenė ir valdžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Vilnius, 2015, p. 316–317.

⁴⁵³ AKS. T. VI: 1547–1577, nr. XI, s. 18–19.

⁴⁵⁴ AKS. T. VI: 1547–1577, nr. XLIV, s. 65–66.

⁴⁵⁵ AKS. T. VI: 1547–1577, nr. XI, s. 18–19: „тую есмо всю три годы вживаючи и беручи на себе [...] с четвертое части отчизных именей, мне выправою прийти мель, мене и малжонка моего от Ихъ Милости брати моее кгрунтовне, **а сполна дошол и за то досыт стало**“; AKS. T. VI: 1547–1577, nr. XLIV, s. 66: „бо ся вже мне за все з отчизны моее [...] досыть стало...“.

⁴⁵⁶ AKS. T. VI: 1547–1577, nr. XLIV, s. 65: „волного чиню и вызволяю“.

⁴⁵⁷ AKS. T. VI: 1547–1577, nr. III, s. 5: „и в Его Милости [...] з рук у пана [...] взял...“.

30 liet. kapų grašių vertės pasogos⁴⁵⁸. Kita vertus, į atvejus, kai kraičio kvitą surašydavo ar į teismą aktavimui jį teikdavo tik vyras, teisme ne visada žiūrėta palankiai⁴⁵⁹. Todėl tokius kvitus dažniausiai duodavo ir juos sutuoktiniai tvirtindavo kartu⁴⁶⁰, taip siekiant užtikrinti, kad jie daugiau nesiginčys dėl kraičio dydžio ir turinio.

Analizuoti kraičio užrašymai ir kvitai liudija abiejų sutuoktinių interesus gauti kraitį, tačiau šie raštai nepaiškina, ar vyras, ar žmona iš tikrųjų valdė kraitį. Istoriografijoje pažymėta, kad vyras naudojosi kraičio pinigais, tačiau tokiu atveju turėdavo įkeisti žmonai savo nuosavybės dalį arba užrašyti dovį⁴⁶¹. Tiesa, pasitaikydavo atvejų, kai vyras savavališkai iššvaistydavo žmonos kraitį. Antai, 1551 m. Ona Tojasaitė skundė vyrą Motiejų Martynaitį, kad šis eikvoja jos išrangą – kilnojamąjį turtą⁴⁶². Tais pačiais metais tokį skundą Vilniaus vaivados paskirtųjų teismui pateikė Raina Leonaitės Kotovičaitės atstovai. Jie teigė, kad Rainos vyras Jurgis Mykolaitis Budila, pragyvenęs santuokoje aštuonerius metus ir susilaukęs su Raina trijų vaikų, žmonos kraitį išeikvojo, jos dvarą Palenkėje be leidimo įkeitė ir tą padarė neteisėtai pasisavinęs jai priklausiusį signetinį spaudą, kurį iki šiol pas save laiko⁴⁶³. Sutuoktinė ir jos įgaliotiniai tokį vyro elgesį peikė, jo veiksmus laikė neteisėtais, todėl kelis kartus pabrėžė, kad viskas vyko be moters valios.

Pastaroji byla, kurioje išskirta moters valios reikšmė, leidžia spėti, kad vyras būtų gavęs teisę naudotis sutuoktinės kraičiu, jei žmona būtų davusi tokį

⁴⁵⁸ АВАК. *Томъ XXI: Акты Гродненского земского суда*, nr. 169, c. 98–99.

⁴⁵⁹ Tokių atvejų pavyko rasti Žemaičių žemės teismų knygoje, žr. Žemaičių žemės 1588 m. teismo aktų knyga. In: *VUB RS, F.7, ZZA.14/14588*, l. 282 r: „только сам один перед нами врядниками судовыми стал“, „а малжонка его (...) перед нами врядниками судовыми небыла и очевистымы вызнанемь своимь того выреченья (...) неутвердила“.

⁴⁶⁰ Pavyzdžiui, 1553 ir 1555 m. kvitacijas Zagorskis ir Sanguškaitė surašė kartu, o štai 1564 m. raštą – pati Sanguškaitė pažymėdama, kad vyras ir jos palikuonys neturės teisės kviesti į teismą jos brolių dėl kraičio ir tėvonijos, žr. *AKS. T. VI: 1547–1577*, nr. XLIV, s. 65: „ани малжонокъ мой, панъ Петерь Загорский, ани потомки мои...“.

⁴⁶¹ И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, c. 81.

⁴⁶² *LVI A, F. 389, ap. LM, b. 237, l. 460 l.*: „мужа своего о утраченъе внесенья ее властныхъ речей ее рухомыхъ...“.

⁴⁶³ *LII RS 1/48, b. 240, l. 191 v.*: „не мало внесенья ее утративши и тое именъе Челесницу променили [...] **без воли ее притиснуль**, менуючи якоби дей она на тое еднанъе сама добровольне позволити мела и до того часу оный сыгнеть ее у себе ховаеть...“.

leidimą. Šie leidimai galėjo būti žodiniai⁴⁶⁴ arba oficialūs – rašytiniai. Tiesa, XVI a. pirmoje pusėje tokie „rašytiniai leidimai“ dar buvo reti. Tačiau XVI a. viduryje, plintant rašto ir teisės kultūrai, „rašytinių leidimų“ padaugėjo. Būtent tada viename iš PLS išplėstinės redakcijos straipsnių nurodyta, kad mergina yra laisva užrašyti kraitį kam norinti. Vėliau ši norma pakartota ALS (V;§2) ir TLS (V;§2)⁴⁶⁵. Tendenciją atskiru raštu dovanoti kraitį vyrui galėjo lemti ir ALS straipsnis (III;§33), kuris naikino laisvą disponavimą tėvonišės žemės trečdaliu – kilmingieji tada gavo teisę laisvai dovanoti, parduoti, įkeisti ar kitaip valdyti visą savo turimą žemės nuosavybę⁴⁶⁶. Dėl šių priežasčių sutuoktinė, gavusi kraitį, galėjo jį laisvai užrašyti kitam asmeniui. Dažniausiai toks moters užrašymas buvo skiriamas vyrui, jam mirus – vaikams⁴⁶⁷.

Užrašydama savo kraitį vyrui sutuoktinė paprastai privalėjo nurodyti kraičio dydį ir sudėtį, tačiau daug svarbiau buvo apibrėžti vyro teises užrašomam turtui. Pavyzdžiui, 1565 m. Lucko pilies teisme Ona Sokorienė prašė aktuoti jos raštą, kuriame nurodė vyrui užrašanti visą jos turtą, kurį ne tik įnešė į jo namus, bet ir ką gyvendama santuokoje įsigijo ar paveldėjo. Moteris dovanavo visą turtą vyrui iki jo mirties, taip atimdama kraičio paveldėjimo teises iš brolio ir kitų giminaičių. Kartu Sorokienė nurodė, jog išvardintą turtą po jos ir vyro mirties turės paveldėti jūdvių vaikai⁴⁶⁸. Taigi,

⁴⁶⁴ Pavyzdžiui, 1553 m. Petro Zagorskio kvitacijoje jis mini, kad kraitį jam turėjo atiduoti žmona: „который посаг мал быти по дочце Ее Милости, а малжонце моей мне дал...“, žr. AKS. T. VI: 1547–1577, nr. V, s. 8.

⁴⁶⁵ PLS, išpl. red. (V;§1): „o ji irgi neturi niekam priedovio užrašyti, **tik savo įnašą turi teisę užrašyti**“, žr. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 164.

⁴⁶⁶ ALS (III; §33), žr. СВКЛ, c. 93: „Всімь станомъ народу шляхецкого, якъ хотя, волно именьями шафовати“. Kita vertus, pasak Andréjaus Blanucos, net ir priėmus ALS, trečdaliu norma išliko. Žr. A. Блануца, Норма про „trzeciznu“ в Першому Литовському Статуті рецепція до кінця століття. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, straipsnių rinkinys. Sud. I. Valikonytė ir L. Steponavičienė. Vilnius, 2005, p. 99–106.

⁴⁶⁷ Vaikams savo turtą dažniau užrašydavo našlės. Pavyzdžiui, 1461 m. Fiodoro Danilovičiaus (Ostrogiškio) našlė Agafija (Agripina) užrašė dukrai suteiktą gautą iš Vytauto. Dokumente našlė pabrėžė, kad suteiktis nėra vyro ar jos vaikų tėvonija, o ji pati yra laisva atiduoti ar parduoti gautas vadas. Žr. AKS. T. I: 1366–1506, nr. LV, s. 53. Apie Fiodorą Danilovičių ir jo našlę Agafiją žr. M. Liedke, Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze. In: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodacze*. Pod redakcją C. Kukli. Warszawa, 2008, s. 63.

⁴⁶⁸ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XXXVII–1, с. 114: „то все даю, дарую и тым листомъ моимъ малжонку моему милому пану Григорю Сокоору, отдаляючи от брата моего рожного Андрея и ото всихъ блиских а кровных моих... [...] милый мает к рукамъ своимъ мети, держати и вживати, **ажь до живота своего** [...] толко мает записати и даровати тымъ детемъ, которые он зо мною, малжонкою, мает“.

Sorokienė aiškiai nurodė kas ir kada gali naudotis jos kraičiu: iki mirties („gyvos galvos“) tą galėjo daryti vyras, vėliau vaikai, bet ne brolis ar giminaičiai.

Tiesa, XVI a. šaltiniuose fiksuota norma, kuria remdamiesi giminaičiai galėjo susigrąžinti mirusios giminaitės kraitį. Dar 1503 m. Alberto Goštauto ir Jono Radvilos byloje dėl pirmojo sesers, o antrojo žmonos kraičio, valdovas teigė, kad „ne tik LDK, bet ir Lenkijos Karūnoje yra toks paprotys: jei ištekinta mergina mirtų bevaikė, tada tas kraitis [tekste – pasoga], kuris bus jai duotas, turi būti sugrąžintas į tuos namus, iš kurių mergina buvo išleista“⁴⁶⁹. Tokia pati norma taikyta ir 1553 m. Vilniaus vaivados teisme, kai Povilas Sapiega skundė žentą Ivaną Solomereckį, kai šis po dukters Bogdanos mirties negrąžino kraičio⁴⁷⁰. O štai, 1556 m. Gardino žemės teisme Adomas Diakovičius skundė žentą Miską Lukianovičių dėl negrąžinamo mirusios giminaitės kraičio⁴⁷¹. Vėliau, jau ALS galiojimo laikotarpiu, buvo aiškiai apibrėžtos aplinkybės, leidusios susigrąžinti giminaičiams mirusios merginos kraitį – kai mergina mirė bevaikė ir niekam neužrašė kraičio⁴⁷².

Vis dėlto, pasitaikydavo atvejų, kai giminaičiai kreipdavosi į teismą, nepaisydami minėtų sąlygų. Antai, 1573 m. Mykolas Chrenickis Lucko pilies teisme prašė į knygas aktuoti jo susitarimą su žentu Janušu Ugrinskiu dėl mirusios dukters Oksenijos kraičio sugrąžinimo. Susitarime pažymėta, jog prieš mirtį Oksenija testamentu savo turtą dovanojo vyrui. Po jos mirties, tėvas ir jos vyras susitarė, kad kraitis bus sugrąžintas Chrenickiui, nes žentas nenorėjo dėl šio reikalo bylinėtis ir viską, ką buvo „pasiėmęs vesdamas žmoną“, atidavė uošviui⁴⁷³. Panašus atvejis fiksuotas Žemaitijoje, kai 1580 m. Mykolas Dovydaitis, turėdamas žmonos jam užrašytą Deltuvos dvarą, sutuoktinei mirus nusprendė dvarą gražinti jos broliui⁴⁷⁴. Ypatingais atvejais kraitis giminaičiams buvo gražintas net likus vaikams, teisėtiems kraičio paveldėtojams. Taip 1579 m. pasielgė Jonas Chodkevičius, grąžinęs kunigaikščiams Sluckiams mirusios dėdės žmonos Sofijos Sluckaitės kraitį. Savo pareiškimė Chodkevičius pabrėžė, kad nei jis pats, nei dėdės vaikai,

⁴⁶⁹ LM (1494–1506). UŽK 6, nr. 507, p. 298.

⁴⁷⁰ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 245, l. 5–6: „ажъ она с того света зошла, потомъства по собе неоставивъши княз Соломирецький того ему поворачати не хотель...“.

⁴⁷¹ Ieškovas bylą pralaimėjo, nes neturėjo jokių rašytinių įrodymų, liudijančių kraičio išmokėjimą. Žr. АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненскаго земскаго суда, nr. 983, с. 402.

⁴⁷² ALS (V;§2): „a iesliby nikomu nieodpisala, a dzieci niēmiala, tedy ono wniesienie ma byc wrocono w dom tєn, s ktorego wyszla“, žr. SLDR, s. 132.

⁴⁷³ Акты о брачном праве, nr. LXXV, с. 275: „не заводячися со мною и не вдаючися в право, мне то все, што по жоне своєї взял, в целости отдал“.

⁴⁷⁴ ОД. Вып. I, nr. 201, с. 73.

kurių jis susilaukė su Sluckaite, ateityje nepareikš turto pretenzijų⁴⁷⁵. Atrodo, jog sutuoktinis kraitį žmonos giminaičiams gražindavo, siekdamas išsaugoti gerus giminių santykius. Dėl šios priežasties, net turėdamas teisėtą priežastį kraitį pasilikti (sutuoktinės užrašymą ar susilaukus vaikų), vyras kraitį kartais nusprendavo atiduoti.

Išanalizuotos teisės normos ir teismų bylų įrašai liudija, kad kraičiu realiai disponavo abu sutuoktiniai, o vyras tą daryti galėjo užrašęs dovį ir gavęs žmonos sutikimą. Dėl šios priežasties sutuoktinis dalyvaudavo kraičio išdavimo procese ir kaip suinteresuota šalis nurodytas teisiniuose dokumentuose (kraičio užrašymuose, kvituose).

2.2. Disponavimas doviu

Dovio, kaip vyro dovanos žmonai vestuvių proga, instituto forma ir sudėtis įvairiuose Europos regionuose ir valstybėse skyrėsi, tačiau visur jis atliko vieną funkciją – užtikrino našlės finansinę padėtį bei pragyvenimą. Todėl ir istoriniai tyrimai daugiausia orientuoti į dovio išskyrimo sutuoktinei proceso analizę arba našlės dovinio (ar kito) turto disponavimą⁴⁷⁶. Retai analizuojama, kaip dovio institutas funkcionavo sutuoktiniams esant gyviems. Dažniausiai apsiribojama istoriografijoje diskusijų susilaukusių teiginiu, kad vyras, kaip viso sutuoktinės turto valdytojas ir toliau laisvai disponavo visa nuosavybe⁴⁷⁷. Šis klausimas aptartas Lenkijos istorijos kontekste, kur

⁴⁷⁵ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, Кніга нр. 272 (1576–1579). Кніга судовых спраў нр. 58, копія канца XVI ст. Пад. А. А. Мяцельска. Мінск, 2015, нр. 81, с. 205.

⁴⁷⁶ Pavyzdžiui, dovio (dovanos) paskyrimo svarba ikivedybinėse sutartyse aptarta C. Johnson, Marriage Agreements from Twelfth-Century Southern France. In: *To Have and To Hold. Marrying and Its Documentation in Western Christendom*, 400–1600, pp. 244–245. Skirtinguose Europos regionuose (šalyse) dovio – kaip vyro dovanos sutuoktinei institutas žinotas, tačiau buvo įvardijamas skirtingais terminais ir jo dydis bei sudėtis priklausė nuo vietos papročių ar teisės normų. Tą savo tyrime pažymėjo J. Kunsmanaitė, palyginusi Skandinavijos šalių, Vengrijos, MDK ir kitų valstybių teisės normas, kurios apibrėžė dovio skyrimo procedūrą, žr. J. Kunsmanaitė, *Provisions for Widowhood in the Legal Sources of Sixteenth-Century Lithuania*, pp. 170–188.

⁴⁷⁷ Diskusijų sulaukė Diana O. Hughes tyrimas, kuriame teigta, kad vyro dovana (*morgengabe*) viduramžių Europoje transformavosi į dovį ir tapo patriarchalinės visuomenės simboliu, įrodančiu vyro viršenybę. Žr. D. O. Hughes, From Brideprice to Dowry in Mediterranean Europe. In: *Journal of Family History*. 3 (3), 1978, pp. 262–296. Tokias tyrėjos išvalgas kritikavo Jack Goody, pažymėjęs dovio kaip teisinio instituto svarbą, garantavusią našlės turtingą padėtį ir todėl – savotišką laisvę

pastebėta, kad dovinis turtas buvo iš dalies apsaugotas įstatymiškai – vyras negalėjo iš jo apmokėti savo skolų, tačiau turėjo teisę jį parduoti ar įkeisti, turėdamas žmonos leidimą⁴⁷⁸.

Lietuvos Statutai taip pat garantavo dovio neliečiamumą ir ši nuosavybės dalis buvo tarsi „išaldoma“. Valdovas negalėjo šios nuosavybės nusavinti, kuomet vyras buvo baudžiamas už nusikaltimą (PLS V;§10), o sutuoktinis neturėjo teisės šios nuosavybės savavališkai parduoti ar įkeisti be žmonos leidimo (ALS V;§16; TLS V;§17)⁴⁷⁹. Pastarąjį draudimą vyrai bandė apeiti arba kitaip sumažinti dėl jo patiriamus nuostolius imdamiesi racionalių, o kartais net drastiškų priemonių.

Ruošiantis paskirti dovį, vyro turtas ne vien būdavo įvertintas, tačiau, be to, dar ir buvo siekiama užtikrinti, kad nuosavybė, iš kurios planuojamas užrašyti trečdalis, nėra įkeista, o jos valdymas – apribotas. Pavyzdžiui, matyt norėdamas užtikrinti sutuoktinei tinkamą ir teisėtą dovį, dar iki PLS priėmimo 1522 m., Konstantinas Ostrogiškis savo ikivedybinėje sutartyje pažadėjo niekam savo valdų ar kitos nuosavybės neužrašyti ir neparduoti, kol sutuoktinei neskirs savo nuosavybės trečdaliu⁴⁸⁰. Sūnaus nuotakos dovio valdų neliečiamumą 1533 m. garantavo ir Vasilijus Polubinskis sudarytoje ikivedybinėje sutartyje. Jis užtikrino, kad marčiai skirtas dovis bus iš sūnaus paveldėjimo trečdaliu, sudaryto iš tėvoninės bei ištarnautos, bet ne įkeistos dalies⁴⁸¹. Taigi, dovis ne vien turėjo atitikti vyro turto trečdalį, bet ir privalėjo būti užrašomas neįkeistoje („laisvoje“) sutuoktinio nuosavybės dalyje.

Egzistuojant tokiems suvaržymams, kilmingieji siekė optimizuoti dovio užrašymo procedūrą. Iš pradžių, iki Statuto ir PLS galiojimo laikais, dovis galėjo būti užrašytas net iš kelių tėvoninių, suteiktų valdyti ar pirktinių dvarų trečdaliu. Taip 1455 m. pasielgė Semionas Kobrinskis, užrašęs 2000 liet. kapų vertės dovį, o jį skyręs iš tėvoninių Kobrino, Čaravčycų ir Grušavo

veikti visuomenėje. Žr. J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, appendix 2. Cambridge, 1994, pp. 255–257.

⁴⁷⁸ Tokiu atveju dovis buvo užrašomas kita nuosavybės dalimi. Šios normos aptartos: A. Winiarz, *Polskie prawo majątkowe–małżeńskie w wiekach średnich*. W Krakowie, 1898, s. 87. Savaip istoriko teiginius papildė M. Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce*, s. 61–63; W. Brzeziński, *Życie Szlachcianki w Późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, s. 174–176.

⁴⁷⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 171, *CBKJ*, c. 141; 1588 m. LS, p. 296–297. Istoriografijoje šios normos taip pat aptartos. Iki PLS ir Statuto funkcionavimo laikotarpiu: И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 80–83; I. Valikonytė, Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti, p. 131–132. Taip pat šios normos aptartos V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, p. 111–112.

⁴⁸⁰ Žr. priedo nr. 2, atvejį nr. 1.

⁴⁸¹ Žr. priedą nr. 2, atvejį nr. 3.

dvarų⁴⁸². O štai, 1533 m. Fiodoras Višnioveckis užrašydamas dovį, į jį skyrė tėvoninius kaimus ir, be to, žmonai dovanojo kartu su broliu laikomos ištarnos dalį. Višnioveckis aiškino dovį užrašęs taip, nes nenorėjo didžiulės dovio sumos skirti iš savo tėvoninių žemių⁴⁸³. Todėl greičiausiai suvokus, kad tokio pobūdžio užrašymas ir jam taikytos laikymo sąlygos apsunkina vyro žemės naudojimo ir valdymo procesą, dovį pradėtą užrašinėti jį paskyrus konkrečiame dvare, kartais – pirktiniame⁴⁸⁴. Pavyzdžiui, 1566 m. valdovo teisme Mikalojus Skinderis prašė patvirtinti dovio užrašymą – Liadų dvarą⁴⁸⁵. Slanimo žemės teisme 1570 m. Vasilijus Jacyničius taip pat pranešė, kad kaip dovį žmonai Anai užrašė Javorų dvarą⁴⁸⁶. Šią tendenciją dovį skirti viename dvare fiksavo ir TLS, kuriame straipsnio norma skelbė leidimą dovį užrašyti trečdalyje visų dvarų arba įkainojus trečdalį ir jo sumą paskyrus tik viename dvare⁴⁸⁷.

Sutuoktinis galėjo perkelti dovį iš vienos nuosavybės į kitą dėl įvairių aplinkybių. Taip pasielgė 1560 m. į valdovo teismą atvykęs Jonas Šimkovičius, prašęs patvirtinti naująjį jo dovio užrašymą žmonai Aleksandrai Višnioveckytei. Vyras teigė, kad iš pradžių, dar negavęs viso paveldėjimo, dovį užrašė trečiojoje savo paveldėjimo dalyje, o tik vėliau suprato užrašęs per mažą dovį. Todėl vyras nusprendė perkelti dovį iš visų dvarų trečdalyje ir užrašyti jį Mažeikovo dvare⁴⁸⁸. Taip pat 1571 m. sutuoktinės Onos Kapotaitės dovį kelis sykius perkėlė ir Ivanas Valavičius: iš pradžių šis buvo paskirtas

⁴⁸² AKS. T. 3: 1432–1534, nr. XIII, s. 9–11; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.*, с. 160.

⁴⁸³ AKS. T. III: 1432–1534, nr. CDXXXVII, с. s. 404: „не хочачы великой сумы вена ей писати на именьяхъ моихъ отчизныхъ...”. 1535 m., Višnioveckienei jau tapusi našle, ji valdovo prašė patvirtinti užrašymą, žr. *LM (1547) UžK 22*, nr. 9.25, p. 97–100.

⁴⁸⁴ J. Kunsmanaitė yra išskyrusi tendenciją dovį skirti pirktiniuose dvaruose. Greičiausiai toks turtas galėjo būti mažiau vertinamas nei tėvoninis ar suteiktas laikyti. Žr. J. Kunsmanaitė, *Provisions for Widowhood*, pp. 192. Tai, kad tokia tendencija egzistavo rodo ir šaltinių atvejai. Antai, 1545 m. pirktiniame dvare dovį žmonai buvo užrašęs Pavelas Ostraveckis, žr. Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі*, с. 482–483. Дадатак 4.

⁴⁸⁵ *LM (1562–1566)*. *TBK 46*, nr. 132, p. 182–183.

⁴⁸⁶ *АВАК. Томъ XXII: Акты Слонимского земского суда*, nr. 613, с. 363: „на третей части именей моихъ, ошацивалъ и вынялъ есми со всехъ именей моихъ за третюю часть одно именье Явору...“

⁴⁸⁷ TLS (V;§2), žr. *1588 m. LS*, p. 286: „будь въ каждомъ именью, албо одно которое колко именей въ третюю часть выневшы и вылучившы“.

⁴⁸⁸ *LM (1559–1563)* *TBK 40*, nr. 106, p. 145–150. Taip pat Aleksandros Šimkovičienės teisių į minėtas valdas atsisakymas, žr. *AGAD, F. Zbiór Dokumentów Pergaminowych, b. 7753, l. 1* ir *LM (1559–1563)* *TBK 40*, nr. 107, p. 150–155.

Balio, vėliau Meleškavų ir pagaliau vėl sugražintas į Balio dvarą⁴⁸⁹. Tokie sprendimai leido vyrui laisviau disponuoti žemėvalda ir, esant poreikiui, sumaniai manevruoti, siekiant sumažinti patiriamus „nuostolius“ užrašius dovį.

Dovio valdymo ir naudojimosi juo sąlygos įprastai buvo aptariamose pačiuose užrašymuose – vyras juose numatydamas, kaip žmona galinti tvarkytis su paskirta valda. Šiuose dokumentuose pabrėžta, kad moteris dar būdama gyva ar tik tapusi našle gali gyventi užrašytame dvare, rinktis mokesčius iš paskirtų valdų ar kitaip naudotis jai suteikta nuosavybe. Antai, 1454 m. Semionas Kobrinskis užrašęs dovį Julijonai Alšėniškei pridūrė, kad jam mirus, našlė dovį turi laikyti kartu su vaikais. Tuo tarpu, jei našlė norėtų dar kartą ištekėti, vaikai turėtų iš jos dovį išsipirkti – sumokėti motinai pinigų sumą, kuria buvo įvertintas dovis⁴⁹⁰. Kitame, 1529 m. užrašyme Fiodoras Četverskis išskirdamas žmonai Elenai Chreptavičiūtei dovį, leido jai laikyti Ujmos ir Cevaličių dvarus. Vyras garantavo žmonai teisę laikyti dvarus kol bus gyvas ir nurodė po mirties užrašyti dovį vaikams. Jei moteris norėtų vėl ištekėti, dvarus jį taip pat galėtų laikyti iki „gyvos savo galvos“, tačiau jai uždrausta dovį kam nors užrašyti, nes jis privalo atitekti vaikams⁴⁹¹. Kitame, 1530 m. dokumente, Ivanas Bohovitinovičius užrašęs dovį Onai ir jį skyręs Vartelių, Dokudovų ir Kozierodų dvaruose griežtai uždraudė sutuoktinei šią nuosavybę įkeisti ar parduoti⁴⁹². O štai, 1553 m. Vilniaus vaivados teisme Ivanas Soltanas kartu su žmona Bogdana skundė pastarosios motiną Tomilą Loščanką dėl Dobrynės dvaro ir įvairaus kilnojamojo turto pasisavino. Našlė gynėsi, kad Dobrynės dvarą laiko, nes turi jame vyro Vasilijaus Loškos jai skirtą dovį ir pateikė tai liudijantį užrašymą. Jame išaiškinta, kad moteriai skirtas 1200 liet. kapų grašių vertės dovis, o suma užrašyta trečiojoje vyro nuosavybės dalyje – Dobrynės dvare. Užrašymu vyras leido gyventi dvare iki gyvos galvos, tačiau draudė dovį kam nors užrašyti, nes jis privalėjo atitekti jūdviejų vaikams⁴⁹³. Taigi, šiuose užrašymuose ryškėja tendencija riboti

⁴⁸⁹ Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі*, с. 193.

⁴⁹⁰ AKS. T. III: 1432–1534, nr. XIII, s. 10. Ši norma taip pat pateko į Lietuvos Statutus. Žr. PLS (IV;§6), žr. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 158–159.

⁴⁹¹ AKS. T. III: 1432–1534, nr. CCCLXVII, s. 351: „а она вжо не маеть [...] никому тое сумы пенязей записывати от детей моих“.

⁴⁹² AGAD, F. Zbiór Dokumentów Pergaminowych, b. 7673, l. 1: „тых имене немаеть никому заставляти ани в чужие руки так при животи яко по животе своем заведати“.

⁴⁹³ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 245, l. 38: „записаль ей вено [...] на именью своемъ Добринькомъ, которое зо всихъ именеи своихъ третию часть положиль, пускаючи по смерти своей доживотное мешканье. А тую суму [...] дозволяючи никому иному записовати, одно кому з властных детей ихъ“. Teismas nusprendė,

sutuoktinių teisę laisvai disponuoti doviu – jos negalėjo jo užrašyti kam panorėjusios, o privalėjo išsaugoti jį vaikams. Tai atsispindėjo ir PLS išplėstinės redakcijos normoje, kuri žmonai leido savo nuožiūra užrašyti krautį, bet ne priedovį⁴⁹⁴.

Tiesa, sutuoktinis, skirdamas dovį, galėjo žmonai suteikti teisę laisvai disponuoti užrašymu dar jam esant gyvam ar jau po jo mirties. Taip 1459 m. pasielgė Alekna Davainaitis, žmonai Vaskai (Barborai)⁴⁹⁵ kaip dovį skyres Tarosovičių dvarą ir suteikęs teisę jį valdyti kaip nori: parduoti, įkeisti, dovanoti giminaičiui ar bažnyčiai. Kartu vyras pasižadėjo niekaip to dvaro valdymo neriboti, o tai daryti jam gyvam esant ar po jo mirties uždraudė giminaičiams⁴⁹⁶. XVI a. tokio tipo užrašymų kiek padaugėjo ir žmonoms dažniau leista savo nuožiūra dovį dovanoti, parduoti ar įkeisti. Čia atrinkti keli pavyzdžiai: 1551 m. Adamas Hasanovičius užrašė žmonai 500 liet. kapų grašių vertės dovį dvare ir jai suteikė teisę jam mirus ir esant poreikiui gauti pinigų, dvarą užstatyti ar parduoti⁴⁹⁷; 1571 m. Ivanas Meleška paskyręs dovį Onai Fursaitėi iš trečiosios Devetkovičių dalies, leido ją užrašyti ar dovanoti⁴⁹⁸; 1572 m. Leonas Jacyčius leido žmonai dovį (*вено и привенок*) turėti savo valioje ir galioje, užrašyti bei valdyti, kaip pati panorės⁴⁹⁹.

kad Tomila galinti dvare gyventi iki gyvos galvos, o tik po jo mirties turėtų atitekti dukrai Bogdanai.

⁴⁹⁴ Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.), p. 164: „o ji irgi neturi niekam priedovio užrašyti“; *SLDR* (V;§2), s. 132; *1588 m. LS*, p. 286. Beje, fiksuoti atvejai, kai sutuoktinė (našlė) iš tiesų užrašydavo tik dalį (įprastai pusę) savo dovio. Pavyzdžiui, 1551 m. Katerina Žarovskienė pranešė, kad savo antrajam vyrui užrašė pusę (300 liet. k. grašių) savo dovio, kurį jai anksčiau skyrė pirmasis vyras. Žr. *L VIA*, F. 389, ap. *LM*, b. 243, l. 93.

⁴⁹⁵ Lotyniškame dovio užrašyme minima, kad sutuoktinė turi du vardus „Barbare alias Vascze“. Rusėniškame užrašyme vartojamas tik vienas vardas. Greičiausiai sutuoktinė – Jono Iliničiaus sesuo, keitė religiją ir iš stačiatakybės perėjo į katalikybę. Žr. *AKS*. T. I: 1366–1506, nr. LIII, p. 51. Taip pat žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė*, p. 148.

⁴⁹⁶ *AKS*. T. I: 1366–1506, nr. LIV, p. 52: „а мне ся у то ненадовно уступати, ани моим приржоным“. Žinoma, kad Vaska savąjį dovį prieš pat mirtį užrašė broliui Jonui Iliničiui ir Jonui Kučukaičiui. Žr. *LM (1440–1498) UžK 3*, p. 24. Taip pat žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė*, p. 229.

⁴⁹⁷ *L VIA*, F. 389, ap. *LM*, b. 242, l. 241: „по животе моемь ку пилной потребе своей пенезей [...] волна будет кому похочеть заставити и записати...“.

⁴⁹⁸ „Будет мети жона моя [...] при своем и по своем животе записати и даровати кому хотя“, žr. Н. У. Сліж, *Вяноўныя запісы ў Слонімскай земскай кнізе за 1575 год*, с. 146.

⁴⁹⁹ Н. У. Сліж, *Вяноўныя запісы ў Слонімскай земскай кнізе за 1575 год*, дадатак 2, с. 148: „волна будет тым именем моим в mocy и властности своеи маючи справовати покол сама похочеть“.

Atrodo, kad tokia vyro sutuoktinei suteikta dovio valdymo teisė bent iš dalies galėjo būti formali. Taip spręsti leidžia XVI a. viduryje ryškėjusi tendencija vyrui „grąžinti“ dovio užrašymą. Savo kraitį ir dovį 1558 m. vyrui Ivanui Valavičiui nusprendė dovanoti Marina Valavičienė, perduodama sutuoktiniui visas teises valdyti tą nuosavybę, kaip nori ir uždraudusi giminaičiams į ją reikšti pretenzijas⁵⁰⁰. Taip pat 1569 m. dovį vyrui Vasilijui Pavlovičiui sugrąžino Nastasija Semaškaitė, pati atšaukusi užrašymą⁵⁰¹. Ona Astikaitė Sanguškienė-Koširskienė 1569 m. į Vladimiro pilies aktų knygas taip pat prašė aktuoti net keletą užrašymų ir dovanojimų, skirtų jos vyrui Leonui Sanguškai-Koširskiui. Viename iš jų moteris nurodė vyrui dovanojanti anksčiau jai sutuoktinio paskirtą dovį bei skolą – iš viso 17 tūkst. liet. kapų ir 200 grašių. Užrašyme Astikaitė leido vyrui šiuo turtu disponuoti ir garantavo, kad nei ji pati, nei jos motina nereikš pretenzijų dėl dovio⁵⁰². O štai, 1572 m. Marija Gulialnickienė net neturėdama jokio jai skirto dovio užrašymo, teigė tokio atsisakanti ir atleidžianti vyrą nuo pareigos tokį surašyti⁵⁰³.

Verta pažymėti, kad panaikinusi dovio užrašymą moteris likdavo be dovio ir ji netekdavo jai skirtos vyro nuosavybės dalies, turėjusios ateityje užtikrinti finansinę našlės padėtį. Jau PLS išplėstinės redakcijos straipsnyje numatyta, kad neįdovinus merginos prieš santuokos sudarymą, tėvai ir artimieji nebetenka teisės susigrąžinti kraitį⁵⁰⁴. ALS jau griežtai nustatyta tėvo pareiga prieš dukters santuokos sudarymą iš būsimo žento gauti dovio užrašymą⁵⁰⁵. Dėl to XVI a. viduryje ir antrojoje pusėje sumažėjo neįdovintų santuokų – merginos artimieji norėjo turėti garantą, leidžiantį susigrąžinti kraitį santuokai esant bevaikėi, o sutuoktinis norėjo išlaikyti taikius santykius su žmonos gimine⁵⁰⁶. Kita vertus, „visuomenė savo luomo moterų

⁵⁰⁰ АВАК. Томъ XXI: Акты Гродненского земского суда, nr. 537, c. 352.

⁵⁰¹ АІОЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LV, c. 197–199.

⁵⁰² Moteris dokumente teigė, kad senąjį dovio užrašymą davė saugoti motinai, todėl privalo jį sugrąžinti vyrui. Jei motina to rašto neatiduos, ji skelbia naikinanti tą užrašymą. Dar Astikaitė pridūrė, kad dovio iki tol niekam iš artimųjų neužrašė ir tik dabar vyrui dovį duoda ir dovanoja. Žr. АІОЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LI, c. 182–190.

⁵⁰³ АІОЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LXX, c. 257–259.

⁵⁰⁴ *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 164: „jei jis tą pinigų sumą savo žentui atiduotų, o tas neturėtų iš ko jo dukterį įdovinti, toksai savo pinigus praranda“. Kai kurie neįdovintų našlių atvejai aptarti ir publikuoti I. Valikonytė, S. Lazutka, Keli Lietuvos Metrikos aktai apie neįdovintų našlių padėtį XVI a. I pusėje. In: *Lituanistica*. Nr. 3 (7), 1991, Vilnius, p. 91–98.

⁵⁰⁵ Vainikinę nebuvo privaloma mokėti. Žr. I. Valikonytė, Našlės vainikinė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.: norma ir realybė, p. 82–90. Žr. ALS (V;§1), *SLDR*, s. 131, TLS (V;§1) 1588 m. LS, p. 284.

⁵⁰⁶ Pavyzdžiui, 1568 m. Lucko pilies teismo knygoje aktuotas Jono Špakovskio dovio užrašymas mirusio brolio žmonai – jis teigė, kad nenori nutraukti taikių santykių su

nepalikdavo likimo valiai⁵⁰⁷, todėl visi Lietuvos Statutai leido neįdovintoms našlėms laikyti lygią su vaikais vyro nuosavybės dalį. Visgi, tekėdama antrą sykį našlė turėjo palikti šią dalį vaikams, tiesa – išmoka jai buvo neprivaloma⁵⁰⁸. Todėl atrodo, kad net panaikinusi dovio užrašymą moteris vis tiek turėjo „socialinę garantiją“.

Dovį „naikinančiuose“ dokumentuose įprastai nurodytos to priežastys, dažniausiai – lakoniškos, kaip antai siekis atsidėkoti už vyro meilę, pagarbą ir dėmesį⁵⁰⁹. Išimtis yra aptartasis Onos Astikaitės-Koširskienės užrašymas vyrui Leonui Sanguškai-Koširskiui, kuriame dėkota už meilę, išlaikymą ir rūpestį ligos patale – vyras samdė gydytojus ir pirko vaistus. Todėl sutuoktinė, įvertinusi vyro poelgį, nusprendė užrašyti visą savo turtą kartu su doviu⁵¹⁰.

Greičiausiai minėtos priežastys užrašyti dovį sutuoktiniui nebuvo svarbiausios ir tikėtina, kad sutuoktinė taip dariusi paprašyta, paskatinta ar net įkalbėta vyro. Vis dėlto, nepavyko rasti tiesiogiai tą liudijančių atvejų. Kita vertus, tokią prielaidą daryti leidžia pasaulietinių teismų medžiagoje sutinkami sutuoktinių skundai dėl neteisėtų vyro veiksmų – prievartos ir smurto. Pavyzdžiui, 1551 m. Fiodoras Danilievičius skundė žentą Chodką Hlebavičių, jog šis skyręs dukrai Fedkai dovį, vėliau ją sumušė ir vertė dovį atgal užrašyti⁵¹¹. Taip 1563 m. pasielgė ir Mykolas Labunskis su savo sutuoktine Marina Gulevičaitė. Moteris skundėsi dėl patirto smurto ir kankinimų: ją mušė sutuoktinis ir jo ginklanešys, iš jos taip pat buvo atimtas krautis. Vėliau moteris buvo verčiama užrašyti vyrui savo krautį ir dovį grasinant tuo, kad bus apkaltinta svetimavimu⁵¹². Vyrą smurtavus taip pat

brolio žmonos tėvu: „не хочечи с паномь Семеномь Подгороденским доброе а повинатое приязни розривати и нарушати, такь есми з нимь приятельскимь обычаемь погодил и на том застановил: тогды я, иж онь маеть з дочкою своею а невесткою моею держати имения нашего Шпакова, всее части небожчика брата моего“. *Жр. АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. XLVII, с. 171.

⁵⁰⁷ I. Valikonytė, S. Lazutka, *Keli Lietuvos Metrikos aktai apie neįdovintų našlių padėtį*, p. 92.

⁵⁰⁸ PLS (IV;§3); ALS (V;§10); TLS (V;§6 ir 11).

⁵⁰⁹ Daugiau apie tai žr. sekančiame skyriuje.

⁵¹⁰ *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. LI, с. 184: „милост, милостивую склонност и великую милост до хороб моих частых, иж на лекарства и на докторы, улечаючи здорове мое, великий кошть и не малыми сумами пенезей для мене, малжонки его милости, принял...“.

⁵¹¹ *LVIA*, F. 389, ap. LM, b. 242, l. 98 v.: „почал еси ее не лютостиве бити, допираючися абы тое вено свое от тебе записаное записала“.

⁵¹² *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. XIX–2, с. 47–48: „еще над то приневолял ее, ажебы ему вси речи [...] которые в дом его внесла, и тое дей вено [...] ему даровала и записала [...] грезячи еи тым способом, иж [...] дей мел ее с тым же кгремком

kaltino Raina Mirojevskienė. Jos liudijimą 1583 m. Lucko pilies teisme pateikė vaznys, apibūdinęs sunkią moters būklę: daugybinius sumušimus ties šonkauliais, rankomis ir kojomis, visą kūną, nusėtą mėlynėmis, atviras žaizdas galvoje. Vaznys užfiksavo moters duotus parodymus, kaltinančius jos vyrą Joną Mirojevskį – moteris „palieka šį pasaulį nuo jo rankų“. Kartu moteris dar spėjo paliudyti vyrą savavališkai užsigrobus jos atsineštą kraitį⁵¹³. Aiškėja, kad vyrai ėmėsi smurto bei prievartos kaip priemonės, siekdami gauti sutuoktinių užrašymus. Veikiausiai dėl to į ALS (V;§16) įrašyta norma leidusi žmonai suteikti vyrui teisę valdyti dovį, užrašymą pateikiant ir tą patvirtinant žodžiu teisme – tai rodė laisvą moters valią⁵¹⁴.

Vis dėlto, net negavęs leidimo, sutuoktinis kartais pažeisdavo dovio „neutralumą“, kurį užtikrino Lietuvos Statutų normos ir šia nuosavybe savavališkai disponuodavo. Esant tokioms aplinkybėms sutuoktinė ar jos atstovai galėdavo paduoti vyrą į teismą kaltinant dovio eikvojimu. Dar ikistatutiniu laikotarpiu į valdovo teismą kreipėsi bajorė ir skundė savo vyrą Bogdaną Lozovickį, kuris be jos ir vaikų valios pardavė dvarą iš kurio žmonai buvo užrašytas 100 kapų grašių vertės dovis⁵¹⁵. 1529 m. valdovo teisme Uršulė Juršienė, atstovaudama dukterį, skundė savo žentą Mykolą Kybartavičių – jis turėdamas įsiskolinimą, ketino įkeisti dukrai skirtą dovinį dvarą. Moterys būtų laimėjo teismui nusprendus, kad vyras neturi teisės įkeisti, perduoti ar už įsiskolinimą atiduoti dovinio dvaro be savo žmonos sutikimo, o pati mergina gali kam nori dovį užrašyti⁵¹⁶. Byla nagrinėta dar iki oficialaus PLS priėmimo ir patvirtinimo – 1529 m. balandį. Ir nors PLS straipsniuose ši norma nefiksuota (įrašyta tik į ALS), pastaroji byla liudija, kad ji buvo realiai taikyta ir funkcionavo LDK teismų praktikoje.

Nelieka abejonių, kad LDK teisinė kultūra gynė moterį ir jos dovį, kuriuo buvo garantuojamas nuotakos kraitis, o vėliau finansinis

своим на одном мѣстѣ замкнути а то приятелем ее и своим объявити, хотячи на нее водлугъ невинности ее злую славу положить”.

⁵¹³ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. ХСVIII, с. 360–361.

⁵¹⁴ СБКЛ, с. 141: „окромъ добровольного и очевистого передъ врьдомъ самое панее венуваное призволенья“. Веје, sutuoktinei gražinant dovį vyrui, teismas iš tiesų fiksavo, kad moteris žodžiu liudijo savo laisvą valią. Pavyzdžiui, 1569 m. Она Astikaitė teismui rodė savo dokumentą, kuriame užrašė dovį vyrui („перед нами на вреде показала и просила, абы яко устное добровольное вызнане, так и тот лист ее вызнанный в книги замковые было записано“), АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LI, с.182.

⁵¹⁵ Dokumentas be datos, tačiau šalia jo esantys datuoti 1516 m., žr. РИБ. Т. 20, nr. 466, с. 1179–1180.

⁵¹⁶ И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин*, с. 62; *LM (1528–1547) ТВК 6*, nr. 102, р. 82: „никому ни заставляти, ани продати, ани у долгах заводити без воли жоны своее...”.

savarankiškumas. Kita vertus, turtiniai sutuoktinių santykiai, fiksuojami teismų knygų įrašų, atskleidžia ir kitą reikšmingą – asmeninę – sutuoktinių santykių sferą.

3. Asmeninių santykių spektras: nuo meilės iki neapykantos

3.1. Šilti jausmai ir privatūs sutuoktinių dokumentai

LDK kilmingųjų „vedusiųjų visuomenė“⁵¹⁷ formavo giminių vedybinę politiką, paremta išskaičiavimu, nes siekta sudaryti politiškai ir ekonomiškai naudingą sąjungą. Tačiau iš anksto tėvų ar kitų giminaičių suplanuota santuoka nereiškė, kad susituokę asmenys negali užmegzti šiltų jausmų: pagarbos, draugystės, prisirišimo ar net meilės. Kita vertus, sutuoktinių artimą ryšį ar jaučiamus vienas kitam jausmus retai pasiseka užčiuopti istorijos šaltiniuose. Dažniausiai tą pavyksta padaryti analizuojant išskirtinius kūrinius: eilėraščius, panegirikas ar kitokius proginius kūrinius, rečiau – išlikusius dailės ar kitą viduramžių vizualios kultūros paveldą⁵¹⁸. Intymų sutuoktinių santykių ir emocinių ryšių įgalina tirti ir egodokumentai, daugiausia laišakai, nors LDK visuomenėje jie ilgą laiką išliko „vieši“, nes buvo skaitomi garsiai⁵¹⁹. Todėl, pavyzdžiui, XVI a. laiškų autoriai daugiausiai rašė apie politines realijas, tvarkė ūkinius reikalus ir tik ribotai, pavienėmis frazėmis reiškė asmeninius jausmus⁵²⁰.

Vis dėlto, tenka pažymėti, kad pastarųjų šaltinių analizės atskleidžia sutuoktinių asmeninių santykių spektrą⁵²¹. To, iš pirmo žvilgsnio, negalima

⁵¹⁷ Analogiškai pritaikytas D. Marcinkevičienės XIX–XX a. pradžios Lietuvai priskirtas apibrėžimas, žr. D. Marcinkevičienė, *Santuoka ir skyrybos Lietuvoje*, p. 7–10.

⁵¹⁸ А. Я. Гуревич, *Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века)*. Москва, 1989, с. 241–291; E. van Houts, *Married Life in the Middle Ages, 900–1300*, pp. 108–109; J. Wurst, *Pictures and Poems of Courtly Love and Bourgeois Marriage: Some Notes on the So-called Minnekästchen*. In: *Love, Marriage, and Family Ties in the Later Middle Ages*. International Medieval Research. Vol. 11. Ed. A. E. W. Müller, A. V. Murray, P. Meredith, & I. N. Wood, pp. 97–120;

⁵¹⁹ A. Ryčkov, Rusėniškų laiškų formuliaras Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ankstyvaisiais naujaisiais laikais. In: *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 44, 2020, p. 33.

⁵²⁰ Apie laiškus kaip politinės komunikacijos priemonę žr. A. Ryčkov, „Ни на кого надеи не маю, толко на милосердного Бога да на вашу милость“: Lietuvos kilmingųjų laišakai, adresuoti valdovo raštininkui Jonui Bogdanaičiui Sapiegai, [1507]–[1515] m. In: *Lietuvos istorijos studijos*. Nr. 42, 2018, p. 105–128.

⁵²¹ LDK istorijos kontekste sutuoktinių santykius ir didikės įvaizdį remiantis progine literatūra tyrinėjo J. Sarcevičienė, žr. J. Sarcevičienė, *Lietuvos didikės proginėje*

būtų padaryti nagrinėjant privačius sutuoktinių dokumentus: vieno kitam duodamus užrašymus, dovanojimus, įkaitus ir kito turinio raštus. Tokį įspūdį lemia „sausas“ dokumento tekstas, kuriame buvo svarbūs visi elementai: forma, klauzulės, parašai, antspaudai ir kiekvienas žodis, turėjęs teisinį svorį. Tačiau skaitant tokio tipo šaltinius teko pastebėti tendenciją, kad sutuoktiniai, suteikdami antrajai pusei skirtą dokumentą, visada nurodydavo to priežastį. Šioji įprastai apibūdino sutuoktinių santykius ir puoselėjimus jausmus.

Deja, bet net ne visuose, o ypač ne ankstyvuose (XV a. antrosios pusės) dokumentuose, tokios frazės sutinkamos. Pavyzdžiui, XV a. 9-ajame dešimtmetyje sutuoktiniai Semionas Jurevičius ir Nastasija Semionienė Jurevičienė apsikeitė užrašymais, bet nei dovio skyrimo dokumente, nei žmonos tėvoninių dvarų su priklausiniais dovanojime neaptartos to priežastys, todėl nėra ir jokių sutuoktinių santykius apibūdinančių frazių⁵²². Tik vėliau, XVI a., sutuoktinių užrašymuose, kurie skirti antrajai pusei, tapo įprasta nurodyti dokumento davimo priežastį. Juose ir randamos frazės, apibrėžusios sutuoktinių santykius. Viena vertus, tai leidžia spėti tokias frazes tapus teisinio dokumento dalimi ir puikiu užrašymo davimo pretekstu, laikytu pakankamu, kita vertus – jos nebuvo privalomos, nes dokumentai buvo surašomi ir be jų.

Analizuojant tokias užrašymų davimų priežastis, galima pastebėti pasikartojančius motyvus. Vyrų, dovanodami nuosavybę, dažniausiai išskirdavo kelias sutuoktinės būdo savybes, dėl kurių ji „nusipelno“ būti apdovanota. Tiesa, daugelyje skirtingų užrašymų tokios priežastys buvo vienodos, lakoniškos ir retai daugiau ką pasakančios apie sutuoktinių santykius. Įprastai tai buvo meilumas, paklusnumas, sąžiningumas, dorumas ir palankumas: „pajutęs didelį palankumą ir garbingą, gerą santykį su manimi“⁵²³; „dėl gerumo ir sąžiningumo man [...] ir matant ją visur sau palankią ir geranorišką, dėl tokios santuokinės meilės dovanuju“⁵²⁴; „pažinęs man [skirtą] ištikimą meilę, sutuoktinės išsaugotą garbę [...] ir visapusišką

literatūroje. Portretai ir įvaizdžiai, Vilnius, 2005. Apie „meilės laiškus“ gausėjimą XVI a. antroje pusėje R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems*, p. 124–132.

⁵²² AKS. T. I: 1366–1506, nr. LXXXV, s. 82 ir nr. XCIII, s. 89.

⁵²³ Ilijos Ostrogiškio užrašymas Beatai Koscieleckai, žr. AKS. T. IV: 1535–1547: „достаточно досветчивши великую поволность и цнотливое, а верное заховане яко провое, а верное малженки ку мне...”. Beje, žinoma, kad ši santuoka sudaryta iš meilės, žr. R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems*, p. 19.

⁵²⁴ АВАК. Томъ XXI: Акты Гродненского земского суда, nr. 505, с. 326: „про доброе, а цнотливое захованье малжонки моее пани Альжбеты ку мне, видячи ее ку собе склонную и во всемъ повольную и приязливую, про таковую милость малженскую дарую...”.

pagalbą, kurią ji man suteikia⁵²⁵; „pajutęs sau palankumą, meilę ir visur pakankamą ir garbingą rūpinimąsi santuokoje, taip pat už rūpestį (tarnystę), kurią ji man nuolatos rodo, ištekėjusi už manęs, o man neseniai sunkiai susirgus, prižiūri ir patarnauja, už ką ją apdovanoju...“⁵²⁶. Dažnai sutuoktiniai dėkojo už žmonos draugystę – 1584 m. Mikalojus Bogovitinskis Šumbarskis teismui pranešė apie blogus santykius su giminaičiais ir todėl, matydamas, kad geriausia ir ištikimiausia bičiulė yra žmona, jai po savo mirties dovanojo visą kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą⁵²⁷.

Atskirai verta pažymėti, kad rasti atvejai, kai vyras, apdovanodamas žmoną, kaip to priežastį nurodė išsaugotą nekaltybę. Stanislovas Voronickis tokį užrašymą prašė patvirtinti 1570 m. Lucko pilies teisme. Dokumente vyras nurodė, kad žmonai Onai Chomekaitei dovanoja pinigų sumą, nes ji tekėdama išsaugojo nekaltybę: „savo mergystės neprarado, o tai, kas gerai ir garbingai merginai priklauso, man į šventą santuokos luomą atnešė ir parodė“⁵²⁸. Apie žmonos nekaltybę 1572 m. užsiminė ir Andriejus Olizarovskis, „pažinęs palankumą, meilę ir visur pakankamą ir garbingą auklėjimą, kaip jos mergystei ir priklauso, ir norėdamas ją už tai apdovanoti“⁵²⁹ užrašė sutuoktinei Teodorai Belostockaitei visą savo kilnojamąjį turtą. Todėl akivaizdu, kad vyrai vertino ne vien žmonos būdo savybes, puoselėjamą draugystę, bet ir dorovę.

Moteris savo užrašymuose vyrui išskirdavo šiek tiek kitas sutuoktinio charakterio savybes. Dažniausiai minėtas švelnumas, geri tarpusavio santykiai ir ištikimybė: „matydama didelį švelnumą ir gerą, garbingą sugyvenimą bei gerus sutuoktinio darbus“⁵³⁰; „pažinusi jo meilę man ir gerą, garbingą, gerą

⁵²⁵ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 252, l. 173v.: „познавши ку собе верную милость и цнотливое заховане малжоньки моее милое [...] и пилные послуги ее, которые она чынить ку мне...“.

⁵²⁶ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LXXXIX, с. 318–319: „дозънавши ее ку собе склонность, милость и во всем статечное а цнотливое мальженское заховане, теж службы, которым мне она уставичне, пошедчи за мене въ стан малженьский, и въ тяжкихъ хоробах моих, што от часу неблизкого терплю, услугуеть и угожаеть...“.

⁵²⁷ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. CV, с. 424–430.

⁵²⁸ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LVII, с. 204: „паненьства своего не нарушила, але все то, што доброе а цнотливой паненьце належало, мне в стань святобливый мальженский принесла и оказала...“.

⁵²⁹ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LXIX, с. „я дознавши склонность, милость и во всемъ статочное и учтливое противъ себе захованье, так яко на стань ее паненский належало, што хотячи еи нагородити...“.

⁵³⁰ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 242, l. 236: „видячи есми великую ласку и доброе, цнотливое побытленье и добродейство малжонька моего...“.

(pakankamą) jo gyvenimą santuokoje⁵³¹; „pažinusi didelį švelnumą ir meilumą⁵³²; „ir matydama savo mielaus sutuoktinio [...] gerus darbus ir garbingą mūsų sugyvenimą santuokoje, kurį jis, gyvendamas su manimi santuokoje man, jo sutuoktinei, išsaugojo ir parodė“⁵³³.

Rečiau moteris nurodydavo kitokias užrašymų teikimo priežastis. Antai, 1562 m. Ona Dobrinskienė dėkojo vyrui Andriejui už rūpestį ir slaugą: „mylėdamas, [jis] manęs nelaimėse ir ligose neapleido, o visur buvo švelnus ir geras kaip geram sutuoktiniui ir priklausau“⁵³⁴. Šią priežastį, šalia kitų, 1565 m. Lucko pilies teisme minėjo ir Ona Putiatičainaitė užrašydama vyrui Andrėjui Masalskiui dvarus⁵³⁵. O štai 1571 m. Bogdana Semaškaitė nusprendė vyrui Grigui Valavičiui užrašyti pirmojo vyro jai suteiktą dovį, nes norėjo atsidėkoti už meilę, parodyti jam „visame kame norą ir pavaldumą“, o be to, „susijungus su juo šventame santuokos luome“ norėjo susilieti ir turto prasme⁵³⁶. Aiškėja, kad kilmingojo luomo moteris vertino vyro meilę, rūpestį, ištikimybę ir buvimą kartu visose gyvenimo negandose.

Taigi, užrašymų priežastyse matyti, kad išskiriamos sutuoktinių dorybės, ištikimybė ir meilė. Būtent tokį tobulą sutuoktinių santykių modelį matė ir LDK humanistai bei vėlesnių laikotarpių intelektualai: M. Lietuvis ir A. Volanas siūlė vertinti merginų nekaltybę, kuklumą ir pavaldumą vyrui⁵³⁷,

⁵³¹ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 244, l. 9v.: „дознавшы ку себе милость и доброе а цнотъливое малженьство его...“.

⁵³² АВАК. Томъ XXI: Акты Гродненского земского суда, пг. 537, с. 352: „я, узнавши до себе великую ласку и милость малжонка“;

⁵³³ Луцка замкова книга 1566–1561 pp., пг. 245, с. 371: „и маючи ку себе от своего милого малжонка [...] великое доброденство, а учтливое заховане в малжонстве нашомъ, которое он, мешкаючи со мною, ку мне, малжонце своеси, заховываль и отказал...“.

⁵³⁴ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, пг. XVIII, с. 44: „милуючи, в кождых пригодах и в форобах не опускаль, едно во всем ласкаве а добротливе, яко на верного а доброго малжонка належит, показавал...“.

⁵³⁵ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, пг. XXX, с. 88: „иж его милость мене, малжонку свою, милуючи, в кождых пригодах и форобах моих нигды не опускаль...“.

⁵³⁶ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, пг. LXV, с. 229: „хотячи [...] малжонку моему во всемъ хуть и поволност мою показати“ „а злучившися з его милостю малженством святым, тож и маетностю моею [...] зъ его милостю едночыт...“.

⁵³⁷ M. Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, p. 54 ir 55: „Jos nesirūpina išlikti nekalto, bet nori būti laikomos gražiomis ir turtingomis“; „paprastai sakoma: kas duoda moteriai laisvę, tas pats jos netenka; **ju moterys neturi vyriškų teisių**, o mūsiškės viešpatauja daugeliui vyrų“. A. Volanas, *Apie politinę arba pilietinę laisvę*, p. 153: „privalome labai rūpestingai bei uoliai saugoti dorybę moterystėje“, p. 155: „Juk moteriai nėra nieko svarbesnio, kas galėtų ją papuošti, jei kartą ji neteko nekaltybės“.

o A. A. Olizarovijus – sutuoktinių bendrystę ir draugystę⁵³⁸. Tokios kilmingosios moters moralinės vertybės taip pat aukštintos proginėje literatūroje⁵³⁹. Todėl akivaizdu, kad užrašymų priežastyse fiksuotos frazės atitiko LDK visuomenėje įsitvirtinusios idealios kilmingosios moters portretą. Mažiau žinoma, ko atitinkamai LDK visuomenėje tikėtasi iš vyro – remiantis frazių analize matyti, kad vertinta ištikimybė, pagarba ir pagalba.

3.2. Ką daryti, jei santuoka nesėkminga?

Nors LDK visuomenėje egzistavo tobulos santuokos ir sutuoktinių santykių modelis, šis nebūtinai atitiko realybę. Kilmingųjų vykdoma vedybinė politika retai garantavo sėkmingą, šiltais ryšiais grįstą žmonos ir vyro santykį – ką tik aptarta santuokinė šiluma buvo labiau išimtis, nei taisyklė. Santykiams užsimegzi dažnai kliudė skirtingas sutuoktinių amžius, charakteris, politinės ar net ūkinės priežastys, tam tikrą laiką lėmusios sutuoktinių gyvenimą atskirai, retus jų susitikimus⁵⁴⁰. Pasak L. Stone, be minėtų priežasčių, aukštas žmonių mirtingumas taip pat trukdė užmegzti artimus emocinius ryšius ir kūrė distanciją tarp sutuoktinių⁵⁴¹. Tarp sutuoktinių atsiradus nesutarimams ar iškilus rimtiems konfliktams, kilmingieji ne visada galėjo prašyti skyrybų – tą ribojo giminės statusas, nes siekta išvengti skandalų⁵⁴², taip pat (stačiatikių) bažnytinės teisės normos ir visuomenėje ilgainiui įsigalėjusi nuomonė, kad santuoka yra šventas, du asmenis sujungiantis būvis⁵⁴³.

Dėl to sutuoktiniai ieškojo kitų būdų nutraukti nesėkmingą ir nemiela santuoką. Tokių būdų buvo keli – istorikai, nagrinėjantys Viduramžių ir Ankstyvųjų Naujųjų laikų santuokos institutą, nustatė, kad sutuoktiniai dažniausiai pabėgdavo, buvo išvaromi, svetimavo arba įvykdydavo žmogžudystę. Antai, pasak S. M. Butler, tyrinėjusios pabėgimo nuo

⁵³⁸ A. A. Olizarovijus, *Apie politinę žmonių sąjungą*, p. 81: „vyrai per santuoką [...] jas išlaiko ne kaip šeimininkes (kas būtų didžiai nederama), bet kaip sutuoktines, visų reikalų bendrininkes, neatskiriamas bičiules visuose džiaugsmuose bei varguose.“. Iš esmės, tokios vertybės aukštintos ir Lenkijos humanistų darbuose. Apie tai daugiau žr. K. Bielenin-Lenczowska, *Rodzina, ród, pokrewieństwo w perspektywie lingwistycznej – antropologicznej*, s. 198–241.

⁵³⁹ J. Sarcevičienė, *Lietuvos didikės proginėje literatūroje. Portretai ir įvaizdžiai*, p. 207–214.

⁵⁴⁰ M. Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, s. 93–115.

⁵⁴¹ L. Stone, L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*, pp. 117.

⁵⁴² J. Seredyka, *Kunigaikštienė ir plikbajoris. Zofija Radvilaitė-Dorohostaiska ir Stanislovas Tymiński*, p. 64–65.

⁵⁴³ Apie (stačiatikių) teisėtos santuokos sampratą LDK rašyta I-ajame, o stačiatikių skyrybų teisė nagrinėta III-ajame tyrimo skyriuje.

sutuoktinių atvejus, asmeniui pabėgus ir jį sulaikius, jis dažniausiai buvo baudžiamas ekskomunikacija. Kai kada pabėgėlis buvo sugražinamas į šeimą, o tai, tam tikrais atvejais, buvo blogiausias variantas⁵⁴⁴. Sutuoktiniui pabėgus daryta natūrali prielaida, kad palikęs šeimą asmuo svetimauja. Visgi, pasak S. McDougall, pavyzdžiui Prancūzijoje, iki XV a. labiau bausti svetimaujantys vyrai ir tik vėliau įsitvirtino svetimavimo kaip sunkaus nusikaltimo samprata. Tada imta griežčiau bausti moteris, nes norėta užtikrinti, kad palikuonių jos susilaukia su teisėtu sutuoktiniu⁵⁴⁵.

Tuo tarpu istoriografijoje, analizuojančioje Lenkijos ir LDK sutuoktinių santykius, mažiau kalbėta apie šiuos alternatyvius santuokos nutraukimo būdus. Pavyzdžiui, Lenkijoje sutuoktiniui pabėgus siekta jį sugražinti į santuoką, tačiau išsiaiškinus jo svetimavimą bausta ekskomunikacija arba, remiantis Magdeburgo teise, skirta mirties bausmė⁵⁴⁶. LDK katalikų santuoką XVIII a. tyrinėjantis K. Tumelis taip pat išskyrė pabėgusių sutuoktinių atvejus. Tyrėjas pastebėjo, kad tai leido asmeniui pasitraukti svetur, tačiau kėlė daug rūpesčių paliktam sutuoktiniui. Tuo laikotarpiu katalikų Bažnyčios kanonuose dar nebuvo nustatyta, kiek reikėtų laukti, kol pabėgėlis sugrįš, todėl vienas likęs sutuoktinis turėjo laukti žinios apie pasitraukusio iš santuokos asmens mirtį, o iki tol negalėjo sudaryti naujos santuokos⁵⁴⁷. O štai, pasak N. Sliž, kuri naujausioje savo studijoje analizavo LDK seksualinį gyvenimą, svetimavimas ir poligamija laikyti nenatūraliais ir draudžiamais ryšiais, neatitinkančiais visuomenės moralinių ir teisinių normų⁵⁴⁸. Taigi, aiškėja, kad istoriografijoje XVI a. LDK alternatyvūs santuokos nutraukimo būdai ir jų teisėtumo samprata beveik nėra tirti. O jų analizė svarbi, nes įgalina suprasti stačiatikių santuokinio gyvenimo peripetijas ir dėl jų kylančių konfliktų sprendimo būdus.

⁵⁴⁴ Tyrėja analizavo 121 žmonių pabėgimo atvejus, registruotus kanceliarijos teisme. Žr. S. M. Butler, *Runaway Wives: Husband Desertion in Medieval England*, pp. 337–359.

⁵⁴⁵ Moteris baustos ištrėmimu, o kai kuriais atvejais–mirtimi, žr. S. McDougall, *The Transformation of Adultery in France at the End of the Middle Ages*. In: *Law and History Review*, 2014, pp. 34.

⁵⁴⁶ E. Bezzubik, *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej – na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697*, s. 35.

⁵⁴⁷ K. Tumelis, *Santuokos vargai ir jų sprendimų būdai*, p. 59–62. D. Marcinkevičienė, analizavusi XIX a. – XX a. pradžios Lietuvos visuomenę, taip pat pastebėjo, kad sutuoktiniai, siekdami nutraukti nesėkmingą santuoką, bėgdavo arba žudydavo antrąsias puses, žr. D. Marcinkevičienė, *Vedusiųjų visuomenė*, p. 152–174.

⁵⁴⁸ Н. Сліж, *Культура сексуальных стасункаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.*, с. 158–177.

3.2.1. Pabėgimai

Analizuojant įvairius – skelbtus ir rankraštinus šaltinius, pavyko fiksuoti net 30 pabėgimų atvejų: 25 kartus iš šeimos bėgo moterys, o 5 – vyrai⁵⁴⁹. Norint paaiškinti, kas lėmė moterų persvarą šioje šaltinių analize grįstoje statistikoje, verta panagrinėti skundų ir nagrinėjamų bylų dėl pabėgimo turinį.

Įprastai apie dingusią sutuoktinę pranešdavo vyras. Dažniausiai buvo pažymima, kad su žmona jiedu gyveno teisėtoje santuokoje, o sutuoktinė, nusprendusi pabėgti, pažeidė santuokinio gyvenimo normas, vertybes, o tą padarė nepaisydama Dievo⁵⁵⁰. Atrodo, itin įskaudintas buvo Bogdanas Lukianovičius, 1610 m. Mogiliavo magistrato teisme skundęs sutuoktinę Ulitą, kuri „įgavusi valios, jau ne pirmą kartą, pamiršusi Dievo baimę ir Abiejų Tautų Respublikos teisės griežtumą, neturėdama jokios žmogiškosios gėdos ir nepaisydama savo priesaikos, kuria man, kaip sutuoktiniui, eidama už manęs davė, šiais metais [...] Mogiliovo mieste lankantis Zaparožės kazokams, kurie [nakvojo] mano namuose, man matant su jais nuodėmę gėdingą įvykdė – svetimavo. Žmona man nuostolių daug ne vieną kartą pridarė ir dabar, kiek buvo turto, viską pasiėmusi su tais Zaparožės kazokais nuo manęs pabėgo“⁵⁵¹.

Cituotas atvejis ypatingas, nes vyras retai nurodydavo žmonos pabėgimo aplinkybes. Įprastai pažymėta, kad sutuoktinė pabėgdavusi vyrui nesant namie („jam nesant iš namų jo išvažiavo“⁵⁵²), kartais patikslinta – tą ji padariusi slapta, naktį („jo žmona [...] susitarusi su kažkokiu Lukašo Lenskio tarnybininku [...], kartu pavogę visą jo turtą, naktiniu papročiu [...] iš jo namų, nežinia kur, pabėgo“) ⁵⁵³. Beveik visada vyras žinojo, jog moteris pabėgo ne viena – jai tą padaryti padėdavo tėvas, motina, sesuo, sūnus arba svetimas žmogus, su kuriuo moteris palaikė romantinius ryšius⁵⁵⁴. Pavyzdžiui, 1552 m. Bogdanas Jurievičius Zbujinskis skundė uošvienę – pasak jo, ji dažnai svečiuodavosi pas savo dukterį, jo žmoną ir tai buvo įprasta. Visgi, neseniai,

⁵⁴⁹ Žr. priedą nr. 7. Vyrų atvejai išskirti mėlynai.

⁵⁵⁰ АВАК. Т. 26, nr. 450, c. 370: „взевшы передь себе злый умисль свой, препомневшы боязни Божее и повинности малжоньской“; АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. СХХIII, c. 491: „она, препомневши боязни Божое и стративши встыдь стану малженского“.

⁵⁵¹ ИЮМ. Вып. 8, c. 297.

⁵⁵² АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XIX–1, c. 46. Taip pat, pavyzdžiui, žr. priedą nr. 7, atveji nr. 5.

⁵⁵³ LII RS 1/50, b. 252, l. 100v. žr. priedą, nr. 7 atveji 5.

⁵⁵⁴ Žr. priedą nr. 7, atvejus 5 ir 24.

nežinia dėl kokios priežasties, uošvienė išsivežė žmoną ir dalį turto⁵⁵⁵. O štai, 1565 m. Pavelas Berežekis teigė, kad posūnis, atvykęs į jo namus, jo žmoną – savo motiną kartu su skryniomis ir jose buvusiu turtu išsivežė⁵⁵⁶. Taigi, pirmiausia, artimieji gelbėdavo moterims ir padėdavo šioms pabėgti.

Labai retai vyras prisipažindavo santuokoje su žmona gyvenęs piktuoju, dėl ko, ši greičiausiai, ir nusprendavusi pabėgti. Tą savo skunde dėl pabėgusios žmonos 1573 m. minėjo tik Vasilijus Cholenevskis ir teigė su sutuoktine blogai sugyvenęs – nejautė „jokio, gero ir geranoriško sugyvenimo santuokoje, o su juo [žmona] gyveno kaip su priešu“⁵⁵⁷. Įprastai vyras nurodydavo nežinantis, kodėl moteris taip pasielgė, arba tiesiog neminėjo, kokie buvo jos motyvai. Pavyzdžiui, 1563 m. Mykolas Labunskis vasario 23 d. teisme aktavo skundą dėl sutuoktinės pabėgimo ir dalies kilnojamo turto pagrobimo⁵⁵⁸. Tų pačių metų kovo 31 d. moteris pateikė atsakymą iš kurio aiškėja, kad Mykolas Labunskis ją mušė, ir dėl to ji pasitraukė bei dabar gyvena senelio namuose⁵⁵⁹.

Iš tiesų, tikrosios sutuoktinių pabėgimo priežastys aiškėja prasidėjus bylos nagrinėjimui. Tiesa, ten, su pabėgimo motyvais, aiškėdavo ir sutuoktinių konfliktų priežastys. Jau aptarti atvejai rodo, kad dažnai sutuoktinės bėgo nuo smurto ir vyro priespaudos. Pavyzdžiui, 1552 m. Sofija Petraitė skundė vyrą Lukašą Mikolaitį, nes jis, naudodamas smurtą, atėmė ir be jos leidimo įkeitė jai priklausantį dvarą ir vėliau, patyrusi smurtą moteris pabėgo. Iš bylos medžiagos aiškėja, kad sutuoktiniai dėl santuokos jau bylinėjosi bažnytiniame teisme, todėl pasaulietinis teismas, gavęs skundą, nusprendė grąžinti dvarą žmonai⁵⁶⁰. Atrodo, nesutarimų būta ir tarp Kristupo Zavišos ir jo žmonos Jadvygos bei uošvės Onos Mykolaitės Ošeikaitės. Pasirodo, Zaviša jau daugybė metų mušė sutuoktinę ir vieną kartą taip smarkiai sumušė, kad paliko negaluojančią karčemoje kartu su įvairiomis

⁵⁵⁵ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 244, l. 159–160: „кды была и дочька дей ее а его жона Марына, забравшы немало маетьности его ехала з нею“. Žr. priedą nr. 7, atvejį 4.

⁵⁵⁶ LII RS 1/53, b. 255, l. 563 v.–564. Žr. priedą nr. 7, atvejį nr. 8.

⁵⁵⁷ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LXXVII, с. 281: „...по ней ку собе жадного, доброго, зычливого мальжонского захованя не узнал, одно такъ, яко з однимъ неприятелемъ, она зо мною мешкала“.

⁵⁵⁸ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XIX–1, с. 46.

⁵⁵⁹ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XIX–2, с. 47–48.

⁵⁶⁰ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 240, l. 597 v.: „мужъ ее немаючи ничего до того [...] теж около мальженства стоячи у праве и тую часть отъчины жоны своее Зофеи заставиль, стыхъ прычинъ мы отъ тое заставы и от пенезей на то взятыхъ Зофею волную есми учинили и при всемъ томъ што заставлено, яко при властной отчызне ее заховали...“.

Zavišai priklausiusiomis privilegijomis. Leisgyvė žmona kreipėsi į motiną, nes pasirodo, Zaviša ją palikęs be jokių pinigų, už kuriuos ji galėtų susimokėti už nakvynę. Motina atskubėjo pas dukrą, ją pasiėmė kartu su privilegijomis ir kitais raštais. Tuo tarpu Zaviša kreipėsi į teismą skųsdamas uošvienę dėl žmonos pagrobimo. Teismas nusprendė atleisti uošvę nuo kaltinimo, nes (katalikų) bažnytinis teismas jau buvo pradėjęs nagrinėti bylą dėl Zavišų santuokos ir privilegijų susigrąžinimo⁵⁶¹. Šie ir anksčiau aptarti sutuoktinių pabėgimų atvejai liudija moteris iš šeimų pasitraukus dėl smurto, spaudimo užrašyti nuosavybę arba, retais atvejais, siekiant toliau palaikyti romantinius santykius su kitu žmogumi.

Tiesa, kai kada vyras tiksliai žinojo, kur pabėgo jo žmona – įprastai, kad tai buvo artimų moters giminaičių dvaras. Todėl vyras, norėdamas susigrąžinti žmoną, pats imdavosi veiksmų ir siūsdavo savo bičiulius, tarnybininkus ir tarnus su prašymu grįžti. Vis dėlto, atrodo, retai sutuoktinė norėjo ir ketino tai padaryti. Pavyzdžiui, 1573 m. Vasilijus Cholonevskis, siuntęs savo atstovus į uošvės dvarą, kuriame slėpėsi jo žmona Polagėja, gavo atsakymą, kad ji jam žmonos negrąžins ir „pataria duoti jai ramybę ir išlaisvinti ją iš santuokos, o ji tą patį padarys. Jeigu ji atgal grįš, jis gaus ne žmoną, o priešą“⁵⁶². 1576 m. pas vyrą Vasilijų Zagorovskį nenorėjo grįžti ir Onos Čatoriskienės dukra Katerina. Žmona iškėlė sąlygą, kad į vyro namus grįš, jei sutuoktinis jos nekvies bylinėtis į teismą dėl santuokinio reikalo. Atrodo, kad sutuoktinė galimai svetimavo, nes ji matė „nuodėmėje savo gyvenimą santuokoje su ponu kaštelionu, todėl nenori pas jo malonybę važiuoti ir su juo gyventi“⁵⁶³. Taigi, pabėgėlė buvo sudėtinga susigrąžinti, nes ji, gavusi prieglobstį, jautėsi apsaugota ir kėlė savus reikalavimus.

Nežinant, kur tiksliai sutuoktinė pabėgo arba nepavykus taikiai jos susigrąžinti, vyras imdavosi teisinių priemonių. Jis kreipdavosi į teismą. Neturint duomenų, kur moteris tiksliai pabėgusi, buvo skiriamas laikas jos paieškai, o ieškoti privalėjo asmenys, padėję žmonai pabėgti. Pavyzdžiui, 1580 m. Mogiliovo magistrato teisme skundą dėl pabėgusios žmonos registravo Ivanas ir jo tėvas Timoška Butakovičiai. Pasirodo, Timoškos marti Maciuta į jo namus atvykus kareiviams (žalnieriams), norėjo pabėgti. Dėl šios

⁵⁶¹ LVIA, F. 389, b. 239, l. 111 v.

⁵⁶² АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LXXVII, с. 282: „я дей к нему жоны его не пошлю, але ему ражу, иж бы еи дал покой а ее вызволил з малженства, а оне его, бо восметь себе не жону, одну неприятеля“.

⁵⁶³ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. LXXXIII, с. 298: „иж ее милость, видечи з грехом свое мешкане у малженстве с паномъ каштеляном, до его милости ехати и з его милостью жити не хочет, аж бы его милость шлюбил и добре ее милостью упевнил жадное sprawy малжонце до живота своего зъ ее милостью не мети“.

priežasties, Timoška marčią surakino grandinėmis⁵⁶⁴, bet moteris prašė pakviesti jos seserį Fedią laiduoti, jog Maciuta nepabėgs. Fediai jį davus, Maciuta pabėgo kartu su kareiviais, išsinešusi įvairaus turto. Teismas nusprendė, kad Fedia turi surasti seserį per šešias savaites ir grąžinti ją vyro šeimai⁵⁶⁵.

Kitais atvejais, pasaulietinis teismas laikėsi bažnytinio teismo sprendimo, pagal kurį sutuoktinė privalėjusi grįžti pas teisėtą vyrą. Neįtikėtina meilės trikampio istorija fiksuota 1552 m. Vilniaus vaivados teisme. Analizuojant bylos medžiagą aiškėja, kad Martynas Tarasovičius gyveno su teisėta žmona Uršule, kuri pabėgo ir apsigyveno pas Stanislovą Hlebavičių Polonskį. Vyras tarpusavy surašė sutartį, pagal kurią sutarė: Uršulė gali gyventi su Stanislovu, o Martynas neturi tam prieštarauti, o jei tą darytų arba vėl gyventų su Uršule, turi sumokėti laidą⁵⁶⁶. Vėliau Stanislovas vedė kitą moterį, o Uršulę išvarė, o ši grįžo gyventi pas Martyną. Tą sužinojęs Stanislovas kreipėsi į Naugarduko teismą, kuris paskelbė Stanislovą teisiu. Savo ruožtu Uršulė skundė Stanislovą bažnytiniame teisme, kuris, sužinojęs įdvyiejų istoriją, nurodė jai grįžti ir gyventi teisėtoje santuokoje su Martynu. Visą trijų meilės istoriją išnarpiojęs Vilniaus vaivados teismas, išlaisvino Martyną tik nuo dalies laido mokėjimo. Šiuo atveju tenka pažymėti, kad pasaulietinis teismas laikėsi bažnytinio teismo sprendimo – šis iš dalies lėmė ir sprendimą byloje dėl pagal sutartį neišmokėtos laido sumos.

Šaltinių medžiaga neleidžia taip išsamiai kalbėti apie pabėgusius vyrus ir jų likimus. Beveik visais atvejais apie vyro (žento) pabėgimą pranešdavo žmonos tėvas, kartais patikslindavęs, kad vyras pabėgo uošviui nesant namie, naktį, kartu pasigrobes nemažą turto dalį⁵⁶⁷. Manytina, išskirtinis yra 1580 m. atvejis, kai Mogiliovo magistrato teisme Nelida Tiškaitė paskelbė daugiau nebelauksianti savo vyro. Moteris papasakojo, kad jos vyras prieš keletą metų

⁵⁶⁴ АВАК. Т. 39, nr. 854, c. 537: „сознал, ижь Тимошко Бутак посадил был невестку свою у ланцухъ и потомъ послалъ был по Аксютину, сестру ее, жебы пришла”.

⁵⁶⁵ АВАК. Т. 39, nr. 854, c. 538: „абы Федя Аксютиня оную невестку Масюту Тимошка Бутака, которую узела была на рукоемство, до шести недел ее одыскала”.

⁵⁶⁶ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 244, l. 12: „тежъ под печатью своею ижь ты жоны свое Оршулы Щастновъны, которая отъ тебе вне бытности твоей з дому твоего отшедшы мешкала у пана Станислава отъ того часу в дому своемъ переховывати и никоторого обещного мешканья знею мети. А если бы с нею або обьцованее мель и в дому своемъ ее переховываль [...] за то заруки госпадару королю [...] а пану Станиславу обьвезался еси тымъ же листомъ своимъ вси шкоды и наклады [...] заплатити”.

⁵⁶⁷ Pavyzdžiui: žr. priedą nr. 7, atvejį nr. 7.

pabėgo ir dingio, tapęs elgeta⁵⁶⁸. Moteris teigė girdėjusi kitus „apačioje“ esančius žmones patvirtinus jos vyro mirtį, todėl Nelida, nenorėdama nuodėmėje gyventi, nusprendė dar kartą ištekti. Šis atvejis liudija stačiatikių kanoninės teisės spragą, kurioje aiškiai nebuvo nurodyta, kiek moteris turėtų laukti sugrįžtančio sutuoktinio. Tik (tariama) žinia apie sutuoktinio mirtį išlaisvino moterį nuo pareigos laukti bėglio bei leido sudaryti naują santuoką.

3.2.2. Išvaymai

Istoriografijoje, nagrinėjančioje alternatyvias santuokos nutraukimo formas, beveik nėra minimi išvaymai. Matyt, tokie atvejai reti, kaip liudija ir surinkta analizuojama medžiaga, iš viso – 9 išvaymo atvejų: 7 kartus išvaytos moterys ir tik 2 kartus – vyrai⁵⁶⁹. Skundai dėl išvaymų buvo panašūs į pabėgimo atvejus – jų turinys buvo akivaizdžiai susijęs. Pavyko užčiuopti keletą, skundų turinį vienijančių aspektų. Pirmia, skundą dėl išvaymo įprastai teikdavo nukentėjusios tėvas ar brolis, rečiau – pati moteris ar vyras. Antra, dažniausiai skunde buvo pažymima, kad sutuoktiniai gyveno teisėtoje santuokoje, todėl išvaymas yra neteisėtas⁵⁷⁰. Trečia, visada pateiktas daiktų, paliktų pas vyrą ar žmoną sąrašas, o išvaytas asmuo dar pridurdavo turėjęs išeiti vienmarškinis ar basas⁵⁷¹.

Teisme pradėjus nagrinėti bylą dėl sutuoktinės išvaymo ir turto nusavinimo, atsakovas pateikdavo savo įvykių versiją. Pavyzdžiui, 1540 m. uošvis Mykolas Janovičius skundė žentą Martyną Paškevičių dėl dukters išvaymo. Atsakovas gynėsi, kad moteris pati Kūčių išvakarėse kažkur išėjo ir negrįžo⁵⁷². Teismas skyręs sutuoktiniui 4 savaitių terminą sutuoktinei rasti. O štai, 1551 m. Ona Petraitė skundė vyrą Vaitiekų Kovlevičių šį ją iš namų išvairius ir pasisavinus jos krautį. Analizuojant bylos medžiagą aiškėja, kad sutuoktiniai ilgą laiką nesutarė, dėl to moteris vėliau vyrą net „išlaisvino nuo

⁵⁶⁸ ИЮМ. Вып. 7, с. 316–317: „мужь дей мой прочь отъ мене одышол на низь“.

⁵⁶⁹ Žr. priedą nr. 8. Vyrų atvejai išskirti mėlynai.

⁵⁷⁰ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. CXII, с. 451–452: „з умыслу своего, або з намовы и с приятелми своими, мене од оное всее маестности моее кгвалтовне выбила и отогнала, чим великий жал и оболжене и шкоду немалую мне вчинила“.

⁵⁷¹ Žr. priedo nr. 8, atvejį nr. 10. Bresto pilies teisme 1580 m. uošvis Stanislovas Mročka skundė žentą, kad šis jo dukrą Ivanka sumušęs ir be jokios priežasties, vienais marškiniiais iš namų išvarė. Dar žentas pridūrė su Ivanka gyventi daugiau nebenorintis. O štai, jau teisme žentas Vasilijus tvirtino, esą Ivankos jis iš namų nevarė, su juo gyventi nedraudė. Dar pridūrė, kad su žmona jis darys, ką nori, o uošvis nesugebės jo nubausti.

⁵⁷² АВАК. Т. 17, nr. 173, с. 70: „онь девку мою, а жону свою, не ведати где подель.“

santuokos“. Kita vertus atsakovas – (buvęs) Onos vyras teigė, kad žmona „pati geranoriškai, pasiėmusi daugybė savo ir mano [t.y. vyro] daiktų, iš namų išėjo ir dar daugybė man ko pridarė“⁵⁷³. Kita, atrodo, itin nelaiminga santuokos istorija įrašyta 1551 m. į Vilniaus vaivados teismo knygą. Skundą į teismą pateikė Fiodoras Danilovičius, gindamas savo dukrą Fedką ir skųsdamas žentą Chodką Hlebaitį. Pasirodo, kad Fedka buvo verčiama užrašyti vyrui jai paskirtą dovį – tą ji ir padarė, tačiau ne laisva valia. Vėliau sutuoktinis ją vertė stoti į vienuolyną ir duoti jam skyrybas – sutuoktiniai net kartu vyko pas metropolitą, tačiau šis jų neišskyrė, nes žmona pasiskelbė esanti nėščia. Tada sutuoktinis žmoną laikė pas save ir, naudodamas smurtą, ją nėščią iš namų išvarė. Tuo tarpu, Chodka Hlebaitis matė kitokią įvykių seką – jis teigė, kad santuokoje su Fedka jie gyveno 2 metus, kol netikėtai ji susirgo Švento Valentino liga (epilepsija). Dėl to mergina esą pati norėjusi pasitraukti į vienuolyną ir duoti jam skyrybas. Visgi, paaikškęs merginos nėštumui, sutuoktiniai grįžo namo, o žmona vėliau pati išvažiavo pas tėvą⁵⁷⁴. Chodka pareiškė vis dar norintis gyventi santuokoje su Fedka, todėl moters tėvas paprašė žentą laiduoti, kad dukra daugiau nenukentės⁵⁷⁵.

Išvaymus visuomet lydėdavo smurtas. Skunduose buvo pažymima, kad sutuoktinis žmoną mušė ir tokiu būdu privertė ją pasitraukti⁵⁷⁶. Moteris buvo fiziškai silpnesnė, todėl negalėjo apsiginti nuo smurtaujančio vyro. O kai išvaromas buvo vyras, sutuoktinė tai darydavo ne viena, bet su artimųjų ar tarnų, tarnybininkų pagalba. Štai, 1560 m. Povilas Lyka skundė sutuoktinę, nes ji be jokios priežasties jį iš namų varė, mušė ir dar kitiems žmonėms liepė tą daryti⁵⁷⁷. Tą patį teigė ir Ivanas Bolobanas Osekrovskis, 1589 m. teisme skundęs žmoną Rainą Stakorskienę. Vyras teigė atsikraustęs į moters namus ir kartu atsinešęs turto, kurio vertė buvo didesnė nei 340 liet. kapų grašių. Vėliau moteris kartu su broliu ir bičiuliais jį iš namų išvarė ir visą turtą pasisavino⁵⁷⁸.

⁵⁷³ Žr. priedą nr. 8, atvejis nr. 1.

⁵⁷⁴ LVIA F. 389, ap. LM, b. 242, l. 98 v.: „дочка твоя мешкала за мною в малженъстве два годы, а потом на нее прышла немоц светого Валенътына и поведила ми ижъ дей тая немоц ей ешо ся стала будучи ей девкою и пошлюбила деи была, абы ее с тое форобы Богъ простиль в закон чернический пойти. Якожь сама просила мя за то а бы она от мене вызболена была...”.

⁵⁷⁵ Susitarimas laiduotas 200 liet. kapų grašių, žr. LVIA F. 389, ap. LM, b. 242, l. 100.

⁵⁷⁶ Pavyzdžiui, Slanimo žemės teisme 1556 m. Elena Jundelienė skundėsi, kad vyras Marcheris Jundila „neturėdamas jokios priežasties“ ją sumušė ir iš namų išvarė. Žr. ABAK. T. 22, nr. 360, c. 185.

⁵⁷⁷ ABAK. T. 17, nr. 1002, c. 422. Žr. priedo: sutuoktinių išvaymai atvejį nr. 5.

⁵⁷⁸ Žr. priedą nr. 8, atvejį nr. 9.

Atrodo abiem atvejams bendra tai, kad vyrai buvo užkuriai žmonos namuose. Dėl šios priežasties jų pozicija šeimoje nebuvo stabili, nes moterys valdė turtą, buvo geresnėje finansinėje padėtyje. Tokiu atveju, moteris gal net (laisviau) disponavo vyro atnešamu turtu. Tą liudija vienas fiksuotas atvejis, tiesa, nesusijęs su išvaymo atveju – 1550 m. byloje dėl brolio Lauryno paveldėjimo, Jurijus Michailovičius skundė brolio našlę Elžbietą Kozorovskienę. Pasirodo Laurynas pas žmoną atsikraustė kaip užkuris, kartu atsinešė 60 liet. kapų grašių. Moteris gavusi šį turtą jį „įdovino“ – t.y. garantavo šią sumą nuosavybės dalimi, kurią jai buvo skyręs pirmasis vyras⁵⁷⁹. Šis atvejis liudija, kaip moteris galėjo pasinaudoti savo „vyriškomis teisėmis“⁵⁸⁰ ir valdyti dovį, garantuoti sutuoktinio įnešamą turtą savo nuosavybės dalimi.

3.2.3. Svetimavimas

Enėjas Silvijus Piccolominis, vėliau tapęs popiežiumi Pijumi II, XV a. savo „Kosmografijoje, arba Azijos ir Europos aprašymuose“ aprašė įdomų lietuvių moterų paprotį. Jis teigė, kad Lietuvoje „ištekėjusios moterys, ypač kilmingos, tėvų papročiu yra įpratusios turėti namuose vieną ar daugiau – žiūrint vyro pajėgumo – sugulovų“⁵⁸¹. Tokia lietuvių „santuokos pagalbininkų“ istorija skambėjo egzotiškai, dėl to atkartota kitų XVI–XVIII a. intelektualų, kurie net nesilankė LDK, veikaluose⁵⁸². Vis dėlto, tokios žinutės formavo lietuvių moterų įvaizdį istoriografijoje, teigiant, kad jos turėjo nežabotą seksualinę laisvę. Antai, Augustinas Janulaitis teigė, kad dar XX a. vokietis mokslininkas Muller-Lyer, tyrinėjęs šeimos formas, „rimtai patikėjo“ tuo, kad LDK moterys turėjusios „santuokos pagalbininkus“ ir šį faktą paskelbė savo tyrime⁵⁸³. Vėliau lietuvių moterų „erotinę laisvę“ aprašė ir

⁵⁷⁹ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 33, l. 58: „которые она была таму мужу своему, небожчику Лаврину, противку вьнесенья его в домъ ее на вене своемъ, которое отъ первого мужа своего [...] наипменю его описаные мела записала”.

⁵⁸⁰ M. Lietuvis, *Apie totorių, maskvėnų ir lietuvių papročius*, p. 55.

⁵⁸¹ E. S. Piccolomini, „Kosmografija, arba Azijos ir Europos aprašymas (1477). XXVI skyrius. Apie Lietuvą“. In: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. 1. Vilnius, 1996, p. 593.

⁵⁸² Pasak J. Sarcevičienės, tokio turinio žinutės literatūroje darbuose nėra patikimos ar atspindinčios laiko realijas, nes dažniausiai buvo kompiliacinio pobūdžio, žr. J. Sarcevičienė, Vieno stereotipo istorija: LDK moters įvaizdis istoriografijoje. In: *Feminizmas, visuomenė, kultūra. Straipsnių rinktinė*, 1999. Vilnius, p. 33. Taip pat žr. R. Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje*. Daktaro disertacija. Kaunas, 2002, p. 93–102.

⁵⁸³ A. Janulaitis, *Enėjas Silvijus Piccolomini bei Jeronimas Pragiškis ir jų žinios apie Lietuvą XIV/XV amž.: istorijos – kritikos piešinys*. Kaunas, 1928, p. 53–57.

Zbigniewas Kuchovičius, nekritiškai vertinęs dalį cituojamų šaltinių ir dar kaltinęs „rytų slavų įtaką“⁵⁸⁴.

Jau XVI a. pasirodė pirmieji bandymai paneigti lietuvių moterų „santuokos pagalbininkų“ mitą. Tą savo veikale „Apie politinę arba pilietinę laisvę“ darė humanistas Andrius Volanas. Tiesa, jo teiginiai vienas kitam bent iš dalies prieštaravo. Iš pradžių, jis teigė žinantis kai kuriuos istorikus savo darbuose minint lietuvių tautoje paplitusį paprotį „laikyti sugulovus“ – vadinamus „moterystės pagalbininkais“. Visgi, humanistas teigė tai esant netiesa, nes „lietuvių tauta [...] tokia tauri, kad dorą gyvenimo šlove gali varžytis su visomis kitomis tautomis“ ir „nėra pagrindo manyti [...], jog ji [t.y. tauta] nepaisytų to dorovės įstatymo, kuri gamta įdiegė į visų širdis“. Kita vertus, toliau A. Volanas kaltino visuomenę neturint „jokio išleisto įstatymo prieš svetimautojus“, todėl „negresiant bausmei moterys laisviau ir pasinėrė į visokias nuodėmes“⁵⁸⁵. Iš tiesų, vėliau nei rašė A. Volanas – tik TLS (1588 m.) buvo įrašyta norma (XIV;§30), baudusi svetimautojus⁵⁸⁶. Joje numatyta, kad įtariant svetimaujant žmoną, ją reikia pagauti tą darant ir abu meilūžius pristatyti į artimiausią vietinį teismą, kur jie būtų nuteisti mirties bausme.

Vis dėlto, reikėtų suabejoti A. Volano teiginiu, esą LDK svetimautojams iki TLS priėmimo negrėsė jokia bausmė. Visų pirma, Magdeburgo teisėje, galiojusioje LDK miestuose, buvo numatyta bausmė už svetimavimą⁵⁸⁷. Tiesa, Lenkijoje, nors Magdeburgo teisės normos ir numatė mirties bausmę, ji buvo skiriama retai. Dažniau nusikalte asmenys mokėjo baudą ir buvo išvaromi iš miesto⁵⁸⁸. Tokią bausmių už svetimavimą įvairovę pateikė ir analizuojami šaltiniai. Mogiliovo magistrato teismų knygos fiksuoti net keli tokio turinio skundai ir bylų nagrinėjimai. Antai, 1617 m. Čiurila Podliaskis skundė tėvą Artiomą (Artemą) Podliaskį ir savo žmoną. Pasirodo, vyras matė savo sutuoktinę svetimavus su tėvu. Prieš tai jam apie žmonos svetimavimą pasakojo tėvo „maskaliukas“, ne sykį matęs šešuro ir marčios lytinius santykius. Sutuoktinis, nenorėjęs tuo tikėti, paspėndė sąstus svetimaujančiai porai. Anksti ryte pasiuntė žmoną pas tėvą, o vėliau, išsoko į

⁵⁸⁴ Z. Kuchovičius, *Barbora Radvilaitė*. Vilnius, 1991, p. 28: „[...] XV–XVII amžiuje Lenkijoje tvirtai laikytasi nuomonės, kad lietuvių moterys turi erotinę laisvę, tiksliau sakant, yra pasileidusios. Pasakota, kad Lietuvoje sanguliuojimas su svetima žmona yra paplitęs reiškinys, kad žmonos dėl vyrų šaltumo, jiems žinant ir leidžiant, turi meilūžius, kuriems kartais dar sumoka“.

⁵⁸⁵ A. Volanas, *Apie politinę arba pilietinę laisvę*, p. 155.

⁵⁸⁶ *1588 m. LS*, p. 501–502.

⁵⁸⁷ B. Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*. Warszawa, 1953, s. 205–206.

⁵⁸⁸ J. Seredyka, *Kunigaikštystė ir plikbajoris. Zofija Radvilaitė-Dorohostaiska ir Stanisławas Tyminskis*, p. 91–92.

namus pro langą, užtiko „savo tėvą ant savo žmonos“. Vyras supykęs, žmoną „šiek tiek sumušė“, o ji prisipažino, kad neleistinius ryšius su vyro tėvu palaiko nuo Užgavėnių – tada ją girtą vyras ir suviliojo⁵⁸⁹. Teismas, atsižvelgęs į skundo ir kaltinimų rimtumą, perkėlė bylos nagrinėjimo laiką, todėl nėra žinoma, kokia bausmė svetimautojams buvo skirta.

O štai, 1596 m. Lucko magistrato teisme buvo priimtas sprendimas byloje dėl svetimavimo. Nagrinėjant įrašą aiškėja, kad baldininkas Vaitiekus sugavo savo žmoną Oną svetimaujant su barzdaskučiu Stanislovu. Vyras teigė jau seniai įtaręs žmoną svetimaujant, todėl vieną vakarą, kartu su sargybiniais, netikėtai grįžo namo ir užtiko Stanislovą besislepiant po suolu – moteris dar bandė savo kūnu vyrą pridengti, kad jo nesimatytų. Bylos nagrinėjimo metu moteris prisipažino svetimavusi, ir todėl jai ir Stanislovui buvo skirta mirties bausmė – nukirsdinimas. Beje, šioje byloje cituotas „Saksų veidrodis“ ir jo norma, pagal kurią svetimaujantis asmuo, nesvarbu, vyras ar moteris, turi būti baudžiamas mirties bausme⁵⁹⁰.

Dar vienas atvejis 1619 m. įrašytas į Mogiliovo magistrato knygas. Byloje kaltintas Ilja Onoprevičius ir jo meilužė Odarja Koslevnaitė. Pasirodo, kad vyras, turėdamas teisėtą žmoną Mariją Naumaunaitę ir moteris, turėdama vyrą Grišką Romanovičių, „ne vieną, ne du ir ne dešimt kartu“ svetimavo⁵⁹¹. Dėl to Marijos tėvas jau kelis kartus bylinėjosi su žentu pasaulietiniame ir bažnytiniame teisme, kur sutarė, kad daugiau Ilja nesvetimaus ir pas Odorją nesilankys, o savo pažadą laidavo 60 liet. kapų grašių suma. Tačiau Ilja susitarimą sulaužė, nes jis buvo užtiktas pas Odorją, pasislėpęs po suolu. Teismas, prieš priimdamas sprendimą, rėmėsi teisės normomis ir skelbė, kad pasaulietinė ir bažnytinė teisė už tokį nusikaltimą skiria mirties bausmę, Magdeburgo teisė (*Порядку Права Майдебургского*) ir Saksų veidrodis (*Спекулумъ Саксономъ*) – nukirsdinimą⁵⁹². Atsižvelgęs į šias normas, teismas dviem meilužiams paskyrė egzekuciją – budelis turėjo jiems nukirsti

⁵⁸⁹ *ИЮМ*. Вып. 8, с. 344: „я до избы по малу ускочивъшы окномъ, отца своего на жоне своей зосталъ и я жону свою взявъшы, троху ее прибилъ. Она се мне признала до того, ижъ дей мене отецъ твой пьяную о запустахъ звель и тоъ того часу зъ нимъ мешкивала”.

⁵⁹⁰ *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, нр. СХVIII, с. 475: „на чужоложцтве пойманый маеть быти стять, а то тые суть, которые ся зъ мужатками лучать, албо сами, жоны маючи, з ынъшими ся кладуть, и што такъ мужъчина, яко и белая голова, однаково мають быти караны”.

⁵⁹¹ *ИЮМ*. Вып. 8, с. 347 ir 348: „одъ давного часу, не разъ, не два, а ни десять, то естъ противку Господу Богу и праву прирожоному”; „въ блуде зъ нею мешкаюми, не пооднокротъ до нее хоживалъ, на одной постели его зъ нею зоставано и въ дому его нахоживано”.

⁵⁹² *ИЮМ*. Вып. 8, с. 349.

galvas. Taigi, teismas galėjo skirti mirties bausmę už svetimavimą, tačiau tai buvo padaryta sulaužius prieš tai sudarytą ir laiduotą sutartį. Šis faktas rodo, kad, pirmiausia, išsiaiškinus svetimavimą, norėta susitarti taikiai.

Bausmė už svetimavimą buvo numatyta ir LDK (stačiatikių) bažnytinėje teisėje. Tiesa, sudėtinga pasakyti, kokio pobūdžio jos buvo⁵⁹³. Jei iš pradžių didžiojo kunigaikščio Jaroslovo nuostatuose nurodytos griežtos bausmės (mirties, uždarymo į vienuolyną), tai vėlesniuose, XIII–XIV a., nuorašuose jos sušvelnėjo ir buvo pakeistos į pinigines⁵⁹⁴. Tiesa, jau anksčiau aptartas 1560 m. atvejis Slanimo žemės teisme leidžia numanyti, kad už svetimavimą bažnytinis teismas galėjo skirti ekskomuniką⁵⁹⁵. Be to, tenka konstatuoti, kad nepavyko rasti atskiro atvejo, kai stačiatikių bažnytiniame teisme būtų nagrinėtas vien skundas dėl svetimavimo. Vienintelis kol kas žinomas atvejis, kai stačiatikių santuoka buvo nutraukta bažnytiniame teisme dėl svetimavimo, įrašytas 1610 m. į Mogiliavo magistrato knygas. Bogdano Lukianovičiaus sutuoktinei Ulitai svetimavus ir vėliau pabėgus su kazokais, vyras kreipėsi į bažnytinį teismą prašydamas skyrybų. Bažnytiniame teisme vyro prašymas buvo patenkintas ir jo santuoka nutraukta, jam leista vesti antrą kartą⁵⁹⁶. Beje, jokia bausmė moteriai nebuvo paskirta.

Polemizuojant su anksčiau minėtais A. Volano teiginiais, verta pridurti, kad iki TLS priimtos svetimavimą baudžiančios normos pasaulietinių teismų įrašuose būdavo užsimenama apie santuokinę neištikimybę. Tačiau tai niekada netapdavo pagrindiniu skundo ar bylos objektu. Atrodo, toks svetimavimo fakto paminėjimas turėjo papildyti skundą ir sustiprinti kitus teisinius argumentus⁵⁹⁷. Kita vertus, atskirai reikėtų aptarti 1582 m. į Lucko pilies teismo knygas įrašytą bylą. Joje fiksuota, kad Jonas Skurka buvo pagautas svetimaujantis su barzdaskučio Kasparo žmona Galška. Dėl to vyras

⁵⁹³ Pasak Beatos Wojciechowskos, katalikų vyskupų teismuose svetimautojai buvo baudžiami ekskomunika arba pinigėmis bausmėmis, žr. B. Wojciechowska, *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*. Kielce, s.235.

⁵⁹⁴ „Устав князя Ярослава о церковных судах“. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, c. 87–88, nr. 15, nr. 17, nr. 20, nr. 21, nr. 22.

⁵⁹⁵ Žr. Stanislovo Majakovskio ir Barbaros Doroskaitės santuokos istoriją, *АВАК. Томъ XXII: Акты Слонимского земского суда*, nr. 232, c. 122–124.

⁵⁹⁶ ИЮМ. Вып. 8, с. 299: „а его самого, где себе у мальженство сталое любь панну, або невесту вподобаеть, въ томъ мы ему, яко судъ духовный волность даемъ и благославяемъ”.

⁵⁹⁷ Jau aptartoje 1563 m. byloje Marina Labuninskienė skundė vyrą vertus ją užrašyti dovį ir grąsinus, kad apkaltins ją neištikimybę, žr. *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. XIX–2, с. 47.

pasodintas į Lucko pilies kalėjimą – jam skirta mirties bausmė⁵⁹⁸. Tačiau vyrai susitarė ir Kasparas Jonui „gerklę dovanojo“, o Jonas pasižadėjo išvažiuoti ir apsigyventi kitur. Ši byla įdomi dėl kelių aspektų. Pirma, joje nėra minima, ar neištikimai žmonai būtų paskirta bausmė – Jonas savo pasižadėjime mini, kad daugiau „nesavivaliaus“ ir sutuoktiniams gyvenimo negadins⁵⁹⁹. Antra, bylos veiksmas vyko 1582 m. regione, kuriame niekada nepriimtas TLS, o liko galioti ALS. Nors ALS nebuvo normos baudusios svetimautojus, neištikimi asmenys vis viena kalinti, jiems skirta mirties bausmė. Taigi, akivaizdu, kad įstatymo nebuvimas LDK rašytinėje, pasaulietinėje teisėje iki 1588 m. dar nereiškę, kad „nusizengęs santuokai“ asmuo liks nenubaustas, o svetimavimas – visuomenėje paplitęs ir todėl priimtinas reiškinys.

3.2.4. Nužudymai

Dievo akivaizdoje sudarytą, todėl amžiną ir neišardomą vyro ir moters sąjungą pagal bažnytinius kanonus galėjo nutraukti tik mirtis arba, turint svarią priežastį, bažnytinis teismas. Galima teigti, kad dėl įvairių priežasčių bažnytinis teismas neatrodė patrauklus – jis reikalavo laiko, finansinių išteklių, galiausiai, teismui reikėjo pateikti priežastį, dėl kurios santuoka turėtų būti anuliuota arba nutraukta. Net ir teisėtai išsiskyrus, ne visada pavykdavo paprastai atsikratyti sutuoktiniu, nes šis dažnai turėjo ekonominių interesų, norėjo susigrąžinti prarastą turtą⁶⁰⁰. Todėl lengviausias, greičiausias ir efektyviausias būdas nutraukti nenusisekusius santuokinius ryšius buvo nužudyti sutuoktinį.

Iki TLS priėmimo pasaulietinėje teisėje nebuvo nurodyta, kaip bausti sutuoktinį nužudžiusį asmenį. Iki PLS taikyta praktika už žmogaus nužudymą mokėti galvapinigius. Atrodo, kad susitarus su mirusiojo artimaisiais, vien galvapinigiais galėjo atsipirkti ir savo vyro ar žmonos žudikas. 1558 m. atvykęs į Vilniaus pilies teismą Povilas Baltramievičius skundė brolio Matiaso našlę Uršulę. Pasirodo ji, praeitais metais, kartu su pagalbininkais – vyro pavaldiniais, Matiasą užmušė⁶⁰¹. Povilas teigė su broliene sutaręs dėl

⁵⁹⁸ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XCIII, с. 334: „въ дому матки тое жоны его Рупинское на чужолозстве учиненомъ засталъ, за чимъ дей мене тутъ до замку и на горло былъ осадилъ”.

⁵⁹⁹ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XCIII, с. 335: „вже въ мешканью его зъ тою малжонкою его такихъ ся свовольствъ не допускать и мешканья имъ не псовать”.

⁶⁰⁰ Pavyzdžiui, ilgai užsitęsė Andrejaus Kurbskio ir Marijos Alšėniškės turto dalybos jiems išsiskyrus, žr. К. Ерусалимский, История одного развода, с. 149–176.

⁶⁰¹ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 252, l. 429: „напольнившись воли своее, весполокъ с подьдаными того небожьчика Матьяса мужа своего замордавала”.

galvapiinių ir brolio nuosavybės dalies (dvaro su visais priklausiniais) perdavimo⁶⁰². Tačiau praėjus metams, moteris stovėdama Vilniaus miesto pilies teisme, nusprendė nepripažinti susitarimo neigdama, kad savo vyrą su jo tarnų pagalba užmušė⁶⁰³. Teismas, atsižvelgęs į moters prieš metus duotą prisipažinimą dėl vyro nužudymo, skyrė jai mirties bausmę⁶⁰⁴. O štai, Stanislovas Petkovskis, greičiausiai, taip pat buvo susitaręs su savo broliene. Todėl jis 1563 m. valdovo maršalo teisme pripažino, kad atsisako bylinėtis su broliene dėl brolio, o jos vyro, Balcerio Petkovskio nužudymo, nors tam turėjo svarų liudijimą⁶⁰⁵.

Vis dėlto, LDK visuomenėje sutuoktinio nužudymas laikytas žiauriu, amoraliu nusikaltimu, todėl ir bausmė privalėjo būti atitinkama. Petras Roizijus savo veikale, kuriame analizavo įvairias teisines problemas, nurodė, kad „Bažnyčia rūsčiau keršija užmušusiam žmoną, negu užmušusiam motiną asmeniui“, nes „žmonės žmoną nužudyti bijosi mažiau, negu motiną, reikėjo juos įbauginti bausmės žiaurumu“. Greičiausiai suprasdamas, kad dažnai tokio nusikaltimo atveju nusikaltėliai atsiperka galvapiinėmis, autorius dar pridūrė: „būtina paskirti sunkesnes bausmes“⁶⁰⁶. Bausmė, baudusi sutuoktinį nužudžiusį asmenį, priimta TLS (XI;§6) straipsnyje. Jame aprašyta, kaip turėtų būti nagrinėjama byla dėl asmens, kuris pagautas neapykantos ir nemeilės, nužudytų sutuoktinį. Visų pirma, mirusiojo artimieji turėjo paliudyti sutuoktinius nesugyvenus taikiai. Visų antra, išsiaiškinus žmogžudystės motyvus ir kitas su tuo susijusias aplinkybes, kaltinamasis „turint tokius įrodymus, baudžiamas mirties bausme“⁶⁰⁷. Vis dėlto, ši norma teismų praktikoje taikyta dar iki TLS priėmimo, ką liudija toliau aptariamai atvejai.

Dažniausiai sutuoktinis/ -ė mirdavo nuo fizinio smurto, patyręs įvairaus pobūdžio sužalojimus. Stebina tai, kad tiek vyrai, tiek moterys pasirinkdavo smurtą, kaip savo antrosios pusės žmogžudystės priemonę. Tiesa, kartais žmogžudystė buvo „netyčinė“, kai konflikto metu smurtavus, vėliau vyras ar

⁶⁰² LVIA, F. 389, ap. LM, b. 252, l. 430: „листе есть описано ижъ она вжо передьнала Павъла за тую головьщину мужа своего небожьчика Матяса“.

⁶⁰³ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 252, l. 431: „я дей ку тому незнаю же бы мела мужа своего Матяса посполъ с тыми подьдаными заморьдавати“.

⁶⁰⁴ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 252, l. 431v.: „сказали есмо тую Урьшую подьлугу ее заслугъ, на смерт“.

⁶⁰⁵ LM (1562–1566) TBK 47, nr. 43, p. 56: „невестька его, маючи порозуменье з братею своею Станиславомъ а Миколаемъ, мужа своего Бальцера Петковьского, брата его, о смерт приправити и его замордовати мела“.

⁶⁰⁶ P. Roizijus, *Lietuvos Sprendimai 1563*, p. 188.

⁶⁰⁷ 1588 m. LS, p. 392–393.

moteris mirdavo nuo patirtų sužalojimų ir jų komplikacijų⁶⁰⁸. Atrodo, tokia „netyčinė“ buvusi Pauliaus Valavičiaus mirtis. Trys 1551 m. įrašai valdovo teismo knygoje atskleidžia smurtinės Pauliaus Valavičiaus mirties aplinkybes: pasirodo sutuoktinis užklupo savo žmoną, Oną Kumpelytę, gulint su žentu Kristupu Straša. Pastarasis pradėjo Valavičių „mušti ir smaugti, dėl kurio sumušimo negalėjo likti gyvas ir trečią dieną mirė“⁶⁰⁹. Moteris dar bandė išsiginti, ir, matyt, apginti meilužį, todėl teigė, jog jos vyras sirgo Švento Valentino liga (epilepsija) ir nuo jos miręs po šešių savaitių⁶¹⁰. Nors kol kas nėra žinomas sprendimas šioje byloje, analizuojant teismo įrašus aiškėja, kad našlė taip pat kaltinta dėl brolio nužudymo, nes iš jos atimta dukters globa, be to, prašyta ją laiduoti, kad ji niekur nepabėgs⁶¹¹.

Vis dėlto, ketinimai nužudyti vyrą ar žmoną naudojant fizinį smurtą, įprastai buvo iš anksto suplanuoti. Daugiau žinoma apie tokius moterų planus ir realų jų įgyvendinimą⁶¹². Pavyzdžiui, 1540 m. Olechna Krivecas gavo velioniu Mikolui Sevtilai priklausiusio dvaro dalį, nes paaiškėjo, kad prieš tai velionį pasmaugė (*вдавила*) jo sutuoktinė kartu su pagalbininkais. Moteris kažkur pabėgo, todėl valdovas visas dvaro dalis, net tą, kurioje galėjo būti užrašytas sutuoktinės dovis ar našlės trečdalis, išdalino⁶¹³. Tai svarbu pažymėti, nes Lietuvos Statutuose tokia norma nefiksuota, tačiau kaip rodo šis atvejis, realiai taikyta. Panaši žmogžudystė suplanuota ir įgyvendinta 1558 m.

⁶⁰⁸ Pavyzdžiui, jau minėtoje 1583 m. byloje, Raina Mirojevskienė mirė nuo sužalojimų ir jų komplikacijų. Moters vyras smurtavo, o ją leisgyvę iš namų išgelbėjo motina. Šaltinio publikacijos komentare nurodyta, kad moteris iš tiesų po kelių dienų mirė. Jos laidotuvėse tėvas visiems garsiai skelbė, kad dukra mirė sumušta vyro. Po kelių dienų pas mirusiosios tėvą atvyko pats Mirojevskis, prašydamas nekelti prieš jį bylos dėl žmogžudystės. Žr. *АЮЗР*. Ч. 8, Т. III, nr. XCVIII, c. 360–361.

⁶⁰⁹ I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, Apie Pauliaus Valavičiaus gyvenimą ir tragišką mirtį. In: *Lietuvos istorijos studijos*. Vol. 44, 2019, Vilnius, priedas nr. 3, p. 122.

⁶¹⁰ I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, Apie Pauliaus Valavičiaus gyvenimą ir tragišką mirtį, priedas nr. 1, p. 121.

⁶¹¹ I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, Apie Pauliaus Valavičiaus gyvenimą ir tragišką mirtį, priedas nr. 3, p. 123.

⁶¹² E. Saviščevas yra išanalizavęs ir publikavęs vieną Adamkavičių šeimos istoriją. Joje vyrą Adomą nužudė jo brolis Petras, įkalbėtas nužudytojo brolio žmonos. E. Saviščevas, Apie bajorų gyvenimą, p. 184: „onaia Hanna Mikołaiowna przy tom ubiystwie, iako muza jeie a brata wbił przy mnie nie była, ale rodoiu y naprawoiu swoieiu iest ieho smerty przyczynoiu“.

⁶¹³ *LM (1540–1544). UžK 24*, (rankraštis), nr. 63, p. 84: „вбивши мужа своего, з ыншими злочиньцами, помочники своими, неть ведома где и з ними втекла, а дети с нимъ не мела. [...] што бы мело на тую невестку ихъ приити, на чомъ бы она мела вено албо на вдовьемъ столцы седети, тую часть тыхъ именеецъ въ вене и за вину нашу напротивку головщины в сту копах грошей на нас есмо казали всети“.

– Vilniaus pilies teisme Vaitiekus Juchnevičius skundė brolienę Barborą Blažkaitę nužudžius jo brolių ir savo vyrą Joną. Pasak pareiškėjo moteris „prisipildžiusi piktos valios, tą brolių mano, vyrą savo su pagalbininkais savo pasmaugė ir nužudžius jį ten, namie, užkasė“⁶¹⁴. Moteris prisipažino padariusi nusikaltimą, nes su vyru sugyveno netaikiai – jis smurtavo. Todėl kartu su giminaičiais vyrą užmušė ir vyro kūną palaidojo.

Rečiau šaltiniuose minėta kita galima sutuoktinio nužudymo priemonė – nuodai. Greičiausiai nuoduojimo faktą buvo sudėtingiau nustatyti, o nuodytoją – apkaltinti. Tikėtina, kad 1553 m. savo sutuoktinę norėjo nuoduoti Jonas Žemlis, tačiau tą galima tik spėti, nes nukentėjo pašalinis asmuo. P. Žemlio sutuoktinei susirgus, ji siuntė pas vyrą tarnybininką Jegorą – vyras turėjo perduoti vaistų. Vaikinui grįžus su vaistų buteliukais, P. Žemlio sutuoktinė liepė vaikinui tą vaistų paragauti, nuo kurių jam bloga pasidarė, o paskui šis mirė⁶¹⁵. O štai, vyro nuoduojimu buvo kaltinama Kristina Bekavičienė – 1585 m. ją teismui kelis sykius skundė vyro brolis Jonas Bekovičius. Pirmą, vyras pažymėjo, kad kovo 1 d. moteris nuoduojo jo brolių, nes kažko pridėjo į alų ir todėl brolis dabar „labai serga ir nežinia, ar liks gyvu“. Po mėnesio teismui pranešama apie vyro mirtį. Balandžio 8 d. brolis vėl skundė brolienę, nes ji atsisakė parodyti brolio kūną. Dar, matyt, norėdamas pateikti daugiau kaltinimų pridūrė, kad moteris, „nugarbingai [su jo broliu] santuokoje gyveno“. Tik gegužės 24 d. Jonas Bekovičius nuvyko pas moterį kartu su teismo pareigūnu ir reikalavo parodyti brolio kūną. Kristina atsakė, kad mirusio sutuoktinio kūnas guli karste, uždengtame juodu audeklu. Moteris atsisakė atidengti vyro karstą ir nurodė apžiūrėti vyro kūną per langelį, kuris buvo įtaisytas karste. Vyro kūnas, nepalaidotas pragulėjo du mėnesius ir todėl buvo suiręs, apaugęs pelėsiu, sukirmijęs⁶¹⁶.

Kai kurie kaltinimai dėl sutuoktinio nužudymo priminė detektyvą. Skundas dėl tokios žmogžudystės buvo nuosekliai tiriamas – rinkti įrodymai ir liudytojų parodymai, kas puikiai atskleidžia teismo veiklos užkulius. Štai

⁶¹⁴ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 252, l. 510 v.: „напольнувшись злое воли своее того брата моего мужа своего задавила с помощниками своими и за морьдовавши тогожь часу закопала тамь жо в дому”.

⁶¹⁵ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 262, l. 216 v.: „послать жоне своей у трех фляшках не ведаю што. А кгда онъ тые фляшки до нее принесъ, она казала ему коштовать. А скоро коштоваль тогожь часу почал се зле меть и опухъ, и через везъ годъ былъ хоръ ане могъ се с того вылечити и ни не третий день с тое отруты умер”.

⁶¹⁶ *Од. Вып. 7*, nr. 1120, 1186, 1203, 1268, c. 233: „через шкло неznать было, штобы за особа была, бо неть ведома якая плеснь незвыкла шкарадная, якобы паечина на видени была, а на устехъ выдель есмо неть ведома естыли кровь альбо робакъ яко лежало”.

1563 m. velionio Andriejaus Makarijaus Ivašencevičiaus giminaičiai kaltino jo žmoną Andrejienę Makarijienę Ščasnaitę suplanavus vyro žmogžudystę. Pasak jų, ji įkalbėjo vyro tarną Grišką, kad šis nužudytų Andrėjų jiems nakvojant Minsko smuklėje (gaspadoje)⁶¹⁷. Liudytojų parodymai buvo nevienareikšmiški – vieni teigė esą moteris perdavė įsakymą tarnui per savo tarnybininką, kiti liudijo moters nekaltumą. Pati moteris teigė nieko neplanavusi ir to padaryti negalėjusi, nes buvo „vyro nelaisvėje, seklyčioje uždaryta ir sudėtinga [jai] buvo po dvarą vaikščioti“⁶¹⁸. Nors, atrodo, moteris turėjo motyvą žmogžudystei, tą taip pat liudijo ir kai kurie parodymai, tačiau buvo išteisinta, nes pareiškėjai „atsiėmė ieškinį“ – atsisakė daugiau dėl šio reikalo bylinėtis⁶¹⁹. Panašu, kad artimieji kartu su našle taikiai susitarė.

Kitas žmogžudystės tyrimas užsitęsė net trejus metus. 1583 m. Lucko pilies teisme Borisas Ochlopovskis pateikė skundą dėl brolio Jono nužudymo. Vyras kaltino tą padarius brolienę Anastasiją, nes ji „pradėjo [su vyru] ne geranorišką, neapykantos pilną, ne taip kaip situoktinei pridera, gyvenimą“ ir todėl, nusprendusi jį nužudyti. Moteris esą, net laukė tinkamos progos – vyrui prisigėrus ir nuėjus miegoti, kartu su tarnaitėmis naktį pas jį nuėjo ir jo paties peiliu gerklę pradūrė⁶²⁰. Tuo tarpu moteris ir jos liudininkai byloje pateikė kitokią įvykių versiją. Pasak jų, vyras prisigėręs nusprendė pašaudyti ir netyčia nusišovė, nes kulka pataikė į krūtinę, o jos skeveldros – į gerklę, kitas kūno dalis⁶²¹. Teismas, atsižvelgęs į tikslesnius atsakovės ir jos liudytojų parodymus, atsakovei leido prisiekti ir išlaisvino ją nuo kaltinimų.

Taigi, dar iki TLS normos priėmimo, savo situoktinį nužudę asmenys buvo baudžiami pinigine arba mirties atėmimo bausme. Įtarus prie žmogžudystės prisidėjus ar ją įgyvendinus velionio situoktiniui, buvo kruopščiai renkami įrodymai, apklausiami liudytojai, siekiant išsiaiškinti tiesą.

⁶¹⁷ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 262, l. 514: „якобы зъ ее направи мужъ ее был замордованъ“.

⁶¹⁸ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 262, l. 516 v.: „жадное розмовы о томъ з ним не мела, бо дей у мужа в не воли была и у светлицы зачинена. Трудно было и по двору ходити“.

⁶¹⁹ LVIA, F. 389, ap. LM, b. 262, l. 518 v.: „а жадень с крвных того небожчика мужа ее о то с нею мовити и фолдавати на нее далее нехотели“.

⁶²⁰ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. CI–1, 369: „будучи велми спилого, спячого, в ночи сама своею власною рукою ножемъ его власнымъ, которымъ се он подголивал, у горло сколола, с которого зраненя и сколотя от тебе и от рукъ твоих з сего света зшоль“

⁶²¹ АЮЗР. Ч. I, Т. 1, nr. CI–3, с. 398.

III. SANTUOKOS PABAIGA – SKYRYBOS

1. LDK teisės kolizija: skyrybos pasaulietiniuose ir stačiatikių bažnytiniuose teismuose

1.1. Spraga stačiatikių bažnytinėje teisėje: neteisėtos skyrybų priežastys

Staćiatikių Bažnytinėje teisėje santuoka įkūnijo amžiną ir neišardomą dviejų asmenų ryšį. Nepaisant to, bažnytinėse normose taip pat buvo numatytos priežastys, leidusios tą ryšį anuliuoti ar nutraukti. Iki šiol tyrėjai diskutuoja, ar santuoką nutraukus stačiatikiai galėjo sudaryti antrąją – matyt, tai priklausė nuo skyrybų sąlygų ir jų aplinkybių įvertinimo⁶²². Greičiausiai todėl stačiatikių bažnytinėje teisėje skyrybų priežastys skirstytos į teisėtas ir neteisėtas. Bizantijoje ir Kijevo Rusijoje skyrybos buvo leidžiamos dėl svetimavimo, pasikėsinimo nužudyti sutuoktinį/-ę, pasitraukimo į vienuolyną, religijos pakeitimo, psichinės ar fizinės ligos ir kitų priežasčių. Tuo tarpu bažnytinėje teisėje skyrybos būdavo nepripažįstamos, kai įvykdavo sutuoktiniams bendrai sutarus arba teisėtą sutuoktinį metus. Šios skyrybų formos buvo pagoniškų laikų reliktas, išlikęs visuomenėje, kurioje dar neįsitvirtino krikščionybė⁶²³. Tokioje visuomenėje santuoka prilygo sutarčiai, kuri buvo sudaroma ir nutraukiama atsižvelgus į laisvą asmens valią.

Romėnų teisėje skyrybos, pagrįstos laisva sutuoktinių valia, buvo teisėtos. Skyrybas įteisino ir bendras sutuoktinių sutarimas (*divortium mutuo dissensu*), ir vieno iš sutuoktinių valia (atsisakymas, atstūmimas – *repudium*), nes vadovautasi principu, jog santuoka privalo būti laisva (*matrimonia debent esse libera*)⁶²⁴. Tai prieštaravo normoms, kurias skelbė krikščionybė. Todėl

⁶²² Pasak tyrėjų, Bizantijoje ir Kijevo Rusijoje sutuoktinių ryšį visiškai nutraukdavo tik mirtis arba svetimavimas. Tik šios priežastys leido sudaryti kitą – teisėtą santuoką, žr. J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, s. 251; Т. Ю. Дементьева, *Семейное и наследственное право в Киевской Руси (IX–XII вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*. Тольятти, 2006, с. 109–110; Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 127.

⁶²³ Be nurodytų minimos sutuoktinio patekimo į nelaisvę, valdovo išdavystės – perversmo planų rengimo priežastys ir t.t. Istoriografija stačiatikių teisėtų ir neteisėtų skyrybų tema: А. Загоровский, *О разводе по русскому праву*, с. 88–200; Т. Ю. Дементьева, *Семейное и наследственное право в Киевской Руси (IX–XII вв.)*, с. 120–132; С. В. Омелянчук, *Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков*, с. 118–142; Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 127–151.

⁶²⁴ I. Nekrošius, V. Nekrošius, S. Vėlyvis, *Romėnų teisė*. Vilnius, 1999, p. 166.

Bizantijoje bandyta ne vien reguliuoti skyrybų procesą, bet ir uždrausti laisva valia grįstas skyrybas: pagal Justiniano I kodeksą (V knyga, 17 str. 1–4 punktai) tokiu būdu neteisėtai išsiskyrę asmenys buvo baudžiami turto praradimu⁶²⁵. Tačiau imperatorius Justinas II pastarąją normą panaikino ir sugrąžino sutuoktiniams teisę skirtis, jei jie to panorėtų⁶²⁶. Prie draudimo vėl buvo sugrįžta 692 m. Trulo (Quinisexto) sinodo metu – ten priimtas 87-asis kanonas draudė be normose nurodytos priežasties palikti savo sutuoktinį⁶²⁷. „Eklogoje“ ir „Prochirone“ norma išliko. Pabrėžta, kad santuoka – amžina, ir ją draudžiama ardyti be svarios, oficialiai patvirtintos priežasties⁶²⁸. Draudimo vėl atsisakyta IX a. „Epanagogoje“⁶²⁹, kurioje nurodyta: nesantaikai užgimus šeimoje, sutuoktiniai gali skirtis dėl to susitarę⁶³⁰. Tik XI a., atrodo, santuokos nutraukimas remiantis laisva sutuoktinių valia buvo galutinai uždraustas – „Basilikoje“⁶³¹ sugrįžta prie Justiniano I „Kodekso“ normų. Paskelbta, kad skyrybos bendru sutuoktinių sutarimu neteisėtos, bei nurodyta bausmė – turto praradimas bei sutuoktinių išvaymas į vienuolyną⁶³². Taigi Bizantijoje net keletą amžių nepavyko uždrausti skyrybų, kurių pagrindas laisva sutuoktinių valia, nes aštri visuomenės reakcija į šiuos draudimus neleido normai įsitvirtinti.

Krikštą priėmusi Kijevo Rusia susidūrė su ta pačia problema. Nors „Vairininko knygoje“ įrašytos „Eklogos“ ir „Prochirono“ normos draudė sutuoktiniams išsiskirti vien panorėjus – realiai jos netaikytos. Antai, XI a. datuojamame Naugardo laiške ant beržo tošies, moteris Gostiata (*Гостяма*) giminaičiui skundėsi: vyras ją „paleido“ (*пустил*) ir kitą žmoną sau pasiėmė (*поял*)⁶³³. Bažnyčios atstovai reagavo į tokius neteisėtų skyrybų atvejus, ir

⁶²⁵ *The Codex of Justinian*, pp. 1229–1331.

⁶²⁶ А. Загоровский, *О разводе по русскому праву*, с. 62.

⁶²⁷ S. Traianos, *Byzantine Canon Law to 1100*. In: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, ed. By W. Hartmann and K. Pennington. Washington, 2012, p. 130.

⁶²⁸ *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века*, с. 49 (Tit. II, 13); И. И. Соколов, О поводах к разводу в Bizантии IX–XV века: историко-правовой очерк. In: *Христианское чтение*, № 11, 1909, с. 1434–1435.

⁶²⁹ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, pp. 704.

⁶³⁰ И. И. Соколов, О поводах к разводу в Bizантии IX–XV века: историко-правовой очерк. In: *Христианское чтение*, № 11, 1909, с. 94.

⁶³¹ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, pp. 265.

⁶³² И. И. Соколов, О поводах к разводу в Bizантии IX–XV века: историко-правовой очерк. In: *Христианское чтение*, № 12, 1909, с. 1569–1570.

⁶³³ С. В. Омелянчук, *Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков*, с. 133; Daugiau apie šį atvejį bei susitarimo – rankų paspaudimo reikšmę, žr. А. В. Поннэ, О брачном контракте на Руси (на основании грамоты на бересте № 9). In: *Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения. Материалы международной*

1080–1089 m. kanoninių normų aiškinimuose metropolitas Jonas II nurodė bausti asmenis, neteisėtai palikusius savo vyrą ar žmoną ir vėl susituokusius, nes tai svetimavimas⁶³⁴. Tačiau situacija nesikeitė ir tą liudija vėlesnių laikotarpių šaltiniai. Jaroslovo nuostatuose (vėliau pasirodžiusioje išplėstinėje redakcijoje) jau aiškiai fiksuotos bausmės – piniginės baudos, skirtos vyrui, kuris be teisėtos – kanoninės priežasties išsiskirtų su žmona⁶³⁵. Metropolitas Fotijas XV a. pirmoje pusėje Pskove fiksavo teisėtų žmonių išvaramą (išsiuntimą) iš namų bei paplitusią poligamiją⁶³⁶. Kitame savo mokyme metropolitas Fotijus nurodė dvasininkams ieškoti žmonių, kurie savo santuoką nutraukė neteisėtai, jiems išaiškinant, kad jie – svetimautojai. Tačiau, jei tokie žmonės vis vien nenorėtų „sugrįžti į santuoką“, metropolitas paskyrė bausmę – atskyrimą nuo bažnyčios⁶³⁷.

Neteisėtas skyrybas šiuose šaltiniuose žymėjo terminas *раснусть*, taip pat jo formos: *раснусться*, *распускъ* ir kitos. Tyrėjai pastebėjo, kad šis terminas įkūnijo savavališką, neteisėtą veiksmą – sutuoktinio paleidimą ar išlaisvinimą (*нукати* – paleisti) nuo santuokos⁶³⁸. Tuo tarpu *розвод* fiksavo teisėtą santuokos nutraukimą, kurį atliko trečias, pašalinis asmuo⁶³⁹. Tačiau LDK šaltiniai šiuo klausimu nėra tokie vieningi. Šaltiniuose yra sutinkamas terminas *распускъ* ar *распутити*, tačiau jo reikšmė neapsiribojo vien neteisėtomis skyrybomis ir buvo vartojamas kaip *розвод* sinonimas. Štai 1540 m. į Gardino žemės teismą buvo įrašytas Gardino miestiečio Bogdono Chvedkevičiaus pareiškimas, kuriame jis kaltino buvusią žmoną Eudokiją

коншеренции Великий Новгород, 24–27 сентября 2001 г., под общей редакцией акад. В. Л. Янина, Москва, 2003, с. 40.

⁶³⁴ *РИБ*. Т. 6, с. 10, стр. 21. XII a. norma pakartota Naugardo vyskupo Nifonto aiškinimuose, žr. *РИБ*. Т. 6, с. 48–49, стр. 93. Taip pat žr. Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 133.

⁶³⁵ „Устав князя Ярослава“, с. 87–88. Стр. 18: „аще муж розпустится с женою по своей воли...“.

⁶³⁶ 1422 или 1425 г. Сентября 24. Митрополита Фотия грамота въ Псковъ съ наставлениями о различныхъ предметахъ церковной дисциплины. In: *РИБ*. Т. 6, с. 432. „А что пишете, что который человекъ первую жену отославъ или вторую, да поиметь третью, или четвертую, а попове ихъ влагословляють [...] много у васъ и пятероженцевъ и многоженцевъ, ино въ христьянстве православномъ нигде такъ не слышаль...“.

⁶³⁷ Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 135.

⁶³⁸ Termino reikšmė: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Вып. 30. Ред. Аркадзій Іосіфавіч Жураўскі, Аляксандр Мікалаевіч Булыка, Мінск, 2010, с. 411–412; Terminas istoriografijoje: Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.*, с. 131.

⁶³⁹ *Роз / вод* nuo žodžio *водити*. *Розвод* reikšmė: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Вып. 30, с. 178–181.

Volodkaitę jo turto išvaistymu. Pareiškime dėstydamas faktus vyras nurodė – juos su žmoną teisėtai išskyrė (*роспустиль*) metropolitas⁶⁴⁰. Kitas atvejis iš Mogiliovo magdeburginio teismo: 1613 m. Tereško Liutkaitis bylinėjosi su miestiečiu Afanasijumi Gridkovičiumi. Pirmasis atstovavo savo seseriai Marijai Liutkaitei ir skundė atsakovą, esą šis metė jo seserį ir vedė kitą moterį. Atsakovas teismui parodė skyrybų raštą, kurį jam suteikė dvasininkas Nestoras Ivanovičius: „покладалъ листь **роспусный** и **розводный**“⁶⁴¹.

Taigi, *роспускъ* ir *розвод* terminai LDK teismuose vartoti sinonimiškai, tačiau nėra aišku, kodėl jų reikšmės sutapo. Istoriografijoje minima, kad LDK stačiatikių skyrybų procesas nebuvo tinkamai administruojamas – jį kontroliavo ir pasaulietiniai teismai, o juose buvo pripažįstamos kanoninėje teisėje neteisėtomis laikytos skyrybų priežastys⁶⁴². Tai ir galėjo nulemti terminų *роспускъ* ir *розвод* tapatumą. Tačiau tik išsamus stačiatikių skyrybų reguliavimo ir kontroliavimo LDK tyrimas leistų šias išvadas patikrinti.

1.2. Teismų kompetencijos: kas sprendžia skyrybų bylas?

Dar pirmaisiais amžiais po Kristaus įsitvirtinanti krikščionybė siekė reguliuoti asmens bei visuomenės santykius pagal savo vertybes ir kontroliuoti santuokos institutą, privačius vyro bei žmonos santykius. Tačiau tam prieštaravo paprotinės teisės normos, kurios santuokos institutą reguliavo iki tol. Paprotinė teisė ilgainiui buvo užfiksuota raštu. Susisteminta ji tapo Europos valstybių pasaulietinės teisės pagrindu. Kodifikacijos procesas lėmė bažnytinės bei pasaulietinės teisių susidūrimą – normų koliziją, nes abi sferos bandė kontroliuoti santuokos institutą⁶⁴³.

⁶⁴⁰ АВАК. Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда, nr. 652, c. 242–243.

⁶⁴¹ ИЮМ. Вып. 8, с. 346.

⁶⁴² J. Bardach, *Zwyczajowe prawa małżeńskie*, s. 311–312; Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 122–123.

⁶⁴³ Daugiau apie krikščionybės bei pasaulietinės (paprotinės) teisės susidūrimą žr. P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments*, pp. 33–40; H. J. Berman, *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius, 1999, p. 300–302. Beje, Lenkijoje pasaulietinės ir katalikų bažnyčios teismų/teisės kompetencijos galutinai sureguliuotos tik XV a. pirmoje pusėje. Vienas iš svarbiausių dokumentų – 1437 m. „Laudum Cracoviense“, pagal kurį katalikų bažnyčia turėjo spręsti klausimus dėl erezijos, santuokos, komunijos, dešimtinės, testamentų surašymų. Daugiau apie tai žr. J. Bardach, B. Leśnodarski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa, 2009, s. 145; B. Wojciechowska, *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*. Kielce, 2010, s. 226–227.

Bizantijoje nuo VI iki X a. santuoka išliko labai pasaulietiška – sužadėtuvių, tuoktuvių ir skyrybų procedūras, jų formas nustatė (valdovų sudaryti ar patvirtinti) pasaulietinės teisės rinkiniai⁶⁴⁴. Tuo tarpu Kijevo Rusijoje, nustatant pasaulietinių ir bažnytinių teismų veiklą XI amžiuje, buvo skelbiami didžiųjų kunigaikščių nuostatai. Štai Vladimiro nuostatuose nurodyta, kad bažnytinis teismas privalo spręsti šeimos ir santuokos problemas, tarp kurių ir teisė patvirtinti skyrybas⁶⁴⁵. Tai pakartota Jaroslavo nuostatuose, tačiau juose buvo ir skirtumų – išplėstinėje redakcijoje nurodytos teisėtos skyrybų priežastys: valdovo išdavystė, svetimavimas⁶⁴⁶, ketinimas nužudyti sutuoktinį, bandymas apvogti vyrą ar cerkvę⁶⁴⁷. Nuostatuose buvo griežtai perspėti pasauliečiai, valdovo palikuonys ir kiti bajorai: jiems uždrausta spręsti bažnytinių teismų bylas, o už nepaklusnumą grėstų bausmė pagal įstatymą, Dievo ir Šventųjų nemalonė⁶⁴⁸.

Nors jau XI a. Kijevo Rusios didžiųjų kunigaikščių nuostatuose bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijos buvo apibrėžtos, vėliau jos vis dar susikirsdavo. Pasaulietiniai teismai sprendė kriminalines (smurtines), paveldėjimo bei ginčo dėl turto bylas, todėl jų ir bažnytinių teismų kompetencijos susidūrė nagrinėjant santuokoje išylančias problemas⁶⁴⁹. Tiesa, bandyta šias bylas spręsti teisme, kuriame kartu teisėjavo pasauliečiai ir dvasininkai. Pavyzdžiui, XII a. Smolenske kunigaikštis Rostislavas Mstislavičius išdavė raštą, kuriame nurodė, kad bylas dėl merginų pagrobimų (t.y. neteisėtos santuokos sudarymo) nagrinėja bendras valdovo ar jo vietininko ir vyskupo teismas⁶⁵⁰. O štai XIII a. Vladimiro nuostatų Naugardo redakcijoje fiksuota, kad kunigaikščio teisme privalo dalyvauti vyskupo

⁶⁴⁴ J. Meyendorff, *Marriage. An Orthodox perspective*, s. 16–18; 29–33, S. Traianos, *Byzantine Canon Law to 1100*, pp. 125–129; I. A. Мацелюх, *Генезис інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання державно-церковних відносин в Україні (IX–XVII ст.)*, с. 300–308.

⁶⁴⁵ Nuostatų 9 str.: „А церковнии соудове: роспусты...“, žr. Устав князя Владимира. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 38.

⁶⁴⁶ Moteris kaltinta svetimavimu net tada, kai bendravo su nepažįstamais vyrais, dalyvavo ar stebėjo azartinius žaidimus – visa tai galėjo pakenkti moters padorumui, žr. Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 112.

⁶⁴⁷ Nuostatų 53 str., žr. Устав князя Ярослава. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 92.

⁶⁴⁸ Nuostatų 55 ir 56 str., žr. Устав князя Ярослава. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 90–91.

⁶⁴⁹ Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 113–120.

⁶⁵⁰ Уставная и жалованная грамота смоленского князя Ростислава Мстиславича церкви Богородицы и епископу связанная с учреждением епископии в Смоленске. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 144. (Str. 11); Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 117.

vietininkas, ir jie kartu turi pasidalinti teisme gaunamus mokesčius⁶⁵¹. Tai rodo, kad ankstyvuoju laikotarpiu pasaulietinių bei bažnytinių teismų kompetencijos buvo nustatytos tik sąlyginai – jos susidurdavo sprendžiant bylas, kurios apėmė santuokos institutą.

Situacija nesikeitė iki XV a., kai buvusias Kijevo Rusios žemes užvaldė LDK, Lenkija bei MDK. Pastarojoje bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijos iš dalies buvo sureguliuotos, kai teisė spręsti kriminalinio pobūdžio bylas galutinai atiteko kunigaikščiui. Mažiau žinoma, kaip ten nagrinėtos skyrybų bylos – nėra išlikusių XV–XVI a. skyrybų bylų protokolų⁶⁵². Jie išlikę kitur – K. Sochanewiczius XV a. skyrybų bylas atrado Haličo žemės bei pilies teismų knygoje. Tyrėjas išsiaiškino, kad valstiečių skyrybas tvirtindavo žemės pareigūnai ar valdytojai, o bajorų bylas dėl santuokos nutraukimo sprendavo tiek pasauliečiai, tiek dvasininkai – kartais jų atstovai teisme bylas nagrinėdavo kartu. Antai, apie 1450 m. Protošo Bartnickio bei Fedkos, Senkaus Lopatinskio dukros bylą dėl jų skyrybų sprendė Lvovo vaivada ir seniūnas, vyresnysis dvasininkas (protopapas) Vasilijus, – metropolito atstovas⁶⁵³.

Akivaizdu, jog bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijų problema XV a. dar nebuvo išspręsta – pasaulietinės valdžios atstovai ribojo metropolito bei vyskupų teismų veiklą sprendami skyrybų bylas. Izidorius dėl to kreipėsi į Lenkijos valdovą Vladislovą Varnietį, kuris Stačiatikių Bažnyčiai 1443 m. suteikė privilegiją. Joje sulygintos katalikų ir stačiatikių teisės, patvirtinta Stačiatikių Bažnyčios teisė į nuosavybę ir uždrausta valstybės pareigūnams kištis į bažnytinių teismų veiklą bei spręsti skyrybų bylas⁶⁵⁴. Šią privilegiją vėliau patvirtino kiti Lenkijos valdovai (Aleksandras Jogailaitis

⁶⁵¹ Я. Н. Шапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, с. 120.

⁶⁵² А. Лебедевъ, О браныхъ розводахъ по архивнымъ документамъ Харьковской и Курской духовныхъ консисторій. In: *Чтения въ императорскомъ обществе истории и древностей российскихъ при Московскомъ университете*. 1887 годъ. Книга вторая издана подъ заведываниемъ Е. В. Барсова. Москва, 1887, с. 3–30. Tyrėjas fiksavo stačiatikių skyrybų bendru sutikimu atvejus XVIII a. II p., kai sutuoktiniai tiesiog apsikeysdavo raštais, žr. с. 27–30. Apie stačiatikių skyrybas ankstyvųjų naujųjų laikų Rusijoje taip pat žr. D. K. Kaiser, “Whose Wife Will She Be at the Resurrection?” Marriage and Remarriage in Early Modern Russia. In: *Slavic Review*. Vol. 62, No 2 (Summer, 2003), pp. 302–323.

⁶⁵³ К. Sochaniewicz, *Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku*, s. 30–31.

⁶⁵⁴ *АЗР*. Т. 1, nr. 42, с. 57: „а ни судовъ ихъ поповскихъ, а звлаца въ справе розводовъ малженскихъ, отъ сего часу, ниякимъ способомъ не прекажали“; І. А. Мацелюх, *Генезис інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання державно-церковних відносин в Україні (IX–XVII ст.)*, с. 338.

1504 m., Žygimantas Senasis 1543 m.)⁶⁵⁵. Panašaus turinio privilegiją Peremyšliui 1469 m. buvo suteikęs Kazimieras Jogailaitis – joje pasauliečiams drausta kištis į bažnytinių bylų nagrinėjimą bei varyti stačiatikius iš vyskupijos. Apie šią privilegiją žinoma iš vėlesnės, 1509 m., Žygimanto Senojo konfirmacijos⁶⁵⁶. Šių privilegijų patvirtinimas įrodė jų svarbą, aktualumą ir fiksavo vis dar egzistuojančią teismų kompetencijų pasidalinimo problemą Lenkijos Karalystėje.

1.3. Skyrybų teisingumas: Lietuvos didžiųjų kunigaikščių privilegijos ir Jaroslavo nuostatai

LDK teritorijai XIV–XV a. išsiplėtus į rytus⁶⁵⁷, valstybė susidūrė su vietas – Stačiatikių Bažnyčios ir pasaulietinių teismų kompetencijų atskyrimo problema, kuri iki tol galutinai taip ir nebuvo išspręsta. Todėl LDK valdovai bei Stačiatikių Bažnyčios hierarchai šią problemą sprendė išduodami raštus – privilegijas, susirinkimų nutarimus ar kito tipo bei turinio dokumentus. Juose aptartas ir stačiatikių skyrybų teisingumas bažnyčios teismui.

Jau minėta, kad Stačiatikių Bažnyčiai pirmąją žinomą privilegiją, kurioje skelbtas ir patvirtintas stačiatikių teismų neliečiamumas, o taip pat nustatytos jų kompetencijos, 1499 m. suteikė Aleksandras Jogailaitis. Valdovas, atsižvelgęs į metropolito Juozapo I prašymą, patvirtino Kijevo Rusios kunigaikščio Jaroslavo nuostatus. Dokumente valdovas suteikė teisę metropolitui, visiems vyskupams bylas spręsti bei teisti asmenis remiantis Jaroslavo nuostatais, o taip pat perspėjo pasauliečius (vaivadas, seniūnus, vietininkus, žemių laikytojus, kitus ponus ir bajorus) nurodęs nesikišti į Stačiatikių Bažnyčios teismų veiklą⁶⁵⁸. Po kelerių metų – 1502 m.,

⁶⁵⁵ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a kościół prawosławny*, s. 30; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 179 ir 215.

⁶⁵⁶ AGAD, I Zbiór dokumentów pergaminowych, nr. 9029, l. 1. Taip pat žr. A. Łapiński, *Zygmunt Stary a kościół prawosławny*, s. 29; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 215.

⁶⁵⁷ Daugiau apie stačiatikių ir LDK santykius žr. D. Baronas, Stačiatikiai kitatikių valdžioje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejis XIII–XV a. In: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004 metai, 1. Vilnius, p. 5–24.

⁶⁵⁸ LM (1427–1506). UŽK 5, nr. 205, p. 127: „Вже тыи вышеи писаные державцы нашы не мають в тыи дела духовъные вступат ся, бо есмо приказали митрополиту и епископомъ судити и радити, и дела духовъные справовати, и люди церкъовъные заведати подлугъ давного обычая по городомъ и по местомъ нашымъ по давному“. Taip pat žr. J. Machovenko, Pasaulietinių ir bažnytinių teismų kompetencijos atribojimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, p. 119.

Aleksandras panašaus turinio privilegiją suteikė Polocko ir Vitebsko vyskupui Lukui⁶⁵⁹.

Nėra tiksliai žinoma, kokią Jaroslovo nuostatų redakciją patvirtino Aleksandras. Istorikas V. Voroninas nurodė du Jaroslovo nuostatų redakcijos nuorašus, kurie siejami su Aleksandro privilegijomis, nes abu jie surašyti XVII a. I p. Nuorašai buvo įrašyti skirtingose teismų ar notarinėse knygos⁶⁶⁰, kartu su Aleksandro privilegijomis. Šių nuorašų redakcijos skiriasi nuo anksčiau aptartųjų Jaroslovo nuostatų. Jose nurodytos bylos, kurias privalo spręsti bažnytinis teismas, tačiau išsamiausiai aptartos neteisėtų santuokų bei svetimavimo bausmės⁶⁶¹. Visgi, pasak V. Voronino, egzistuoja tikimybė, jog šie nuorašai nėra originalūs ar būtent tie, kuriuos patvirtino Aleksandras. Tą liudija nuorašų analizė, kuri parodė, kad tekstas buvo tyčia „susendintas“, jame vartoti XV a. pab. – XVI a. pr. laikotarpio neatitinkantys terminai⁶⁶².

LDK sostą užėmus Aleksandro broliui Žygimantui Senajam, Stačiatikių Bažnyčiai buvo suteikta nauja privilegija. Ji panaši į Aleksandro privilegijas – reaguodamas į metropolito Juozapo bei Konstantino Ostrogiškio prašymą, valdovas 1511 m. davė privilegiją Stačiatikių Bažnyčiai, patvirtinęs jos teises spręsti „dvasines bylas“, o tam nepaklūstančius leido bausti pagal rytų bažnyčios teisę⁶⁶³. Privilegijoje pakartotas jau Aleksandro minėtas draudimas pasauliečiams kištis ar kitaip riboti bažnytinių teismų veiklą⁶⁶⁴.

Vis dėlto, privilegija šiek tiek skyrėsi nuo Aleksandro suteiktosios. Pirmiausia, metropolitas kreipėsi į valdovą jam pateikdamas prieš tai buvusių

⁶⁵⁹ LM (1427–1506). UŽK 5, nr. 249, p. 156–157.

⁶⁶⁰ Pirmasis publikuotas J. Ščepovo, nuorašas iš Vitebsko teismo arba notarinių knygų, žr. Редакция «Свитка Ярославля». In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 136–138. Antrasis nuorašas iš Vitebsko žemės teismo knygos, žr. ИЮМ. Вып. 1, с. 363–364. Apie juos daugiau žr. А. Воронин, «Свиток Ярославль» в церковной и интеллектуальной жизни Великого Княжества Литовского, с. 109–110.

⁶⁶¹ Редакция «Свитка Ярославля». In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, с. 137, стр. 5: „аще муж имый жену жибуую, ину поимет [...] на церковь цоборную тысящу рублеи грошей широких, росвестися имут и жити во покаянии“.

⁶⁶² А. Воронин, «Свиток Ярославль» в церковной и интеллектуальной жизни Великого Княжества Литовского, с. 111–112.

⁶⁶³ LM (1511–1518). UŽK 9, nr. 6, p. 77: „Мает митропотъ Иосифъ и по немъ будучие [...] какъ духовныхъ такъ светскихъ судити и радити, и всякие дела духовные справовати бьлогославяти, а непослушныхъ и выступныхъ встягивати и карати водле права и вставы соборное восточное церкви, никимъ не възбранно“.

⁶⁶⁴ *Ibid*, p. 78: „вжо тые вышеиписаные державцы наши не мают в тые дела духовные вступати ся, бо есмо приказали митрополиту и епископом судити и радити, и справовати дела духовные...“. Žr. priedą nr. 4.

valdovų – Vytauto, Kazimiero bei Aleksandro privilegijas. Jei Aleksandro patvirtinimai žinomi, mažai ką galima pasakyti apie Vytauto bei Kazimiero privilegijas – tikėtina, jos neišliko. Kitas skirtumas: Žygimanto Senojo privilegijoje nėra minimi Jaroslovo nuostatai. Dokumente be buvusių valdovų raštų, remiamasi „rašytine Stačiatikių Bažnyčios teise“, kuri fiksuota tiksliai neįvardintame ritinyje⁶⁶⁵. Tiesa, V. Voroninas teigė, kad tokiu būdu Žygimantas Senasis norėjo „nuslėpti“ Kijevo Rusios kunigaikščio Jaroslovo vardą ir todėl jo privilegijoje nepaminėjo, nes tai buvo politiškai ir strategiškai nenaudinga. Todėl vietoje Jaroslovo vardo, Žygimantas Senasis nurodė buvusių valdovų vardus⁶⁶⁶. Tačiau tokia išvada atrodo nepagrįsta, nes valdovų raštus Žygimantui Senajam kaip įrodymą pateikė metropolitas, tokiu būdu norėdamas parodyti Stačiatikių Bažnyčios teises į privilegiją. Be to, yra žinoma Kazimiero 1469 m. privilegija Peremyšlio (Lenkija) stačiatikių vyskupui⁶⁶⁷, kurios turinys panašus į Aleksandro bei Žygimanto Senojo raštų, todėl tikėtina, kad Kazimieras galėjo tokią privilegiją suteikti ir LDK Stačiatikių Bažnyčiai.

Kunigaikščio Jaroslovo vardas nepaminėtas ir 1585 m. Stepono Batoro konfirmacinėje privilegijoje. Į Steponą Batorą kreipėsi metropolitas Onisiforius, pateikdamas valdovų – Vytauto, Kazimiero, Aleksandro ir Žygimanto privilegijas, prašydamas jas patvirtinti⁶⁶⁸. Tarp šių valdovų nepaminėtas Žygimantas Augustas, todėl galima daryti prielaidą, jog jis tokios privilegijos nebuvo suteikęs. Tą patvirtina ir kitas faktas – sureagavęs į prašymą, Steponas Batoras patvirtino „savo pirmtako / protėvio“ Žygimanto Senojo privilegiją, nurodęs ją nurašyti⁶⁶⁹. Kartu Steponas Batoras savo privilegijoje pakartojo buvusių valdovų skelbtas nuostatas ir skelbė bažnytinių teismų, valdų ir mokesčių neliečiamumą⁶⁷⁰. Vienintelis skirtumas – anksčiau valdovų privilegijose nebuvo įrašytas reikalavimas bažnyčios kompetencijai priklausančias bylas, nukreipti į metropolito ar vyskupo teismą⁶⁷¹.

⁶⁶⁵ *LM (1511–1518). UžK 9*, nr. 6, p. 78: „которые выписаны суть въ свитку правъ духовных ихъ закону греческого“.

⁶⁶⁶ V. A. Воронин, «Свиток Ярославль» в церковной и интеллектуальной жизни Великого Княжества Литовского, с. 108–109.

⁶⁶⁷ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a kościół prawosławny*, s. 29.

⁶⁶⁸ *LVA*, F. 389, ap. *LM*, b. 73, l. 63: „просячы насъ господоря, абыхмо тот прывилей вовъсяко владньности и справе оставившы“.

⁶⁶⁹ *LVA*, F. 389, ap. *LM*, b. 73, l. 63: „велели есмо тотъ прывилей **продка нашого** весьъ нашъ листь и до книгъ каньцлярии наше вписати“.

⁶⁷⁰ *Žr. priedą* nr. 4.

⁶⁷¹ *Ibid.*, l. 65: „и суды ему належачые отъправовати“.

1.4. Kiti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų bei Stačiatikių Bažnyčios hierarchų raštai

LDK valdovų privilegijose, kurios suteiktos Stačiatikių Bažnyčiai, nebuvo konkrečiai apibrėžtos teismų kompetencijos – apsiribota bendromis frazėmis, esą metropolito ar vyskupo teismas privalo spręsti bylas, kurios iš seno priskiriamos „bažnytiniams (dvasiniams) reikalams“. Į „dvasinių reikalų“ bylų kategoriją greičiausiai pakliuvo bylos dėl santuokos ir skyrybų, o taip pat dvasininkų tarpusavio konfliktai, kiti religijos klausimai⁶⁷². Vis dėlto, tokio teisinio pasaulietinių ir stačiatikių bažnytinių teismų veiklos atribojimo nepakako – tą rodo bažnyčios atstovų skundai valdovams. Juose stačiatikių dvasininkai (Kijevo metropolitai) skundėsi nedoru pasauliečių gyvenimu, kaltino valstybės pareigūnus ir valdovo vietininkus, jog šie kišasi į bažnytinių teismų veiklą, ir nagrinėja bylas, kurių pasauliečiai spręsti neturėtų, o tarp tokių atsidūrė ir skyrybų bylos.

Žygimantas Senasis ne vien tvirtino privilegijas Stačiatikių Bažnyčiai, tačiau ir pirmasis pradėjo rūpintis tinkama pastarųjų teismų veikla⁶⁷³. Valdovas 1509 m. gavo metropolito Juozapo II skundą, jog rusėniškose LDK žemėse stačiatikiai gyvena nuodėmėje – nesudaro teisėtų santuokų, nekrikštija vaikų, išpažinties neina. Metropolito pavaldiniai bandė tokius asmenis surasti ir juos atvesdinti į metropolito teismą, tačiau jie slėpėsi, o kiti žmonės jų neišdavė. Žygimantas Senasis įsakė dvarioniui Ivaškui Čerkesai padėti metropolito atstovams ieškoti nusidėjėlių, ir juos suradus pristatyti į metropolito teismą⁶⁷⁴. Po kelių dešimtmečių (1533 m.) į valdovą kreipėsi jau metropolitas Juozapas III su skundu, esą LDK pareigūnai kišasi į stačiatikių bažnytinių teismų veiklą ir daro kitų skriaudų. Žygimantas Senasis LDK pareigūnus prigrasė: jie pajus „valdovo rūstybę“, jei ir toliau trukdys Stačiatikių Bažnyčiai, ir dar papildė – valdovo dvarionis (asmuo nenurodytas) bus įpareigotas dvasininkus bei pasauliečius bylose dėl „dvasinių reikalų“ pristatyti metropolitui⁶⁷⁵.

Šiuose raštuose pirmą kartą fiksuojami keli būdai, kuriais remiantis realiai bandyta atskirti teismų kompetencijas bei užtikrinti tinkamą bažnytinių teismų veiklą. Pirma, tai išpėjimas asmenims, kurie nepaklustų valdovo nurodymams ir toliau spręstų „dvasinių reikalų“ bylas. Kitas momentas, tai atsiradęs kontrolės mechanizmas: siunčiamas valdovo atstovas (dvarionis),

⁶⁷² J. Machovenko, Pasaulietinių ir bažnytinių teismų atribojimas, p. 126.

⁶⁷³ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a kościół prawosławny*, s. 105–115.

⁶⁷⁴ Žr. priedą nr. 4, *A3P*. T. 2, nr. 51, c. 63.

⁶⁷⁵ *VUB RS*, F5–A21–4232, l. 1, publikuota: *AC3P*, T. 6, nr.10, c. 20.

kuris privalo padėti metropolito pavaldiniams ir užtikrinti sklandžią bažnytinio teismo veiklą. Tačiau 1509 ir 1533 m. nėra nurodyti konkretūs metropolito skundo adresatai, ir jie įvardinti bendrai – kaip pasauliečiai⁶⁷⁶.

Kitoks yra 1544 m. Žygimanto Senojo raštas, kuriame metropolitas skundė konkretų asmenį, kunigaikštienę Eleną Sluckienę. Pastaroji buvo Mikalojaus Radvilos⁶⁷⁷ duktė bei Jurgio Sluckio⁶⁷⁸ našlė, kuri iki vaikų pilnametystės valdė dalį nuosavybės bei vykdė kitą aktyvią veiklą⁶⁷⁹. Pasak metropolito, kunigaikštienė savo Slucko ir Kopyliaus vietininkams įsakė spręsti „dvasinių reikalų“ bylas ir net leido nutraukti santuokas. Savo rašte valdovas nurodė – jis nustebeš dėl tokio kunigaikštienės elgesio⁶⁸⁰ ir todėl pasiuntė pas ją savo dvarionį Kondrotą Rylą. Šis turėjo parodyti kunigaikštieni valdovo raštą, kuriame jai ir jos pareigūnams draudžiama kištis į bažnytinių teismų veiklą. Kitaip nei 1509 ir 1533 m. raštuose, šiame nurodyme valdovo dvarionis nebuvo niekaip kitaip įpareigojamas ir neprivalėjo prižiūrėti kunigaikštienės vietininkų teismo darbo.

Prabėgus daugiau nei dešimtmečiui situacija Slucko žemėse nepasikeitė. Metropolitas Silvestras 1558 m. Žygimantui Augustui skundė Elenos sūnų Jurgį Sluckį⁶⁸¹. Metropolitas į valdovą kreipėsi dėl dviejų problemų. Pirma, Sluckio žemių stačiatikių dvasininkai ne pagal nustatytą tvarką bei įgaliojimus sprendė bažnytinių teismų bylas, atsisakydavo vyksti į organizuojamus sinodus, o taip pat rinko ir savinosi mokesčius, taip nepaisydami pavaldumo metropolitui. Antra, tų pačių žemių Slucko kunigaikščio pareigūnai kišosi į bažnytinių teismų veiklą: sprendė jų bylas, nutraukdavo santuokas bei rinko dvasininkams priklausančius mokesčius. Žygimantas Augustas sureagavo į metropolito skundą ir, jei jis pagrįstas, Slucko kunigaikščiui nurodė, kad jo žemių dvasininkai privalo paisyti metropolito, o pareigūnams uždraudžiama kištis į bažnytinių teismų veiklą⁶⁸².

⁶⁷⁶ Žr. priedą nr. 4, atvejis nr. 3.

⁶⁷⁷ Vilniaus vaivada ir LDK kancleris, mirė 1521 m., žr. G. Blaszczyk, Radziwiłł Mikołaj h. Trąby. In: *PSB. T. XXX/2*, zes. 125, s. 316–319.

⁶⁷⁸ Slucko kunigaikštis, mirė 1542 m., žr. H. Kowalska i J. Wiśniewski, Olelkowicz Jerzy (Jurij Semenowicz). In: *PSB. T. XXIII/4*, zes. 99, s. 741–743.

⁶⁷⁹ А.А. Скеп'ян, *Князі Слуцкія*, с. 47–49.

⁶⁸⁰ *АЗР. Т. 2*, nr. 230, с. 397: „Чому ся мы велико дивуемь, ижъ ты кажешъ врядовникомъ своимъ у sprawy духовныи вступоватися, и поповъ судити, и въ казнъ замковую сажати, и вины брати, и мужовъ зъ жонами роспуцати и роспусти брати...“.

⁶⁸¹ Slucko kunigaikštis, vyriausias Jurgio Sluckio ir Elenos Radvilaitės sūnus, mirė 1578, žr. H. Kowalska, J. Wiśniewski, Olelkowicz Jerzy (Jurij Jurjewicz). In: *PSB. T. XXIII/4*, zes. 99, s. 743–745.

⁶⁸² *АЗР. Т. 3*, nr. 22, с. 97. Žr. priedą nr. 4, atvejis nr. 2.

Žygimantas Augustas ir kituose savo dokumentuose draudė pasauliečiams nagrinėti bažnytinių teismų bylas ir pabrėžė kanoninių normų svarbą. Dar 1546 m. valdovas kvietė Stačiatikių Bažnyčios atstovus į sinodą, kuriame šie turėjo išspręsti aktualias Bažnyčios vidaus problemas. Tarp jų svarbiausia – dvasininkų konkubinatas, kurį draudė kanonų teisės normos⁶⁸³. O štai, 1568 m. birželio 25 d., valdovas Gardino seime sulaukė metropolito Jono IV kreipimosi – jis prašė valdovo, kad šis išduotų raštus, kurie draustų pasauliečiams nagrinėti „bažnytinių reikalų“ bylas⁶⁸⁴. Toks raštas valdovo kanceliarijoje buvo surašytas gruodžio 23 d. ir buvo skirtas Braclavo ir Vyncos kunigaikščiui, Lucko seniūnui Bogušui Koreckiui⁶⁸⁵. Rašte valdovas nurodė, kad „bažnytinių reikalų“ bylas Braclavo ir Vyncos pavietuose privalo spręsti dvasininkai, ir ši norma jau fiksuota Lietuvos Statute⁶⁸⁶.

Iš tiesų, Žygimanto Augusto valdymo laikais, 1566 m., buvo priimtas ALS, kurio (V;§18) norma atskyrė bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijas, sprendžiant bylas dėl santuokos⁶⁸⁷. Norma taip pat pakartota 1588 m. statute (V; §20)⁶⁸⁸. Tačiau, atrodo, XVI a. antroje pusėje normos praktikoje ne visada buvo taikomos, nes valdovai ir toliau reagavo į bažnyčios atstovų skundus prieš pasauliečius, nagrinėjančius bažnytinės teisės kompetencijai priskiriamas bylas. Štai 1585 m. Stepono Batoro privilegiją lydėjo ir kitas raštas, skirtas visiems pasauliečiams – jame kreiptasi net į miestų pareigūnus. Valdovui skundėsi metropolitas Onisforius nurodęs, kad pasauliečiai sprendžia bažnytinių teismų bylas, nutraukia santuokas ir renka bažnyčiai priklausančius mokesčius. Steponas Batoras, remdamasis kitų valdovų raštais ir savo suteikta privilegija Stačiatikių Bažnyčiai, uždraudė pasauliečiams kištis į Stačiatikių Bažnyčios teismų veiklą ir įsakė šios

⁶⁸³ *A3P*. T. 3, nr. 3, c. 3.

⁶⁸⁴ *A3P*. T. 3, nr. 43, c. 145.

⁶⁸⁵ J. Maciszewski, Bohusz Korecki. In: *PSB*. T. XIV, s. 58–59.

⁶⁸⁶ *A3P*. T. 3, nr. 46, c. 149: „кгдажъ и при выданьи отъ насъ Статуту земского, на привильи нашомъ тые sprawy и суды, уряду ихъ духовному належачие, ничимъ непорушне, але въ целе имъ zostавлены и захованы“.

⁶⁸⁷ *SLDR*: „Ustawieim rozwod małżenski przed sądem duchownych ma byc, aboiego zakonu wedle inszych praw krescianskich“, s. 143; „Cognitionem de divortii non nisi ad iudicium ecclesiaticum ustriusque et Romani et Graeci ritus pertinere, uti more et instituto totius Christianitatis receptum est“. *CBKJL*: „тежъ уставуемъ, ижъ розводъ малженский маеть быти передъ судомъ духовнымъ обоего стану водле правъ нашихъ хрестиянскихъ“, c. 142.

⁶⁸⁸ *1588 m. LS*: „тежъ уставуемъ, ижъ розводъ малженский, кому бы до того спору и розницы приходило, маеть быти водлугъ права хрестиянского кождымъ особамъ нигде инде, одно передъ судомъ духовнымъ ихъ набоженства“.

nuostatos laikytis⁶⁸⁹. Žygimantas Vaza, reaguodamas į metropolito Mykolo Ragozos skundą, analogiško turinio raštą išdavė 1592 m. Valdovas iš metropolito sužinojo, kad pasauliečiai pareigūnai nagrinėja „dvasinių reikalų“ bylas ir teisėtai sudarytas santuokas nutraukia, todėl nurodė to nebedaryti⁶⁹⁰.

Aptarti valdovų dokumentai, skirti Stačiatikių Bažnyčiai, buvo panašaus turinio: fiksuotas metropolito skundas, jo turinys bei valdovo sprendimas⁶⁹¹. Tačiau šiuose raštuose pastebėtas vienas skirtumas – nuo Žygimanto Senojo laikų keičiasi skundo išsprendimo būdas. Žygimanto Senojo laikais pasauliečiams buvo įsakoma nesikišti į bažnytinių teismų reikalus, o sprendimo vykdymą turėjo prižiūrėti valdovo dvarionis, kuris padėjo bažnytiniam teismui vykdyti jo funkcijas. Kitų valdovų raštuose šio kontrolės mechanizmo nebelieka – valdovai tiesiog draudžia pasauliečiams spręsti „bažnytinių reikalų“ bylas. O štai Žygimanto Vazos rašte valdovas valstybės pareigūnams tik „primena“ draudimą, o jau jų tarnybininkams ir vietininkams įsako nesikišti į Stačiatikių Bažnyčios veiklą. Akivaizdu, kad valdovai neturėjo realaus kontrolės mechanizmo, kuris galėtų prižiūrėti bei reguliuoti pasaulietinių ir bažnytinių teismų veiklą.

Kita vertus, turėdami valdovo raštą, Stačiatikių Bažnyčios hierarchai greičiausiai turėjo patys reguliuoti teismų veiklą: rūpintis tinkamu bylų nagrinėjimu, mokesčių ir teispinių surinkimu. Tačiau kol kas žinomas tik vienas 1594 m. dokumentas, surašytas Bresto dvasininkų susirinkimo (soboro) metu, kuriame bandyta reguliuoti bažnyčios teismų veiklą – skyrybų suteikimo tvarką. Dokumente Vladimiro ir Voluinės vyskupas Ipatijus atkreipė dėmesį į tai, kad įgaliojimų neturintys dvasininkai nutraukdavo teisėtai sudarytas santuokas, o tai prieštaravo kanonų teisei. Tokiems dvasininkams vyskupas paskelbė bausmę – prakeikimą (rusėn. *клятва*) bei pašalinimą iš dvasininkų luomo⁶⁹².

Taigi XVI a. LDK bandyta atriboti pasaulietinių ir bažnytinių teismų kompetencijas, sprendžiant bylas dėl skyrybų. Tačiau realią šių bandymų (valdovo privilegijų, raštų, Statutų normų) reikšmę ir funkcionavimą praktikoje leidžia įvertinti tik skyrybų bendru sutuoktinių sutarimu sutartys – jų formos ir turinio, teisėtumo sampratos analizė.

⁶⁸⁹ *АЗР*. Т. 3, nr. 149, с. 292–293: „и постерегали бы есте того съ пильностью, яко бы се ниякое ублийженье праву его отъ васъ не деяло, и повторне бы о томъ намъ господарю докуки не чинили, конечно“.

⁶⁹⁰ *АЗР*. Т. 4, nr. 31, с. 41.

⁶⁹¹ Žr. priedą nr. 4.

⁶⁹² *АЗР*. Т. 4, nr. 47, с. 67.

2. (Ne)teisėtos santuokos nutraukimo formos

2.1. Stačiatikių skyrybos bendru sutuoktinių sutarimu: forma ir teisėtumas

LDK Stačiatikių Bažnyčios teisę kūrė Bizantijos bei Kijevo Rusios teisės normos, tačiau jose nebuvo nusistovėjusios baudmės asmenims, kurie išsiskirtų neteisėtai: paliktų sutuoktinį arba tai padarytų laisva valia – bendrai susitarus. Teisėtą sutuoktinį išvarius ar jam pabėgus, į bažnytinį arba pasaulietinį teismą įprastai kreipdavosi nukentėjusioji šalis, pabrėždama šio veiksmo neteisėtumą. Antai, tokį skundą 1564 m. metropolitui Silvestrui teikė Ivanas Hornostajus⁶⁹³: jis nurodė, kad žmona Julijona Bohovitinavičiūtė⁶⁹⁴ be priežasties pabėgo pas motiną ir ten jau gyvena penkerius metus. Sutuoktinis bandė žmoną susigrąžinti ir siuntė pas ją tarnus bei prašė sugrįžti, tačiau Julijona atsisakė su juo „gyventi santuokoje“⁶⁹⁵. Dėl to metropolitas šaukė ją į teismą, vėliau šaukimą pakartojo 1566 m.⁶⁹⁶, o bylos nagrinėjimas prasidėjo tą pačių metų rugsėjo 29 d., tačiau moteris neatvyko dėl silpnos sveikatos⁶⁹⁷.

Tuo tarpu bendru susitarimu grįstos skyrybos vykdavo laisva valia, todėl jose nebuvo nukentėjusios pusės, kuri dėl sutuoktinio veiksmų kreiptųsi į teismą. Skyrybos bendru sutarimu yra laikomos pagoniškų laikų reliktu, nes toje visuomenėje santuoka buvo prilyginama sutarčiai (tarsi turtiniam sandoriui), kurią laisvai sudarius, taip pat lengva ir nutraukti. Antai, XIII–XVI a. Baltijos regiono teisės rinkinyje „Livonijos tiesos“ („Ливонские правды“) užfiksuota dalis estų bei latvių paprotinės teisės normų ir vienoje iš jų nurodyta: jei vyras panorėtų išsiskirti su žmona, privalo jai sugrąžinti į

⁶⁹³ LDK didžiojo raštininko, valdovo maršalkos, Naugarduko vaivados Ivano Gornostajaus sūnus, nuo 1551 m. Darsūniškių laikytojas žr. Н. Сліж, Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?–1575), с. 80; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XV–XVIII wiek.* Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009, nr. 30, p. 63.

⁶⁹⁴ LDK didžiojo raštininko, valdovo maršalkos, Slanimo, Žiežmarių vietininko Mykolo Bohotinovičiaus duktė, žr. Н. Сліж, Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?–1575), с. 79.

⁶⁹⁵ *VUB RS*, F69–137, l. 1 ir l. 2: „посыллал до тебе колко кротъ абы еси до него ехала и ты деи до него ехати и з нимъ в малжонстве мешкати нехочешъ“.

⁶⁹⁶ *VUB RS*, F5–B16–2102–2104, l. 1 ir l. 2.

⁶⁹⁷ *Ibid.*, l. 3: „до нас писала иж твоя милость на тот час велми хора а листу умоцонованого никоторого служебнику своему Авдею, которого твоя милост до нас присылала, не дала“. Bylos nagrinėjimas buvo atnaujintas 1567 m., į kurią moteris taip pat neatvyko, žr. Н. Сліж, Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?–1575), с. 87 (Дадатак 2).

santuoką įneštą jos turta⁶⁹⁸. Šis atvejis liudija laisvos valios svarbą nutraukiant santuoką visuomenėje, kuri jau buvo krikščioniška, tačiau išlaikiusi senovės – papročių teisės elementus.

Šis paprotys sutuoktiniams skirtis bendru sutarimu ir laisva valia, egzistavo ir XVI a. LDK. Sutuoktiniams bendrai sutarus dėl skyrybų į pasaulietinį teismą kreipdavosi abu sutuoktiniai, prašydami jų susitarimą – sutartį aktuoti teismo bylų knygoje. Pavyko atrasti net 18 tokio turinio sutarčių – 15 iš jų, greičiausiai, buvo sudarytos stačiatikių, o 3 – kitos tikybos išpažinėjų (žr. priedą nr. 5 ir 6, atvejai nr. 8, 12, 14). Tai, jog sutartis sudarė skirtingų tikybų asmenys, rodo jų turinys ir istoriniai duomenys. Antai, 1566 m. į Vilniaus vaivados paskirtųjų teisėjų teismą kreipėsi Grigas (Grigalius) Astikas⁶⁹⁹ ir Jadvyga Nosilovskaitė⁷⁰⁰, prašydami aktuoti jų dviejų skyrybų, kurios vyko bendru sutarimu, sutartis. Yra žinoma, kad nuo 1553 m. Grigas Astikas perėjo į protestantizmą⁷⁰¹. Skyrybų priežastimi sutuoktiniai nurodė vyro svetimavimą, kuris įvyko dėl silpnos žmonos sveikatos, ir todėl jie nusprendė išsiskirti bendru susitarimu⁷⁰². O štai, 1589 m. į teismą kreipėsi Konstantino Ostrogiškio⁷⁰³ tarnybininkas, žydas Konstantinas iš Pševorko (dab. Lenkija). Jis pranešė, kad pakeitė tikėjimą į „krikščionišką“ (greičiausiai tapo stačiatikiu), tačiau žmona Tulija Juskaitė to padaryti nesutiko ir nebenori toliau santuokoje su juo gyventi. Dėl to jie nusprendė laisva valia išsiskirti ir

⁶⁹⁸ Е.Л. Назарова, «Ливонские правды» как исторический источник по истории средневековых Латвии и Эстонии. In: *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1979 г. Москва, 1980, с. 112; Šaltinio publikacija: с. 171–217, норма: с. 199: „Кодекс права крестьян Сааре-Ляэненского епископата“, глава 1, §3.

⁶⁹⁹ Valdovo dvarionys, Vilniaus kaštelionas, nubaustas mirties bausme už tėvynės išdavimą, Jurgio Astiko ir Marino Zaslavskaitės sūnus, žr. M. Piewczyński, Ościk Gregorz. In: *PSB*. T. XXIV/3, zes. 102. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979, s. 611–612.

⁷⁰⁰ Vitebsko vaivados Jurgio Nasilovskio dukra, žr. S. Alexandrowicz, Nasilowski Jerzy. In: *PSB*. T. XXII/3, zes. 94. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977, s. 587–588.

⁷⁰¹ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*. Vilnius, 1999, p. 253.

⁷⁰² Žr. priedą nr. 5, atvejis nr. 8: „для неспособного на онъ часъ здоровья малжоньки моее панее Ядвиги допустиломъся чужоломства, выступившы с кресу сполечного мешканья моего в малъженстве [...] мусили есмо з obu сторон позволить на разводъ“.

⁷⁰³ Kijevo vaivada, žr. J. Wyrozumski, Ostrogski Wasyl. In: *PSB*. T. XXIV/3, zes. 102. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. 1979, s. 489–495.

„išlaisvinti vienas kitą nuo santuokos“⁷⁰⁴. Tuo tarpu 1600 m. Ukmergės pilies teismui Stanislovas Soroka pranešė, kad „išlaisvino nuo santuokos“ žmoną Kateriną Mažeikaitę dėl kelių priežasčių: santuoka buvo sudaryta pagal reformatų nustatytą tvarką ir be laisvos moters valios – ją susituokti vertė patėvis Kasperas Jurevičius⁷⁰⁵. Šie atvejai leidžia daryti prielaidą, kad LDK visuomenėje vis dar funkcionavo paprotinės teisės reliktas – samprata, kuri leido santuoką nutraukti dėl to susitarus – laisva valia.

Staciatikių Bažnyčia susidūrė su šiuo LDK papročių teisės reliktu. Pasak tyrėjų, su visuomenėje paplitusiu reiškiniu skirtis bendru susitarimu, Staciatikių Bažnyčia kovojo nesėkmingai: nepadėjo nei specialios valdovų privilegijos, nei kito turinio raštai, kurie draudė pasauliečiams tvirtinti tokias skyrybas. Tai vyko dėl prastos Bažnyčios vidaus organizacijos, silpnos administracijos kontrolės, o taip pat dėl stiprios vietos valdovo pareigūnų bei žemvaldžių įtakos⁷⁰⁶. Šią tyrėjų prielaidą galima patikrinti, analizuojant du svarbiausius aspektus: minėtų skyrybų – sutarčių formą ir turinį, kuris įkūnijo jų teisėtumą visuomenėje, o taip pat – šių sutarčių patvirtinimo atvejus bažnytiniuose teismuose.

2.2. Skyrybų sutarčių turinys

Analizuojant pasaulietinių teismų (vaivados vietininko, vaivados paskirtųjų, pavietų žemės ir pilies, Mogiliovo magistrato) bylas, pavyko surasti 18 sutarčių, kuriose sutuoktiniai santuoką nutraukė bendru sutarimu (žr. priedą nr. 5 ir 6). Tokios sutartys buvo rašytinės arba žodinės – iš 18 atvejų net 7 minima, jog šalys surašė sutartį. Rašytinės sutartys buvo surašomos dviem, (beveik) vienodo turinio, egzemplioriais: viena vyro vardu, kita moters – pavyko rasti 2 tokius atvejus, kai abiejų šalių sutartys buvo aktuotos į teismo knygą⁷⁰⁷. Žodinių sutarčių forma buvo kitokia: sutuoktiniai kartu stodavo prieš pasaulietinio teismo teisėją (teisėjus) bei prašydavo į teismo knygą įrašyti, kad jie „išlaisvina vienas kitą nuo santuokos“. Vis dėlto, rašytinės bei

⁷⁰⁴ Žr. priedą nr. 5, atvejis nr. 12: „а жона моя Тиля Юсковна, не хотечи зо мною в вере хрестиянской мешкати, просила мене, абымъ ее з стану малженьского выпустиль“.

⁷⁰⁵ Žr. priedą nr. 5 ir nr. 6, atvejis nr. 14. Žinomas tik bylos aprašas: „увольнать отъ брачного саюза съ нимъ, такъ какъ она вышла за него противъ своей воли [...] и повенчана по евангелическому обряду, вследствие чего ихъ бракъ былъ крайне несчастнымъ“.

⁷⁰⁶ J. Bardach, Zwyczajowe prawa małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII w.), s. 282; О. Левицкій, Черты семейного быта въ Юго–Западной Руси въ XVI–XVII вв., с. 72.

⁷⁰⁷ Žr. priedą nr. 5, atvejus nr. 8 ir 13.

žodinės sutartys buvo panašios – jos abi turėjo nusistovėjusias formuluotes bei frazes.

2.2.1. Skyrybų priežastys

Sutartyse vyras ir žmona buvo pristatomi vardu, nurodomas luomas, vyro pareigybės. Čia verta pastebėti, jog visose sutartyse nurodomas tik moters vardas bei tėvavardis (kartais kartu su tėvo pavarde). Tai reiškia, kad žmona sutarties sudarymo metu netekdavo vyro pavardės⁷⁰⁸. Toliau įprastai pažymimos atėjimo į teismą ar sutarties surašymo priežastys, kurios sutapo su skyrybų priežastimis. Įprastai sutuoktiniai kalbėdavo apie nederamą jūdvių gyvenimą santuokoje: jaučiamą pyktį, daromas skriaudas, šiltų jausmų trūkumą⁷⁰⁹. Taip pat buvo įvardijamos ir konkrečios santuokos nutraukimo priežastys. Pavyzdžiui, 1564 m. Ščasna Mikolaitė ir Kasparas Nikodimovičius skyrybų sutartyje nurodė, kad tuokdamiesi buvo nepilnamečiai⁷¹⁰, dėl ko vėliau jų santuokinį gyvenimą lydėjo nesutarimai. O štai, 1560 m. stojusi vaivados vietininko teisme Sofija Verbickaitė prisipažino, kad nusikalto savo vyrui, valdovo vertėjui Stanislovui Husanui – jam būnant pasiuntinybėje moteris, greičiausiai, svetimavo⁷¹¹. Tuo tarpu, Alionos Kostiovnaitės bei Tiodoro Lunkos 1609 m. skyrybų priežastimi tapo sunki žmonos liga bei jos noras pasitraukti į vienuolyną⁷¹². Kitą skyrybų priežastį nurodė Griška Jackovičius bei Gastiuta Klipataitė 1589 m. Mogiliovo magistrato teisme: pasak vyro, jie su žmona „negyvena santuokoje kaip turėtų, nes jis nesugeba atlikti vyriškų veiksmų“, dėl ko sutuoktiniai nesutarė⁷¹³. Dramatiška ir

⁷⁰⁸ Žr. priedą nr. 5 ir nr. 6, grafa „asmenys“.

⁷⁰⁹ Čia nurodomi priedo nr. 5, atvejai nr. 1: „штожь они вжо оть немалого часу мають mezi собою великие застья“; nr. 2: „за частою незъгодою и немилостью въ малженстве нашомъ“; nr. 4: „ижъ ми не подобало с нимъ мешкати, для кривь и втисковъ своихъ оть него есми прочь пошла“; nr. 7, „но вотъ уже почти два года, какъ съ гнева и попущенья Божьего между нами завелись великие розницы и раздоры, благодаря коимъ мы не могли уже жить, какъ подобаеть супругамъ“.

⁷¹⁰ LVIA. F. 389, ap. LM, b. 260. TBK 46, l. 717: „ижъ они будучи в молодости летъ своихъ, ку праве еше в не зупольномъ розуме пошлюбили“.

⁷¹¹ LM 253 (1559–1562), TBK 39, nr. 207, p. 82: „кгда деи онъ отеждчаюъ на послугу господарьскую гонцомъ до царя перекопьского на онъ часъ для некоторыхъ причинъ я ку великои утрате и вщадку есми прышла и выступъ оть него, мужа своего вчинила“.

⁷¹² ИЮМ. Вып. 8, с. 285: „будучи и невеста хорая, не могучы вжо въ стане малженскомъ служыти, тогда за такимъ навеженемъ Господа Бога удатися мушу на покуту и быти хочу черницою...“.

⁷¹³ Turima omenyje impotencija, žr. ИЮМ. Вып. 7, с. 473: „не маючи зъ нею мешканя такого, якое mezi мужомъ и жены бываеть, ижъ есми не былъ способенъ на учинокъ свой мужский“.

netikėta buvo kitų sutuoktinių – Ivano Mechnikevičiaus bei Odosijos Andrejaitės skyrybų priežastis. 1623 m. jie kartu stoji prieš magistrato teismą, ir Ivanas nurodė, kad tarnavo Jono Karolio Chodkevičiaus kariuomenėje ir pakliuvo į nelaisvę, kurioje išbuvo keletą metų. Nesulaukusi vyro ir greičiausiai manydama, kad šis žuvo, jo žmona Odosija ištekėjo antrąsyk. Grižęs Ivanas nusprendė nekelti bylos sutuoktinei ir suteikti skyrybas⁷¹⁴.

Tyrime jau minėta, kad svetimavimas, poligamija, impotencija ir nepilnametystė (sudarant santuoką) laikytos teisėtomis santuokos nutraukimo priežastimis stačiatikių bažnytinėje teisėje. Tačiau aptartuose atvejuose sutuoktiniai nusprendė išsiskirti taikiai – bendru sutarimu ir nesikreipė į bažnytinį ar pasaulietinį teismą. Galbūt tokiu būdu norėta apsaugoti buvusį vyrą ar žmoną, nes nagrinėjant bylą bažnytiniam (ir pasaulietiniam) teisme dėl poligamijos ar svetimavimo, nusikaltusiam asmeniui buvo skiriama mirties bausmė⁷¹⁵.

2.2.2. Laisva valia

Skyrybų sutartyse taip pat buvo svarbu pažymėti, kad santuoka nutraukiama laisva valia – 18-oje atvejų tai paminėta 15-ka kartų. Laisva valia sutartyse buvo skelbiama įvairia forma: pabrėžus bendro sutarimo faktą, sveiką ir blaivų protą, teigiant, kad sprendimas daromas be jokio spaudimo⁷¹⁶, tačiau dažniausiai apsiribota vien rusėnišku terminu *добровольне*. Ši frazė įprasmino sutarties teisėtumą, nes tik laisva valia buvo garantas, užtikrinęs, kad skyrybos vyko bendru sutikimu – be jokios prievartos. Būtent šią laisvos valios sampratą įkūnija 1585 m. skyrybų atvejis: Andrejus Okulinyčius su žmona Marija teisme teigė, kad jie laisva valia susituokė, o dabar, užklupus badmečiui, tokia pat laisva valia nusprendė išsiskirti⁷¹⁷. O štai 1567 m.

⁷¹⁴ *ИЮМ*. Вып. 8, с. 376: „тая поменная жона моя, не чекаючи мене, за иншого мужа, Федора Короткого [...] пошла, то пакъ я, не хотечи ее метъ за жону собе и не поволокаючи ее за то до вряду, зъ малженства ее вызволяю...“.

⁷¹⁵ TLS (XIV, §30) priimta norma, baudusi svetimautojus. Joje numatyta: jeigu vyras įtartų žmoną svetimaujant ir užtikų ją „neištikimybės guolyje“, turėtų žmoną su jos meilužiu pristatyti į vietinį teismą, kur jiems būtų skirta mirties bausmė. Pagal TLS (V, §22) normą mirties bausmė taip pat baudžiamas vyras, kuris paliktų teisėtą sutuoktinę ir vestų kitą moterį. *Žr. 1588 m. LS*, p. 300–301 ir 501.

⁷¹⁶ *Žr. priedą nr. 5, atvejus nr. 2*: „зъ обудву сторонъ съ тою жоною моею зволившися“; nr. 16: „будучы трезвая и на умысле здоровая, не зъ жадного примушена, але сама по своей доброй воли...“.

⁷¹⁷ *ИЮМ*. Вып. 7, с. 368: „на доброй воли своей зошли у станъ малженский, а такъ въ тотъ теперешний часъ голодный [...] такъ якъ есми ся по своей доброй воли зошли и такъ ся есмо по своей доброй воли ропустили“.

fiksuota prievarta – Mariną Meleškaitę vyras Prokopas Volčka-Žaskovskis vertė „išlaisvinti jį nuo santuokos“. Moteris teisme pateikė skundą, kuriame aprašė siaubingą savo santuokos istoriją: vos susituokus buvo vyro kankinama, mušama, laikoma nelaisvėje, šaltyje, marinama badu, taip pat iš jos atimtas visas asmeninis turtas. Skundą Marina užbaigė nurodžiusi svarbiausią faktą: vyras ją kelis sykius vertė atvykti į teismą, kuriame moteris turėjo per prievartą jį „išlaisvinti nuo santuokos“⁷¹⁸. Taigi, moters skundo centre atsidūrė faktas, jog ši ne laisva valia, o per prievartą buvo verčiama suteikti vyrui skyrybas.

2.2.3. „Išlaisvinimas“ ir galimybė sudaryti kitą santuoką

Be laisvos valios, svarbios buvo kelios kitos frazės – išlaisvinimas nuo santuokos bei „leidimas“ antrai pusei sudaryti naują santuoką. Santuoka suvokta kaip jungiantis ryšys ir tarsi ypatinga būseną – įsipareigojimas – vienijantis du asmenis. Todėl sutuoktinis, nutraukdamas santuoką, antrąją pusę turėjo išlaisvinti iš tos būsenos. Sutartyse šį veiksmą apibrėžė frazė: „išlaisvinu [tave – past. A. Š.] nuo santuokos“⁷¹⁹. Kartais šią frazę papildydavo teiginiai, esą sutarties šalys daugiau nebelaiko savęs sutuoktiniais, be to, skelbia vienas kitą laisvais⁷²⁰. Iš 18 analizuojamų atvejų, ši „išlaisvinimo nuo santuokos“ frazė sutartyse minėta net 17 kartų. Viename iš atvejų jos trūksta, greičiausiai, dėl paprastos priežasties: teisme buvo atpasakotas rašytinės sutarties turinys, todėl frazė buvo netyčia praleista⁷²¹.

Šalia „išlaisvinimo nuo santuokos“ frazės kartu dažnai figūravo kita skyrybų sutarties sąlyga – sutuoktinis privalėjo antrajai pusei leisti sudaryti kitą santuoką. Ši frazė sutinkama rečiau, nes ji minėta tik 11-oje iš 18-os sutarčių⁷²². Kai kuriais atvejais atrodo, kad ji nepaminėta tikslingai, kaip antai

⁷¹⁸ АЮЗР. Ч. VIII, т. 3, nr. XLI c. 137.

⁷¹⁹ Žr. priedo stačiatikių skyrybų sutartys bendru sutuoktinių sutarimu atvejus: 2) „отъ себе зъ малжонства вызволяю“; 3) „пана Гасана з малженства выпустила“; 4) „зъ малъженства его вызволила“; 5) „зъ обцованья малженъского выпустили“.

⁷²⁰ Žr. priedo stačiatikių skyrybų sutartys bendru sutuoktinių sutarimu atvejus: 7) „я отъ него свободна, а онъ отъ меня“; 8) „малжонку ее милости не хочу отъ сего часу а ни тежъ оне мене за малжонка не маеть мети“.

⁷²¹ Žr. priedą nr. 6, 1 atvejį – Stanislovo Jakubičio ir Sofijos Zaleckaitės skyrybų atvejį.

⁷²² Žr. priedą nr. 6, atvejus: 2) „вольно будетъ, где похочу, жону собе у малженство взяти“; 6) „вольно будетъ [...] жону собе за малъжоньку кого хочеть взяти и з нею се отъдати шлюбъ и пресегу подле обычаю вделати“; 7) „позволяю [...] жениться на комъ онъ захочеть, а мне тоже вольно выйти за кого хочу замужъ“.

1594 m. Jono Volickio ir Teodoros Golovinskienės skyrybų sutartyse. Sutuoktiniai apsikeitė skyrybų raštais, todėl žinomas jų turinys, kuris skyrėsi minimaliai. Jei Teodoros rašte sutuoktiniui buvo duotas leidimas sudaryti naują santuoką, tai Jono rašte ši frazė praleista – vyras neįrašė žodžių, leidžiančių Teodorai tuoktis dar sykį. Šią situaciją paaiškina Teodoros bei Jono skyrybų priežastis: moteris sunkiai sirgo ir prašė skyrybų, nes „nesugeba su vyru gyventi taip, kaip pridera santuokos luome“⁷²³. Todėl Teodora, veikiausiai, manė, kad dėl silpnos sveikatos kitos santuokos ji nesudarys. Tarp analizuojamų sutarčių taip pat pavyko rasti atvejį, kai leidimas tuoktis buvo suteiktas, jei tai atitiks ypatingą sąlygą – būsimo vyro tikyba. Jonušas Glinskis skyrybų sutartyje nurodė: jei žmona Katerina norėtų ištekti, tai turėtų būti „mūsų tautybės žmogus, stačiatikis, katalikas arba kitos tikybos“, o toliau paaiškinta – moteris negali sudaryti santuokos su romų tautybės žmogumi⁷²⁴.

2.2.4. Skyrybų sutarties baigiamosios nuostatos: turto dalybos, sankcija, įrašymas į teismo bylų knygas

Skyrybų sutartyse retai aptariamas sutuoktinių turto dalybos – 18-oje atvejų apie sutuoktinių skolas ar kitus turtinius įsipareigojimus užsimenama vos 4 kartus (žr. priedą nr. 6). Vienoje jų apsiribota vien dovanojimo ir kitų užrašymų, kuriais sutuoktiniai apsikeitė gyvendami santuokoje, sunaikinimu⁷²⁵. Kituose 3 atvejuose nurodytos pinigų sumos: Stanislovas Jokubaitis žmonai sugražino 60, Stanislovas Husanas sutuoktinei dovanavo 20, o Teodora Golovinskaitė užrašė vyrui 440 lietuviškų kapų grašių, nes jis išėikvojo dalį savų pinigų, rūpindamasis jos sveikata bei gydymu⁷²⁶.

Turtinius klausimus buvę sutuoktiniai sprendavo atskirais raštais arba, iškilus konfliktui, pasaulietiniame teisme, ir todėl turto dalybų procesas sutartyse neatsispindi. Pavyzdžiui, yra išlikęs 1546 m. raštas, kuriame Bogušas Koreckis⁷²⁷, išsiskyręs su Ona, Andrejaus Sanguškos⁷²⁸ dukra,

⁷²³ АЮЗР. Ч. VIII, т. 3, nr. CXIV c. 457.

⁷²⁴ АЮЗР. Ч. VIII, т. 3, nr. XCII c. 333.

⁷²⁵ АВАК. Т. 17, nr. 992, p. 413: „якии записы, альбо листы на потомъ на противку той пани Марины Кумнелевны у себе есми мель, а ку праву ее поволокаль, тогда тые вси листы и записы вже нигде у права жадного моцы вечними часы мети не мають“.

⁷²⁶ Žr. priedą nr. 6, atvejus nr. 1, 3 ir 13.

⁷²⁷ Voluinės vaivada, žr. J. Maciszewski, Bohusz Korecki. In: *PSB*. T. XIV/1. Wrocław, 1968, s. 58–59.

⁷²⁸ Valdovo maršalka, Lucko seniūnas, žr. M. Machynia, Sanguszko (Sanguszkowicz) Andrej Michałowicz. In: *PSB*. T. XXXIV/3, zes. 142, s. 469–471.

pasižadėjo grąžinti visą jos kraitį bei patvirtino, kad į jokią jos ar jos tėvo turtą, t.y. brangakmenius, auksą ir sidabrą, papuošalus ar kitus kilnojamus daiktus, nepretenduoja⁷²⁹. O štai, ALS straipsnyje (V;§15) nustatyta, jog asmuo, dėl kurio kaltės įvyko skyrybos, netenka į santuoką įnešto turto – moteris praranda kraitį, o vyras – dovį, kurį, sudarant santuoką užrašė savo turto dalyje⁷³⁰. Tačiau sudarius skyrybų bendru sutarimu sutartį, kaltininko nelikdavo, ir šalys turtą turėjo pasidalinti taikiai bei susigrąžinti asmeninę nuosavybę. Tą liudija 1564 m. atvejis, kai Ščasna Mykolaitė kreipėsi į teismą dėl to, kad buvęs vyras Kasparas Nikodimovičius jai nesugrąžino dviejų nelaisvųjų valstiečių, kuriuos ji buvo atsivedusi su savimi jiems susituokus⁷³¹.

Sutarties pabaigoje buvo piniginė sankcija, o rašytinėse – dar ir koroboracija (šalių bei liudytojų antspaudai, parašai). Sankcija buvo reikalinga, norint pabrėžti skyrybų faktą, kurio sutarties šalis apskūsti negalėtų. Tokiu būdu abi sutarties šalys „apsisaugodavo“ ir kartu pripažindavo, jog ateityje vienas kitam neturės jokių pretenzijų. Kartu įprastai buvo numatyta sankcija (piniginė bauda), jei minėta sutarties sąlyga būtų pažeista⁷³². Piniginė bauda turėjo būti išmokama į teismą pakviestai šaliai kaip kompensacija, o taip pat (arba) valdovui⁷³³. Baudos dydis svyravo ir kai kur siekė vos kelias dešimtis lietuviškų kapų grašių, o kitur – kelis tūkstančius⁷³⁴.

⁷²⁹ AKS. T. IV: 1535–1547. Lwow, 1890, nr. CCCLX, s. 454.

⁷³⁰ SLDR, S. 143.

⁷³¹ LVIA. F. 389, ap. LM, b. 260. TBK 46, l. 716: „за не згодою нашою, розвелисе есмо [...] нижли ижъ челеди моее властное в домъ его преведеного двое Оршули зъ сыномъ ее Тумелемъ мне не верънулъ“.

⁷³² Žr. priedą nr. 6. Iš viso piniginė sankcija paminėta 8 kartus.

⁷³³ Kai kuriose sutartyse minimos sumos, kurios turėtų būti sumokamos keliems asmenims: valdovui, vaivada, nukentėjusiai pusei ir t.t. Taip pat fiksuoti atvejai, kai suma, turėtų būti išmokėta vien valdovui arba nukentėjusiai šaliai bei teismui, kuriame byla būtų svarstoma. Pavyzdžiui, priedo nr. 6, atvejis nr. 6 nurodyta – bauda sumokama valdovui, o nukentėjusiai šaliai apmokamos kitos skriaudos bei nuostoliai. Žr. LVIA. F. 389, ap. LM, b. 260. TBK 46, l. 717 v.: „повинень будетъ вины **господарю королю** его милости чотыри тисечи копь грошей яко на листех ихъ написана. А **сторона стороне** тот розводъ держачой **вси шкоды и наклады** безъ кождого права и доводу платитъ“. O štai (Žr. priedą nr. 6, atvejį 3), Sofija Verbickaitė įsipareigoja pažeidus sutarties sąlygas sumokėti baudą: 100 liet. kapų grašių teismui, į kurį kreiptųsi bei 50 liet. kapų grašių buvusiam sutuoktiniui, žr. LM (1559–1562), Knyga 253, TBK 39, nr. 207, p. 82.

⁷³⁴ Žr. priedo nr. 6 atvejus nr.1: „маеть вины королю его милости заплатити сто копь грошей, а пану воеводе виленскому **пятьдесять копь грошей**. А намъ едначомъ **тридцать копь грошей**. А стороне противной **двадцать копь грошей**“; nr. 8: „маю и буду повинень платити заруку на господаря короля его милости **две тисечи копь грошей** а стороне паней [...] другую **две тисечи копь грошей литовских**“.

Įrašą užbaigdavo teisėjo (teisėjų) nurodymas įrašyti sutartį į pasaulietinių teismų bylų knygą – ji buvo aktuojama. Pasaulietiniai teisėjai vaidino „tarpininkų vaidmenį“, o tiksliau, tvirtindavo sutuoktinių sudarytas skyrybų sutartis⁷³⁵. Sutarties įrašymas į teismų knygų atliko notarinę – tvirtinimo bei saugojimo funkciją. Tačiau pasitaikė atvejų, kai šio tvirtinimo nepakako skyrybų įteisinimui, o skyrybų sutartys bendru susitarimu, vienu ar kitu klausimu, atsidurdavo bažnytinio teismo akiratyje.

3. Skyrybos bendru sutuoktinių sutarimu stačiatikių bažnytiniame teisme

Analizuojant skyrybų bendru sutuoktinių sutarimų sutartis (iš viso – 18 atvejų) išryškėjo įdomus faktas – jose minėtas bažnytinis teismas. Fiksuoti net keli atvejai, kai sutuoktiniai kartu su sankcija nurodydavo įsipareigojantys nesikreipti į teismą – pasaulietinį ar bažnytinį dėl jūdvių skyrybų ar naujos sutuoktinio santuokos⁷³⁶. Tai reiškia, jog apie bažnytinį teismą, kaip instituciją, sprendžiančią santuokos ir sutuoktinių problemas, žinota. Kai kuriuose atvejuose tai paminėta: 1554 m. Stanislovo Jakubaičio ir Sofijos Zaleskaitės skyrybų sutartyje kalbėta apie sutuoktinių bylinėjimąsi bažnytiniame teisme⁷³⁷, o štai 1560 m. Stanislovas Husanas norėjo kreiptis į bažnytinį teismą dėl sutuoktinės neištikimybės⁷³⁸.

Nusprendę santuoką nutraukti bendru sutarimu, sutuoktiniai kreipdavosi į pasaulietinį teismą, norėdami sutartį aktuoti. Sudarius sutartį dėl skyrybų ir ją aktavus pasaulietinio teismo bylų knygoje, būdavo įprasta

⁷³⁵ Žr. priedo nr. 6, atvejus nr. 1: „за прозьбами их споленными казали есмо то записати“; nr. 3: „казаль есми до книгъ записати“; nr. 4: „што за прошеньемъ их, обоюх сторонъ до книгъ врадových записано“; nr. 5: „просили обе две стороне обы то было записано“; nr. 6: „сознания выслухавъши казаль записати“; nr. 8: „того добровольного сознаня и листу вызнанного выслухавшы казали записати“.

⁷³⁶ Žr. priedą nr. 6. Iš 18 atvejų, net 13-oje įrašytas pasižadėjimas nesikreipti į teismus dėl santuokos. Keliais atvejais išskirta, kad įsipareigojama nesikreipti būtent į bažnytinį ir pasaulietinį teismą. Atvejai nr. 1: „не мають межы собою яко в духовномъ, такъ и в свецкомъ праве о то ся правовати и жадного перенагабання и переказы не чинити“; nr. 3: „ку праву духовному и светскому поывати и николи всихъ прошлыхъ речей узновляти не маю“; nr. 13: „до жадного суду права духовного и свецкого о малженство позывати а ни якое причины в томъ до нее вечными часы мети не маю“.

⁷³⁷ Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты*, дадатак 27, с. 535: „што некоторое застѣ мела пани Софія Янавая Залецкая с паном Станисловомъ Якубовичомъ в духовномъ праве, отъ немалого часу о малженство“.

⁷³⁸ *LM 253 (1559–1562), TBK 39*, nr. 207, p. 82: „хотель мене до права духовного прытегнути“.

manyti, jog tai teisėtai, galutinai ir faktiškai nutraukia santuoką. Tačiau XVI a. antrojoje pusėje pasitaikydavo atvejų, kai šio tvirtinimo nepakako skyrybų pripažinimui. Vienas iš tokių atvejų fiksuotas 1557 m. – dar birželį Ivanas Tarusa kartu su žmona Marija Kumpelaite į Gardino žemės teismo bylų knygą aktavo savo skyrybų bendru sutarimu sutartį⁷³⁹. Praėjus keliems mėnesiams, rugpjūtį, Marija kreipėsi į teismą ir skundė Grigą Valavičių⁷⁴⁰, esą jis bandė ją su vyru Ivanu Tarusa išskirti, o jos Meliškovskio dvarelį (Gardino pav.) apvogė. Moteris skunde nurodė prisimenanti, kad su vyru, Ivanu Tarusa, teismui pateikė skyrybų raštą, tačiau nesikreipė į bažnytinį teismą ir dabar jie toliau santuokoje gyvena⁷⁴¹. Todėl moteris maniusi, kad jūdvių su Tarusa santuoka vis dar buvo teisėta.

Taigi, šios bylos analizė, kelia klausimą: kokį vaidmenį, sudarant skyrybų bendru sutarimu sutartį, vaidino bažnytinis teismas? Tiesa, nors nėra išlikusių aptariamojo laikotarpio stačiatikių bažnytinių teismų aktų, pavienės užuominos pasaulietinių teismų bylose leidžia tirti, kaip ir kodėl bažnytiniame teisme atsidurdavo sutuoktinių sutartys santuoką nutraukti bendru sutarimu.

3.1. „Valstybės pasaulietinės teisės paprotys“: sutarčių patvirtinimas

Tarp visų nagrinėjamų 18-os sutarčių išsiskiria du atvejai (12 ir 15) Mogiliovo magistrato teisme. Teismas, išklauses sutuoktinių pareiškimą dėl jų skyrybų bendru sutikimu, nurodė šalims kreiptis į bažnytinį teismą, tačiau tą padaryti jie turėjo dėl skirtingų priežasčių. Štai, 1589 m. magistrato teismas, sutikęs sutartį įrašyti į teismų bylų knygą, nurodė Griškai Jackovičiui ir Gastiutai Klipataitei kreiptis į bažnytinį teismą. Bažnytiniame teisme jie turėjo gauti „palaiminimą“ (rusėn. *благословенство*)⁷⁴², jei norėtų sudaryti naują santuoką. Kitoks buvo 1606 m. Kliškaus Jakimovičiaus ir Agafijos atvejis. Sutuoktiniai prieš teismą liudijo, kad tarp jų vyravo nesantaika, ir dėl to jie

⁷³⁹ Žr. priedą nr. 6, atvejis nr. 2.

⁷⁴⁰ Grigas Markovičius Valavičius buvo Rokantiškių dvaro tarnybininku, gyvenimo pabaigoje tapo dvasininku – Polocko, Vitebsko ir Mscislavslisio vyskupu, žr. С. Рыбчонак, Паходжанне і радавод Валовічаў XV – пачатку XVII ст., с. 68–69; А. Міронowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 292.

⁷⁴¹ АВАК. Т. XXI, с. 250, пр. 393: „есми з мужомъ своимъ на тотъ ростыркъ, на который запись и сознание урадовое была учынула, нижли до духовного права не шла, не хотечи мужа своего остати [...] с паномъ Ивановъ Богушевичомъ Тарусою згодили, ижъ дей его яко мужа своего [...] со мьною у в ыменью мешкати и его отъ кривдъ боронити“.

⁷⁴² Žr. priedą nr. 6, atvejį nr. 12: „а по записаню того сознания, если бы который зъ нихъ хотелъ жениться, альбо замужь пойти, тогда мають одержать благословенство отъ владу духовного“.

nusprendė išsiskirti laisva valia, o teismo paprašė tą faktą patvirtinti⁷⁴³. Teismas atsisakė tą padaryti ir argumentavo paskelbęs – tokia byla priklauso bažnyčios teismo kompetencijai, todėl sutuoktiniams nurodyta kreiptis į pastarąjį teismą⁷⁴⁴.

Šios bylos liudija vieną svarbų momentą – pasaulietinis (Mogiliovo magistrato) teismas, bent jau šiose bylose, atsižvelgė į teismų kompetencijų pasidalijimą. Viena vertus, tai rodo teismų kompetencijų paisymą. Kita vertus, tai nereiškia, kad bylų perdavimas bažnytiniam teismui buvo visuotinai paplitęs reiškinys – juk tame pačiame Mogiliovo magistrato teisme pasitaikė skyrybų bendru sutikimu patvirtinimo ir pareiškimų įrašymo į teismų bylų knygas atveju⁷⁴⁵. Pasak J. Bardacho, pasaulietiniai teismai fiksuodami skyrybų faktą rinko mokesčius – teispinigių ir kitas duokles⁷⁴⁶. Tikėtina, kad dėl šios finansinės priežasties, pasaulietiniai teisėjai retai perduodavo bylas į bažnytinį teismą.

Vis dėlto, pavyko rasti atvejų, kai skyrybos, grįstos bendru sutuoktinių sutarimu, bažnytiniam teisme buvo patvirtintos. Apie tai užsimenama 1594 m. Lucko pilies teisme, kuriame Jonas Volickis ir Teodora Golovinskaitė aktavo savo skyrybų sutartis. Analizuojant jas paaiškėjo, jog sutuoktiniai jau buvo bažnytiniam teisme, kuriame vienas kitą „išlaisvino nuo santuokos“⁷⁴⁷. Tikėtina, kad šią sutartį bažnytinis teismas patvirtino. Beje, tokį skyrybų sutarties bendru sutarimu patvirtinimą bažnytiniam teisme (patvirtinimo kopija įrašyta į Gardino žemės teismo bylų knygą) rado bei publikavo istorikas Darius Vilimas. Rašte minima: 1589 m. į metropolitą Onisidorių⁷⁴⁸ kreipėsi Leonas Sapiega⁷⁴⁹ ir Ona Kapočiūtė dėl jų skyrybų. Skyrybų priežastimi tapo artima – trečiojo laipsnio giminytė⁷⁵⁰. Nėra iki galo aišku, kokia Sapiegų ir

⁷⁴³ Žr. priedą nr. 6, atvejį nr. 15: „и просили насъ, в раду нашего, абы есьмо тое сознаные ихъ до ведомости своее принявши, то имъ ствердили“.

⁷⁴⁴ Ibid.: „отослали есмо ихъ до права духовного, до его милости отца владыки полоцкого“.

⁷⁴⁵ Žr. priedą nr. 6, atvejus nr: 10, 16, 17, 23.

⁷⁴⁶ J. Bardach, *Zwyczajowe prawa małżeńskie*, s. 313.

⁷⁴⁷ Žr. priedą nr. 6, atvejį nr. 13: „якожемъ и перед судомъ духовнымъ в парафии ее вызволенъе помененой Федоры, бывшее мальжонки мосее, ставши, очевидно вызналь и волною ее от себе вечными часы“.

⁷⁴⁸ Metropolitai 1579–1588 m., žr. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie*, s. 291.

⁷⁴⁹ Gardino žemės teisėjas, vėliau Vitebsko vaivakis, žr. H. Lulewicz, Sapieha Lew. In: *PSB*. T. XXXV/1, zes. 144, Warszawa – Kraków, 1994, s. 83–84.

⁷⁵⁰ D. Vilimas, Bajorai baltarusiškų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paviety žemės teismo knygoje. Teisinis aspektas. In: *Lituanistica*. T. 60, nr. 1 (95), p. 14–27. Žr. Priedas, p. 22: „ясне то оказали, иж водлуг тое линии в третим поколеню межы собою их милость сут у повинности“.

Kapočių giminystė čia minima. Kol kas žinomas vienintelis giminių suartėjimo atvejis, kai Leono Sapiegos senelis Jonas Sapiega buvo vedęs Oną Krošinskaitę, o šios seserį – Kopotis Vasiljevičius. Tokiu atveju Sapiega ir Kapotis turėjo tuos pačius uošvius – Konstantiną ir Oną Krošinskius⁷⁵¹. Atsižvelgęs į artimą sutuoktinių giminystę, metropolitas juos išskyrė, tačiau kartu pažymėjo labai įdomų faktą: pasirodo, sutuoktiniai jau apsikeitė skyrybų (bendru sutikimu) raštais ir apie tai pranešė Naugarduko žemės teismui, kuriame jų raštai buvo aktuoti. Metropolitas savo rašte paaiškino, kodėl sutuoktiniai tai padarė – tai atitiko „valstybės pasaulietinės teisės paprotį“⁷⁵².

Šie keli atvejai atskleidžia svarbius momentus. Pirma, bylų aktuose bažnytinis teismas minimas kaip instancija, kuri galutinai ir oficialiai tvirtino sutuoktinių skyrybas bendru sutarimu. Antra, bažnytiniame LDK teisme teigta, kad skyrybų sutartys bendru sutuoktinių sutarimu ir jų aktavimas pasaulietiniame teisme – įprastas ir būtinas veiksmas, LDK pasaulietinės teisės paprotys. Visgi, šie aspektai prieštaravo bažnytinės teisės normoms, kuriose skyrybos bendru sutuoktinių sutarimu buvo draudžiamas. Dėl šios priežasties, bažnytiniame teisme LDK fiksuoti ginčai dėl skyrybų bendru sutuoktinių sutarimu teisėtumo, gali atskleisti daugiau detalių, paaiškinti šią teisinę koliziją.

4. Ginčai dėl skyrybų teisėtumo

Remiantis istoriniais tyrimais bei publikuotais šaltiniais, pavyko fiksuoti du įdomius, tačiau procesiškai ir teisiškai sudėtingus stačiatikių skyrybų bendru sutuoktinių sutarimu atvejus. Procesai buvo sudėtingi, nes vyko tarp įtakingų, turtingų ir garsių kunigaikščių giminių atstovų: Andrejaus Kurbskio⁷⁵³ ir Marijos Alšeniškaitės⁷⁵⁴, o taip pat – Vasilijaus

⁷⁵¹ J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895, s. 187.

⁷⁵² D. Vilimas, Bajorai baltarusiškų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės... Priedas, p. 23: „листы на разводъ водлуг обычаю права посполитого свецкого особливе один другому дан и на враде Новгородском сознали и тые листы их милости межы собою даные передо мною покладали“.

⁷⁵³ Mykolo Kurbskio sūnus, Maskvos didžiojo kunigaikščio (vėliau Rusijos caro) kariuomenės vadas Livonijos kare 1558–1560 m., paskui pasitraukė į LDK, žr. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, s. 194–195.

⁷⁵⁴ Dubrovicų tėvono Jurgio Jonaičio Alšeniškio vyriausia duktė, žr. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, s. 107–108 ir 112.

Zagorovskio⁷⁵⁵ ir Marinos Zbaraskaitės⁷⁵⁶, o vėliau – Katerinos Čartoriskaitės⁷⁵⁷. Sprendžiant dėl šių sutuoktinių skyrybų bendru sutarimu teisėtumo bažnytiniuose ir valdovo teismuose, taikytos įvairios teisės normos. Todėl analizuojant bylų turinį ryškėja svarbiausi argumentai, kuriais remiantis buvo priimami teismų sprendimai, o kartu aiškėja, ar tokios skyrybos bendru sutarimu buvo pripažįstamos teisėtomis LDK Stačiatikių Bažnyčioje.

Analizuojamus skyrybų atvejus vienija keli momentai. Sutuoktiniai (A. Kurbskis ir M. Alšeniškaitė, V. Zagorovskis bei M. Zbaraskaitė) dėl skyrybų susitarė bendru sutarimu „taikintojų“ ir „bičiulių“ teisme. Surašę skyrybų sutartis, abi sutuoktinių poros kreipėsi į Vladimiro bei Bresto stačiatikių vyskupą Teodosijų⁷⁵⁸ dėl skyrybų patvirtinimo. Vėliau, praėjus keliems metams, vyskupo, metropolito ir valdovo teismuose užvirė teisinis ginčas, kuriame spęstas šių skyrybų teisėtumas. Todėl svarbu išsiaiškinti, kokios buvo minėtų sutuoktinių skyrybų priežastys ir kodėl teismuose abejota dėl jų ir pačių skyrybų legalumo.

Nagrinėjami skyrybų atvejai liudija: abi sutuoktinių poros gyveno nesantaikoje. A. Kurbskiui jo santuoka su M. Alšeniškaite buvo antroji, tuo tarpu M. Alšeniškaitei – trečioji⁷⁵⁹. Pasak Konstantino Jerusalmiskio, santuoka porai buvo naudinga dėl materialių ir politinių priežasčių: Kurbskiui reikėjo įsitvirtinti vietos (LDK) elite, o Alšeniškaitei – paramos bylinėjantis dėl Alšeniškių giminės palikimo⁷⁶⁰. Sudarius santuoką, žmona Kurbskiui užrašė didelę dalį savo nuosavybės: tėvoninę Dubrovicą, o taip pat – Osmogovičių dvarą su priklausiniais. Netrukus tarp sutuoktinių kilo konfliktas – Alšeniškaitė kaltinta vyro nuodijimu ir ketinimu jį „užkerėti“, o 1578 m. liepą Kurbskis valdovo teisme apskųstas dėl smurto prieš žmoną, jos įkalinimo bei siekio užgrobti jos nuosavybę⁷⁶¹.

⁷⁵⁵ Braclavo kaštelionas, žr. žr. J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, s. 617.

⁷⁵⁶ Kremeneco seniūno Mykalojaus Andrejaičio Zbaraskio duktė, žr. J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, s. 616–617.

⁷⁵⁷ Jono Teodoro Čartoriskio duktė, žr. žr. J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, s. 31.

⁷⁵⁸ Breto ir Volodymyro vyskupas 1565–1588 m., žr. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 291.

⁷⁵⁹ A. Kurbskis iki santuokos su M. Alšeniškaite buvo vedęs du sykius – pirmosios žmonos vardas ir pavardė nežinomi. M. Alšeniškė buvo ištėkėjusi už Andriaus Montolto, o antrąsyk už Mykolo Kozinskio, žr. J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, s. 194 ir 112.

⁷⁶⁰ К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская. In: *Соціум: Альманах соціальної історії*, Вип. 3. Київ, 2003, с. 149.

⁷⁶¹ Skundą prieš A. Kurbskį valdovo teismui pateikė Alšeniškės sūnus iš pirmosios santuokos – Jonas Montoltas. Skundas įrašytas į: *Метрыка Вялікага Княства*

Prievarta, smurtas ir kaltinimai taip pat lydėjo V. Zagorovskio ir M. Zbaraskaitės santuoką – vyras įkalino Zbaraskaitę savo Suchodolės dvare – neleido jai priimti svečių ir iš dvaro išvykti⁷⁶². Moterį išlaisvino ir išsivežė jos tėvas Mykolas Zbaraskis, o vėliau 1567 m. liepą, teisme moteris liudijo, kad vyras ją mušė, kalino ir vertė jam užrašyti jai priklausančius motininius dvarus⁷⁶³. 1568 m. „bičiulių“ teisme buvo nuspręsta, kad Zbaraskaitė turi grįžti pas sutuoktinį, tačiau toks sprendimas taip ir neįsigaliojo⁷⁶⁴.

V. Zagorovskis ir M. Zbaraskaitė bendru sutarimu turėjo išsiskirti 1568 m. – laikotarpiu tarp gegužės ir rugpjūčio⁷⁶⁵. Nėra žinomas tikslus skyrybų sutarties turinys, jis aiškėja nagrinėjant vėlesnio laikotarpio šaltinius. Skyrybų sutartį surašė šalių „taikintojai“ ir nurodė, kad tiek Zagorskis, tiek Zbaraskaitė yra laisvi sudaryti naujas santuokas⁷⁶⁶. Sutartyje buvo nurodyta piniginė bauda bei įsipareigojimas nekviesti buvusio sutuoktinio į pasaulietinį ar bažnytinį teismą dėl skyrybų. Sutartis buvo liudytojų bei šalių antspauduota bei pasirašyta⁷⁶⁷. Vėliau, rugpjūčio 30 d., šią sutartį ir skyrybų faktą patvirtino vyskupas Teodosijus, nors teisme pasirodė tik V. Zagorovskis⁷⁶⁸.

Kurbskio ir Alšeniškaitės sutarties turinys dėl skyrybų bendru sutikimu sudarytas ir patvirtintas 1578 m. rugpjūčio 1 d., dalyvaujant vyskupui Teodosijui. Sutuoktiniai sudarydami sutartį išsprendė kai kuriuos turtinius

Літоўскага, Книга нр. 272 (1576–1579), книга судовых спраў нр. 58, копія канца XVI ст., пад. А. А. Мясельска. Мінск, 2015, с. 128: „не водлугь стану ее заховаль, бои морды и окрутенства без всякое причины чиниль ни для чого иного, одно, деи, вытегаючи записы от нее на именья, которие пани матка имь сыномь своимь первой записала“. Skundai prieš M. Alšeniškaitę surašyti K. Jaruzalimskio, žr. К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская, с. 154–158.

⁷⁶² Zbaraskaitės pamotė norėjo podukrą aplankyti Suchodolės dvare, tačiau nebuvo įleista. *АЮЗР. Ч. VIII, т. 3, нр. XLV–1, с. 148: „до ее милости не пустил, так абы ее милости зь двора нигде не бывала. А так я вашу мость до двора не пущу“.*

⁷⁶³ *АЮЗР. Ч. VIII, т. 3, нр. XLV–3, с. 154: „яко одна невольница, вживала, везеня, бою и зраненя приймавала и терпела [...] одно примушаючи мене, абых ему имениа мои материстые поневлпне записала“.*

⁷⁶⁴ Tėvas dukros nesugrąžino. *Žr. АЮЗР. Ч. VIII, т. 3, нр. XLV–7, с. 159: „Миколай Збаражский якь самь в том дворе не былъ, такъ и дочки своее, жоны пана Загоровского, [...] водлуг приреченя слова своего не отдал“.*

⁷⁶⁵ Gegužės 18 d. į teismo skundą aktuotas skundas dėl nesugrąžintos žmonos, o rugpjūčio 30 d. – pranešimas, kad vyskupas Teodosijus patvirtino skyrybas.

⁷⁶⁶ *АЮЗР. Ч. 8, Т. III, нр. XCIV–4, с. 345: „позволил ей милости панъ Василей за иного мужа пойти, а кнежна Маруша его милости пану Василю Загоровскому позволила доброволне иную жону понятия, кого хотячи“.*

⁷⁶⁷ *АЮЗР. Ч. 8, Т. III, нр. XCIV–4, с. 345.*

⁷⁶⁸ *АЮЗР. Ч. 8, Т. III, нр. XLV–8, с. 161: „Отец дей владыка поведил: за нестанъемъ и непослушенствомъ ее, вчинил есми волнымъ пана Згоровского от нее“.*

klausimus. Pavyzdžiui, Kurbskis atsisakė teisės į dalį skolos – Alšeniškaitė vietoj 15 tūkstančių, turėjo gražinti tik 1200 liet. kapų grašių. Tuo tarpu Alšeniškaitė už tai Kurbskiui leido valdyti Dubrovicos dvarą iki 1579 m. sausio 1 d., be to, atsisakė visų skundų, kuriuose kalbėta apie sutuoktinio smurtą ir prievartą⁷⁶⁹. Sutartyje jie išsipareigojo nekelti bylos buvusiam sutuoktiniam dėl jų santuokos, o pažeidus šią sutarties sąlygą grėsi didelė – 17 tūkst. liet. kapų grašių bauda⁷⁷⁰.

Kurbskio ir Alšeniškaitės, o taip pat Zagarovskio bei Zbaraskaitės skyrybų teisėtumo klausimas pradėtas nagrinėti XVI a. 9-ajame dešimtmetyje – po skyrybų sutarties surašymo pirmosios poros atveju praėjus vos 2⁷⁷¹, o antrosios – 13 metų⁷⁷². Abiem atvejais į teismą kreipėsi „buvusios“ sutuoktinės: Alšeniškaitė tą padarė netrukus po to, kai Kurbskis vedė Aleksandrą Semaškaitę⁷⁷³, o Zbaraskaitė – tik mirus Zagarovskiui. „Buvusios“ sutuoktinės į teismą kreipėsi dėl kelių priežasčių. Pirma, norėta pabrėžti jų, kaip teisėtų, sutuoktinių statusą ir tokiu būdu pagrįsti savo teisę į vyro turtą. Antra, Alšeniškaitė kaltino vyrą poligamija ir laikė Kurbskį neteisėtų skyrybų kaltininku⁷⁷⁴, o Zbaraskaitė tvirtino, esą Zagarovskio antroji žmona Katerina Čartoriskaitė neteisėtai tituluojasi Zagarovskio našle ir po jo mirties valdo jo turtą⁷⁷⁵. Trečia, šių moterų įgaliotiniai bažnytiniame teisme gudriai taikė bažnytinės ir pasaulietinės teisės normas norėdami įrodyti atstovaujamų moterų, kaip sutuoktinių, teisėtumą – vienu atveju tai padėjo laimėti bylą, o kitu – ne. Todėl šie teisiniai argumentai verti išsamesnės analizės.

Alšeniškaitės skundas prieš Kurbskį dėl neteisėtų skyrybų pradėtas nagrinėti Stepono Batoro teisme 1581 m. liepą. Pareiškėja prisiminė visas Kurbskio jai padarytas skriaudas: įkalinimą, smurtą, prievartą ir galiausiai

⁷⁶⁹ К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская, с. 163–164.

⁷⁷⁰ Ibid., с. 165.

⁷⁷¹ Kurbskio / Alšeniškaitės byla pradėta nagrinėti 1580 m., žr. К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская, с. 164.

⁷⁷² Dėl Zagarovskio / Zbaraskaitės skyrybų teisėtumo į teismą kreiptasi 1581 m., žr. АЮЗР. Ч. VIII, т. 3, nr. XCIV–1, с. 336.

⁷⁷³ Kremeneco seniūno Petro Semaškos dukra, žr. H. Lulewicz, Siemaszko (Siemaszkowicz) Piotr. In. *PSB*. T. XXXVI/4, zes. 151. Warszawa – Kraków, 1996, s. 617–618.

⁷⁷⁴ К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская, с. 165.

⁷⁷⁵ АЮЗР. Ч. I, Т. 1, nr. 35, с. 166 ir 172: „и за тымъ дей еси имена и маетность всю небожчика малжонки ея милости забрала и при себе маежъ“, ir taip pat: „кнежна Чарториска, естъ тутъ позвана о две речи: першая, ижъ тымъ титуломъ зоветь, чимъ не естъ; другая, ижъ мимо ея, жоны живое, пана Василя Загорского жонол быти не могла“.

nurodė, esą vyras „ją, teisėtą sutuoktinę, be jokios legalios priežasties, paliko ir išvarė“, todėl yra kaltas dėl jų skyrybų, o be to, turėtų būti teisiamas dėl dvipatystės. Kurbskis į skundą atsakė, jog būtų dėl skyrybų turi nagrinėti ne valdovo, o bažnytinis teismas, o taip pat – jų skyrybos teisėtos, nes jos vyko Volodymyro vyskupo Teodosijaus akivaizdoje⁷⁷⁶. Valdovas perdavė būtų nagrinėti metropolitui Onisiforiui, kuris nustatė net 3 teismalaikius, tačiau Kurbskis į teismą taip ir neatvyko. Pasak atsakovo atstovo, vyras dalyvavo mūšyje ties Pskovu, o vėliau susirgo, todėl metropolito teisme nedalyvavo⁷⁷⁷. Greičiausiai, bylos nagrinėjimo metu paaiškėjo svarbus momentas – Kurbskio ir Alšeniškaitės skyrybų sutartyje sutuoktiniai vienas kitam nesuteikė leidimo sudaryti naujos santuokos⁷⁷⁸. Ši priežastis bei tai, jog atsakovas nedalyvavo bylos nagrinėjime lėmė bylos baigtį ir 1582 m. metropolitas nusprendė: Kurbskio ir Alšeniškaitės skyrybos – neteisėtos, ne pagal Dievo raštą ir teisę įvykdytos⁷⁷⁹.

Daugiau žinoma apie Zbaraskaitės skundo dėl skyrybų teisėtumo nagrinėjimą, nes jis geriau dokumentuotas. Moteris, prieš pradėdama bylinėtis su antrąja Zagorovskio žmona Katerina Čartoriskaite, surinko įrodymus – dvasininkų patvirtinimus, kuriuose liudyta, kad jie moters su Zagorskiu neišskyrė⁷⁸⁰. Tarp pastarųjų liudijimų buvo ir Bresto bei Volodymyro vyskupo Teodosijaus raštas, kuriame šis teigė, esą bažnytiniame teisme Zagorskio bei Zbaraskaitės santuokos nenutraukė, ir jie jo teismo akivaizdoje „niekada nestovėjo“⁷⁸¹. Vyskupas „pamiršo“, kad 1568 m. rugpjūčio 30 d. į jį kreipėsi Zagorskis, prašydamas skyrybų su Zbaraskaite, ir šį prašymą vyskupas patenkino. Šis faktas ir 1568 m. įrašas svarbus toliau analizuojant bylos nagrinėjimo procesą.

Bylos nagrinėjimas dėl neteisėtų Zagorskio ir Zbaraskaitės skyrybų bendru sutuoktinių sutarimu prasidėjo 1583 m. lapkritį. Byla nagrinėta vyskupo Teodosijaus bažnytiniame teisme, nors iš pradžių bylos šalys (abiejų

⁷⁷⁶ К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская, с. 165.

⁷⁷⁷ АЗР. Т. 3, nr. 100–3, с. 229.

⁷⁷⁸ К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская, с. 170.

⁷⁷⁹ АЗР. Т. 3, nr. 100–3, с. 229: „съ тыхъ причинь, архиепископъ митрополитъ Онисифоръ тотъ разводъ межи ними узнаваючи быти неслушный и противъ письму Божому и праву духовному учиненый“.

⁷⁸⁰ Liudijimus pateikė metropolitas, taip pat Konstantinopolio patriarchas, Lucko ir Pinsko vyskupai, žr. АЮЗР. Ч. I, т. 1, nr. 35, с. 178.

⁷⁸¹ АЮЗР. Ч. 8, Т. III, nr. XCIV–1, с. 337: „я николи у жадного суду духовного, ведле обычаю и права, а ни з доброе воли, не видиль перед собою стоячи его милости небожчика пана Василя Загоровьского с панею малжонкою его милости кнежною Марушею Збаразькою, распрабуючисе о малжоньство, ни якомъ разводу жадного не чинил“.

Zagorskio „sutuoktinių“ – Zbaraskaitė ir Čartoriskaitės atstovai byloje) svarstė dėl galimybės bylą perduoti valdovui ar metropolitui nagrinėti. Iš tiesų, byla bandyta perduoti metropolitui, tačiau jis nusprendė, kad užvirusį ginčą privalo spręsti pats vyskupas Teodosijus⁷⁸². Pareiškėjos Zbaraskaitės atstovai dar nepradėjus bylos nagrinėjimo, pateikė nežinomo turinio raštus – minima, kad viename jų buvęs kažkoks „taikintojų“ teismo sprendimas ir kartu – Teodosijaus patvirtinimas. Šiuos raštus vyskupas atidėjo į šalį ir, matydamas, kad viename iš raštų yra jo patvirtinimas, paskelbė šį neteisėtą ir jį panaikino⁷⁸³. Tikėtina, kad tai buvo jau minėtas 1568 m. Teodosijaus patvirtinimas dėl Zagorskio ir Zbaraskaitės skyrybų.

Bylos nagrinėjimas prasidėjo atsakovės atstovų įrodymų pateikimu – jie pateikė dovio užrašymą, kažkokį „taikytojų“ teismo raštą bei vaznio liudijimo išrašą iš teismų bylų knygos. Šis išrašas, greičiausiai, buvo jau minėtas 1568 m. rugpjūčio 30 d. įrašas teismų bylų knygoje, kuriame vaznys pažymėjo, kad vyskupas Teodosijus sutuoktinius išskyrė. Teisme tie raštai nebuvo garsiai perskaityti, todėl pareiškėjos atstovai taip tiksliai ir nesužinojo, koks jų turinys. Nepaisant to, pareiškėjos atstovai pateikė argumentus, kuriais remiantis jie bandė įrodyti, kad Zagorskio ir Zbaraskaitės skyrybos buvo neteisėtos. Pirma, jie suabejojo, ar dovio užrašymą byloje galima laikyti įrodymu, nes dovis yra pasaulietinės teisės objektas. Antra, atsakovės atstovai rėmėsi bažnyčios teisės normomis. Teigta, kad įvykus skyryboms naujos santuokos nevalia sudaryti. Be to, skyrybos be kanoninės priežasties nėra galimos, o jei tokia ir yra, remiantis ALS (V;§18), niekur kitur – tik bažnytiniame teisme skyrybos turi būti patvirtintos. Trečia, bet kokio turinio raštai privalo būti patvirtinti valdovo ar urėdo. Atsakovės rašte (matyt, sutartyje, kuri fiksavo skyrybas bendru sutuoktinių sutarimu) pažymėta, kad raštą turi patvirtinti ar pripažinti bažnytinis teismas. Tai, pasak ieškovės atstovų nebuvo padaryta ir tą liudijo surinkti įrodymai – dvasininkų raštai, kuriuose patvirtinta, kad jie Zagorskio ir Zbaraskaitės neišskyrė⁷⁸⁴.

Tuo tarpu, atsakovės atstovai nepateikė kitų svarių argumentų, liudijančių Zagorskio ir Čartoriskaitės santuokos teisėtumą. Visgi, vienas argumentas nuskambėjo – jie atkreipė dėmesį į tai, kad Zbaraskaitė į teismą dėl neteisėtų skyrybų kreipėsi praėjus 15 metų, Zagorskiui jau mirus, o iki

⁷⁸² АЮЗР. Ч. I, Т. 1, nr. 35, с. 167: „узналь то, ижь тая справа не належить до суду его милости, водле правилъ светыхъ апотоль и Богоносныхъ отецъ правныхъ духовныхъ, только розсудкови моему“.

⁷⁸³ АЮЗР. Ч. I, Т. 1, nr. 35, с. 166–167.

⁷⁸⁴ АЮЗР. Ч. I, Т. 1, nr. 35, с. 175–176.

tol kažkodėl tylėjo⁷⁸⁵. Atrodytų, pareiškėjos atstovų argumentai turėjo nulemti bylos baigtį, tačiau vyskupas Teodosijus nusprendė priešingai ir paskelbė Čartoriskaitę buvus teisėta Zagorskio sutuoktine – galbūt jis atsižvelgė į tai, kad 1568 m. Zagorskio ir Zbaraskaitės skyrybas pats ir patvirtino. Tai supykė pareiškėjos atstovus ir jie nurodė, kad teiks apeliaciją į valdovo teismą. Dėl to, dar 1588 m. vyskupas Teodosijus buvo šaukiamas į metropolito Onisiforiaus teismą, nes jam Zagarskaitė iškėlė bylą, kurioje ginčijo vyskupo sprendimo teisėtumą⁷⁸⁶. Deja, kol kas nepavyko rasti pastarosios bylos sprendimo.

Nagrinėjant Kurbskio ir Alšeniškaitės, Zagorskio bei Zbaraskaitės skyrybų atvejus aiškėja keli faktai. Sutuoktiniai santuoką nutraukė bendru sutarimu ir jie (ar jų atstovai) surašė skyrybų sutartis. Kurbskio ir Alšeniškaitės sutartyje trūko vienos įprastos frazės – leidimo sutuoktiniui sudaryti naują santuoką. Tuo tarpu, Zagorskio bei Zbaraskaitės skyrybų sutartis nebuvo įrašyta į pasaulietinio teismo bylų knygą, abejota, ar ją patvirtino bažnytinis teismas. Abiem atvejais skyrybas suteikė Bresto ir Vladymyro vyskupas Teodosijus. Tačiau minėti „trūkumai“ (frazės nebuvimas, sutarties neįrašymas į teismo bylų knygą) pareiškėjams leido skusti skyrybų faktą kartu „prisiminus“, kad santuokos nutraukimas be kanoninės priežasties laikomos neteisėtu.

⁷⁸⁵ Iš tiesų, įrodymai byloje pradėti rinkti 1581 m., t.y. prabėgus 13 metų. Žr. *АЮЗР*. Ч. I, Т. 1, nr. 35, c. 177: „ижь ее милость отъ леть петнадцати молчала, а такъ при животе, яко и по животе Загоровского“.

⁷⁸⁶ *АЮЗР*. Ч. VIII, Т. 3, nr. XCIV–6, c. 348–349.

IŠVADOS

1. Teisėtos santuokos sampratą LDK kūrė stačiatikių kanonų teisės normos, perimtos iš Bizantijos ir Kijevo Rusios. Šios normos numatė sąlygas, kurių laikantis gali būti sudaryta amžina, todėl neišardoma vyro ir moters sąjunga. Vis dėlto, dar Bizantijoje, šios normos susidūrė su realijomis – neteisėtomis santuokomis, sugyventiniais, poligamija, o tą nustačius nebuvo skiriamos realios bausmės. Prasidėjus Kijevo Rusios krikščionėjimui, Stačiatikių Bažnyčiai teko kovoti ne vien su realijomis, bet ir įsitvirtinusiomis vietos papročiais, pagal kuriuos santuoka buvo laisvai sudaroma ir nutraukiama. Su šiuo reiškiniu Stačiatikių Bažnyčia susidūrė ir LDK – XVI a. antroje pusėje pradėta suvokti bažnytinės santuokos reikšmė kilmingųjų visuomenėje. Tą padaryti paskatino pasaulietinės teisės normos, garantavusios paveldėjimą tik teisėtoje santuokoje gimusiems palikuoniams ir skyrusios mirties bausmę už poligamiją. Taigi, pasaulietinė teisė tapo įrankiu, leidusiu (kilmingųjų) visuomenėje įtvirtinti teisėtos santuokos sampratą.

2. Kilmingųjų giminėms kruopščiai planuojant vedybinę politiką, jos nariams iš anksto būdavo parenkami būsimi sutuoktiniai. Įprastai susitarimas dėl būsimų tuoktuvių sudarytas žodžiu, o jį lydėjo įvairūs susitarimą sutvirtinantys papročiai – pasižadėjimai žodžiu, apsikeitimas dovanomis.

Plintant rašto kultūrai ir suvokus, kad rašytinis žodis svaresnis nei sakytinis, nes jį ne taip lengva sulaužyti, pradėta sudarinėti atskirą dokumentą – ikivedybinės sutartis. Jų turinys retai ką pasako apie realius kilmingųjų giminių motyvus sudaryti sąjungą per giminės narių atstovus. Kita vertus, 16-okos ikivedybinių sutarčių ir kitų pasaulietinių teismų įrašų analizė leido užčiuopti kitus svarbius aspektus. Tokias sutartis įprastai sudarydavo jaunuolių atstovai, patys susituokti ketinantys vyrai, rečiau – našlės. Įprastai sužadėti dar nepilnamečiai vaikai, o santuoką numatyta sudaryti jiems vos sulaukus pilnametystės, vestuvių laiką nustačius ir atskaitos tašku pasirinkus krikščionišką šventę. Sutartyse retai buvo pažymėta susituokti ketinančių asmenų laisva valia, dažniau fiksuotas artimųjų leidimas tuoktis. Išanalizavus įvairius šaltinius paaiškėjo, kad abi teisėtos santuokos sudarymo sąlygos – laisva valia ir tėvų leidimas tuoktis buvo vienodai svarbios ir joms nesant, kvestionuojamas santuokos teisėtumas. Tai, kad šios sąlygos minėtos net kilmingųjų sudaromose ikivedybinėse sutartyse liudija, krikščioniškosios kultūros sklaidą ir jos įsitvirtinimą reguliuojant santuokos sudarymo klausimus.

3. Materialinį būsimos santuokos pagrindą sudarė kilmingosios merginos ir jaunuolio į santuoką įnešamas turtas. Kraičio skyrimo procedūrą garantavo ir reglamentavo Lietuvos Statutų normos, tačiau iš esmės kraičio

forma, sudėtis ir dydis priklausė nuo artimųjų valios. Nekilnojamąjį turtą moterys paveldėdavo retai – taip nusprendus artimiesiems arba esant vienturtei. Kraičių prarasti mergina galėjo tekėdama be artimųjų pritarimo, tačiau tą, pirmiausia, reikėjo įrodyti teisme.

Įprastai jaunuolis vedavo dar negavęs savo paveldėjimo dalies, nes tėvams esant gyviems, jų turtas vaikams dar nebuvo atidalinamas. Vis dėlto, jaunuoliui reikėjo išskirti paveldėjimo dalį iš kurios jis galėtų užrašyti dovį sutuoktinei ir taip garantuoti jos kraičį, nes to reikalavo Lietuvos Statutų normos. Šios aplinkybės lėmė jaunuolio priklausomybę nuo tėvo valios – vaikinui nusprendus savavališkai pasirinkti sutuoktinę, tėvai, tam nepritarę, galėjo neišskirti paveldėjimo dalies. Todėl tokia santuoka netekdavo finansinio stabilumo, bet, matyt, užtikrino asmeninę laimę.

Dovio institutu būdavo garantuotas merginos į santuoką įnešamas turtas. Dovį apskaičiuodavo įvertinę kraičį ir jo vertę dvigubinant. Vyras užrašydavo kraičio sumą ir jai prilygstantį priedovį savo nuosavybės dalyje. Vėliau, XVI a. antroje pusėje ir priėmus TLS, dovio sudėtis keitėsi: tik viena kraičio dalis (pasoga) vertinta dvigubai, kita (išranga) – viengubai. Tokiu būdu užrašomos dovio sumos XVI a. sumažėjo. Pati dovio užrašymo procedūra buvo teisiškai reglamentuota: tėvas (artimieji) rūpinosi gauti dovio užrašymo dokumentą dar prieš santuokos sudarymą, vėliau jo kopija buvo aktuojama į pavietų žemės (pilies) teismų knygas. Pati dokumentą taip pat saugojo artimieji, tačiau vyrui mirus našlė siekdavo pati saugoti šį dokumentą, norėdama turėti svarų įrodymą apie jai paskirtą valdyti vyro nuosavybės dalį.

4. Jau Bizantijoje susidūrė bažnytinių ir pasaulietinių teismų kompetencijos. Ilgainiui bandyta išsigryninti ir atskirti šių teismų kompetencijų ribas, nustatyti prerogatyvas, tačiau tą buvo sudėtinga padaryti keičiantis interesams, valdžių galios santykiams. Iš esmės santuokos institutą turėjo reguliuoti bažnytinis teismas, tačiau įvairius, su santuoka susijusius klausimus, kontroliavo ir pasaulietinės teisės normos. Kijevo Rusijoje situacija buvo kiek kitokia – iš pradžių Stačiatikių Bažnyčia sprendė įvairius su šeimos ir baudžiamąja teise susijusius klausimus, bet vėliau, stiprėjant kunigaikščių valdžiai situacija pasikeitė. Įvairias bausmes už poligamiją, gyvenimą kartu nesusituokus, svetimavimą, prievartavimą ir kitus nusikaltimus skyrė tiek kunigaikščio pasaulietinis, tiek metropolito bažnytinis teismas.

Į LDK sudėtį patekus teritorijoms, kuriose gyveno stačiatikiai, reikėjo vėl iš naujo nusistatyti pasaulietinių ir bažnytinių teismų kompetencijas. Valdovo ir jo pareigūnų teismai kontroliavo visas teisės sritis, todėl reikėjo apibrėžti Stačiatikių Bažnyčios teismų prerogatyvas. Tai oficialiai padaryta tik XV a. pabaigoje Bažnyčiai leidus spręsti „bažnytinių reikalų bylas“. Tik vėlesnių šaltinių analizė liudija, kad tai buvo daugiausia bylos dėl santuokos.

Tačiau valdovo, jo pareigūnų, o vėliau ir pavietų teismai ir toliau sprendė klausimus, priskiriamus šeimos teisės sričiai – bylas dėl paveldėjimo, nuosavybės, globos. Iš esmės pasaulietinės teisės normos reguliavo ir baudžiamosios teisės sritį, todėl valdovo teismas sprendė bylas, kurios žeidė visuomenės ir kilmingojo luomo orumą ir moralę. Tai buvo bylos dėl išprievartavimo, poligamijos, sutuoktinių išvaramų, pabėgimų, nužudymo ir svetimavimo. Tiesa, tokias bylas taip pat galėjo spręsti ir bažnytinis teismas, nes jos tiesiogiai lietė santuokos ir sutuoktinių tarpusavio santykių klausimą.

5. Merginos į santuoką „įnešamu” turtu galėjo disponuoti abu sutuoktiniai. Tai liudija analizuotos Lietuvos Statutų normos ir įvairūs pasaulietinių teismų knygų įrašai. Juose minima, kad abu sutuoktiniai gauna krautį, kartais priėmimo faktą liudijo vien vyras. Sutuoktinis negalėjo laisvai disponuoti kraičiu negavęs žmonos leidimo – žodinio arba rašytinio. Būtent XVI a. viduryje ir antroje pusėje padaugėjo atvejų, kai žmoną nusprendavo savo krautį užrašyti vyrui. Sutuoktinei mirus bevaikai, giminaičiai galėjo susigrąžinti krautį, jei ji nebuvo prieš tai jo niekam užrašiusi. Tačiau žinoma ir tokių atvejų, kai net turėdamas jam skirtą kraičio užrašymą, vyras grąžindavo mirusiosios turtą giminaičiams.

Lietuvos Statutų normos saugojo dovio institutą nuo išsekimo – įvairūs straipsniai draudė vyrui laisvai disponuoti doviniu turtu be žmonos leidimo. Dėl to sutuoktiniai stengdavosi sumažinti patiriamą nuostolį ir dovį skirdavo viename iš savo dvarų, kuris galėjo būti pirktinis. XVI a. viduryje ir antroje pusėje išryškėjo tendencija grąžinti užrašytą dovį sutuoktiniui – savo užrašyme moteris atsakydavo visų teisių. Tikėtina, kad tą moteris darė įkalbėta ir paskatinta vyro, nes pavyko fiksuoti atvejus, kai moteris buvo verčiama tą padaryti per prievartą.

6. Analizuoti privatūs sutuoktinių vienas kitam duoti dokumentai įgalina atskleisti intymų poros santykį, jaučiamus šiltus jausmus. Vyrai, nurodydami savo užrašymų sutuoktinei priežastis, išskirdavo moters gerumą, meilumą, paklusnumą, pažymėdavo jos dorumą ir vertino moters nekaltybę. Analogiško tipo užrašymuose moteris vertino vyrų meilę, draugystę, ištikimybę ir buvimą kartu visose gyvenimo negandose.

Vis dėlto, analizuojamų šaltinių pobūdis ir turinys leido išsamiau tirti sutuoktinių konfliktus ir alternatyvius jų sprendimo būdus. Patriarchalinė visuomenės sankloda ir dažnai fiziniu smurtu grįsti sutuoktinių santykiai lėmė, kad dažniausiai moteris ieškojo būdų, kaip greitai ir sėkmingai nutraukti nenusisekusią santuoką. Iš fiksuotų 30 pabėgimų atvejų, net 25 kartus bėgo moteris dėl patirto sutuoktinio smurto ar, kas buvo rečiau, susiradusios kitą vyrą. Tačiau kodėl 5 kartus bėgo vyrai, nepavyko paaiškinti, nes žinomi tik nukentėjusių skundai dėl poelgio. Moteris taip pat dažniau

buvo išvaromos – net 7 kartus iš surinktų 9 atvejų. Vyrai iš namų išvaryti tik 2 kartus – abu atvejus vienija tai, kad vyrai buvo užkuriai, atėję gyventi į moters namus.

Nors už svetimavimą bausmė skirta tik TLS (XIV;§30), tai nereiškia, kad iki tol šis nusikaltimas LDK visuomenėje buvo toleruojamas. Visų pirma, nustačius, jog asmuo turėjo seksualinių ryšių ne santuokoje, asmuo baustas remiantis Magdeburgo teisės normomis. Už tokį nusikaltimą asmuo baustas nukirsdinimu, nors kai kuriais atvejais to galima buvo išvengti pasižadėjus daugiau taip nedaryti ir išvykti. Visų antra, bausmes už svetimavimą numatė ir bažnytinė teisė, nes tai laikyta teisėta santuokos nutraukimo priežastimi. Visų trečia, pasaulietinių teismų bylų įrašuose minimi svetimavimo atvejai norint labiau pagrįsti skundo davimo motyvus. Pavyzdžiui, 1582 m. fiksuotas atvejis Lucko pilies teisme, kai asmeniui paskirta mirties bausmė už svetimavimą liudija, kad svetimavimas laikytas nusikaltimu, kuris pažeidžia Dievo ir valstybės teisę.

Sutuoktinio nužudymas buvo efektyviausias būdas nutraukti santuoką. Iš pradžių, tarpusavy susitarus artimiesiems, nužudžius savo sutuoktinį, galima buvo „išsipirkti“ nuo bausmės – sumokėti galvapišius. Vis dėlto, dar iki TLS įrašytos normos (XI;§6), teismas tokiems žmogžudžiams skirdavo mirties bausmę. Dažniausiai sutuoktiniai mirdavo smurtine mirtimi – vyrai patys nužudydavo žmoną pasitelkę fizinį smurtą, o moterys tą patį padarydavo su pagalbinių pagalba. Mažiau žinoma apie nuuodijimo atvejus – tą sudėtingiau susekti ir tiksliai nustatyti mirties priežastį. O štai, patys sutuoktinio nužudymo atvejai teismuose nuosekliai tirti – rinkti įrodymai ir liudininkų parodymai.

7. Stačiatikių bažnytinėje teisėje buvo numatytos priežastys, leidusios nutraukti santuoką: svetimavimas, sutuoktinio pasitraukimas į vienuolyną, religijos keitimas, fizinės ar psichinės ligos ir kita. Tačiau Bažnyčia Bizantijoje ir Kijevo Rusijoje susidūrė su visuomene, kuri išlaikė dalį papročių teisės normų – viena jų buvo santuokos, kaip sutarties, samprata. Pagal ją, santuoka – sutartis buvo laisva valia sudaroma, o išardoma sutuoktiniams dėl to bendrai sutarus arba vienam iš jų to panorėjus. Susidūrus su visuomenės pasipriešinimu, bažnytinėje teisėje taip ir nenumatytos bausmės, kurios galėtų situaciją pakeisti.

LDK visuomenė, kuri jau buvo krikščioniška, taip pat išlaikė papročių teisės elementus – santuoką laikė sutartimi, o ją nutraukti galėjo laisva sutuoktinių valia. Šis reiškinys įgavo realų (žodinį arba rašytinį) skyrybų bendru sutuoktinių sutarimu sutarties pavidalą, kuris fiksuotas pasaulietiniuose (pavietų žemės ir pilies, vaivados vietininkų, magdeburginių miestų) teismuose. Tiek žodinės, tiek rašytinės sutartys turėjo nusistovėjusį

formuliarą, kuris užtikrino teisėtumą, pabrėžė laisvos valios bei sutikimo reikšmę. Visuomenėje suvokta rašytinio dokumento svarba ir būtent todėl prašyta skyrybų sutartis įrašyti į teismų bylų knygas – norėta dokumentą „įamžinti“. Dažniausiai tai buvo pasaulietinių teismų knygos, nes jų veikla (sesijos) buvo geriau organizuota ir sistemiška. Tokios aiškios bylų nagrinėjimo tvarkos, greičiausiai, trūko bažnytniniame teisme.

Analizuoti atvejai, kai skyrybų sutartys, sudarytos bendru sutuoktinių sutarimu, buvo tvirtinamos ir bažnytniniuose (metropolito, vyskupo) teismuose. Viena vertus, visuomenėje pradėta suvokti, kad skyrybas tvirtinti turi bažnytninis teismas – tą taip pat liudija priimta ALS (V;§18) norma. Todėl bažnytninis teismas kartais tapdavo „paskutine instancija“, kuri įteisindavo skyrybas. Kita vertus, bažnyčios atstovai patvirtinę skyrybas bendru sutuoktinių sutarimu pažeisdavo kanonų teisės normas, nustatytą skyrybų teikimo tvarką. Ši priežastis, o taip pat kartu nustačius skyrybų sutarties sudarymo bei patvirtinimo tvarkos pažeidimą, vienai iš šalių leido kreiptis į teismą dėl skyrybų nuginkijimo.

Visą XVI a. LDK buvo bandyta reguliuoti pasaulietinių ir bažnytninių teismų veiklą – stačiatikių skyrybų bylų nagrinėjimas paskirtas bažnytniniam teismui. Stačiatikių Bažnyčios atstovai (metropolitai, vyskupai) kreipėsi į LDK valdovus su prašymu patvirtinti Bažnyčiai skirtą privilegiją stačiatikių. Jose skirtos pasaulietinių – bažnytninių teismų kompetencijos, tačiau nebuvo aiškiau aptarta, kokios yra „dvasinių reikalų“ bylos. Todėl bažnyčios atstovai valdovams siuntė skundus prieš pasauliečius, kuriuose nurodė pasauliečių daromą skriaudą: jie kišosi į bažnytninių teismą veiklą, tvirtino skyrybas, rinko mokesčius. Valdovai specialiais raštais bandė reguliuoti situaciją – Žygimanto Senojo laikais siūstas dvarionis, turėjęs rūpintis tinkama bažnytninio teismo veikla, tačiau vėliau kiti valdovai atsisakė taikyti tokį kontrolės mechanizmą. Tą, ypač nuo XVI a. II pusės, galėjo lemti nestabili valdovo padėtis valstybėje. Mirus Žygimantui Augustui, valdovas buvo renkamas ir jam reikėjo vietos (LDK) didikų paramos valstybėje. Parama galėjo būti užtikrinta tam tikrai atvejais nusileidus kilmingiesiems – neprimetant savų kontrolės mechanizmų.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyviniai šaltiniai

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

I Zbiór dokumentów pergaminowych, nr. 7673, nr. 7673, nr. 9029.

F. Archiwum Radziwiłłów (AR), dz. X, syg. 49; dz. XI, syg. 18.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (LVIA)

F. 389, ap. Lietuvos Metrika (LM), b. 33, b. 73, b. 237, b. 239, b. 240, b. 242, b. 243, b. 244, b. 245, b. 252, b. 260, b. 527, b. 262.

Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius (LII RS)

Lietuvos Metrika 1/46, b. 233, 1/48, b. 233; 1/50, b. 252; 1/53, b. 255.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VUB RS)

F. 5 (Mišrus) b. A21–4232; b. B16–2102–2104

F. 7 (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų aktai) ZZA.14/14588VUB RS, F69-137

F. 69 (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dokumentai), b. 137.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS)

Rankraščių kolekcija B2. F16

Publikuoti šaltiniai

1. *Archiwum domu Radziwiłłów*. Wyd. A. Sakałowski. Kraków, 1885.
2. *Archiwum Książąt Lubortowiczów w Sanguszków w Sławucie*. T. I: 1366–1506. Lwow, 1887.
3. *Archiwum Książąt Lubortowiczów w Sanguszków w Sławucie*. T. II: 1284–1506. Lwow, 1888.
4. *Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie*. T. III: 1432–1534. Lwow, 1890.
5. *Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie*. T. IV: 1535–1547. Lwow, 1890.
6. *Archiwum Książąt Lubortowiczów Sanguszków w Sławucie*. T. V: 1513–1547. Lwow, 1897.
7. *Archiwum XX Sanguszków w Sławucie*. T. VI: 1547–1577. Lwow, 1910.
8. *Archiwum XX Sanguszków w Sławucie*. T. VII: 1544–1572. Lwow, 1910.

9. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. 1. Vilnius, 1996.
10. *Code Napoleon or The French Civil Code. By a Barrister of the Inner Temple. Literally Translated from the Original and Official Edition*, published at Paris 1804.
11. *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text, Based On a Translation By Justice Fred H. Blume*, Bruce W. Frier, General Editor. Cambridge, 2016.
12. B. Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*. Warszawa, 1953.
13. *Kazimiero teisynas (1468 m.)*. Spaudai parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė istorijos mokslų daktaras J. Jurginis. Atsakingas redaktorius istorijos mokslų kandidatas A. Tyla. Vilnius, 1967.
14. I. Lappo (И. И. Лаппо), *1588 metų Lietuvos Statutas (Литовскии статутъ 1588 года)*. T. 2: Tekstas. Kaunas, 1938.
15. T. Lepneris, *Prūsų lietuvis*. Parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius, 2011.
16. Statut litewski drugiej redakcyi (1566). In: *Archiwum Komisji Prawniczej*. T. 7, Kraków, 1900.
17. M. Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvienu papročius. Dešimt įvairaus turinio fragmentų*. Vertė Ig. Jonynas. Vilnius, 1966.
18. *Lietuvos Metrika (1518–1523). 11 Įrašų knyga*. Parengė A. Dubonis. Vilnius, 1997.
19. *Lietuvos Metrika (1528–1547) 4-oji Teismų bylų knyga*. Vilnius, 1997.
20. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 226 (1532–1534). 7-oji Teismų bylų knyga*. Parengė L. Karalius. Vilnius, 2020.
21. *Lietuvos Metrika. Knyga 227 (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga*. Parengė I. Valikonytė. Vilnius, 1999.
22. *Lietuvos Metrika. Knyga 231 (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*. Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2007.
23. *Lietuvos Metrika. Knyga 253 (1559–1562). 39-oji Teismų bylų knyga*. Parengė R. Ragauskienė. Vilnius, 2021.
24. *Lietuvos Metrika. 40-oji Teismų bylų knyga*. Parengė N. Šlimienė, I. Valikonytė, N. Šlimienė. Vilnius, 2015.
25. *Lietuvos Metrika (1440–1498). Knyga Nr. 3. Užrašymų knyga 3*. Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998.
26. *Lietuvos Metrika (1427–1506). Užrašymų knyga 5*. Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, Darius Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2012.
27. *Lietuvos Metrika. Knyga 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*. Parengė A. Baliulis. Vilnius, 2007.

28. *Lietuvos Metrika (1511–1518). Knyga Nr. 9. Užrašymų knyga 9.* Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003.
29. *Lietuvos Metrika (1547). Knyga Nr. 22. Užrašymų knyga 22.* Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. Vilnius, 2010.
30. *Lietuvos Metrika. Knyga 24 (1387–1546). Užrašymų knyga 24.* Parengė A. Dubonis, D. Antanavičius (rankraštis).
31. *Lietuvos Metrika. Knyga 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25.* Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius, 1998.
32. *Lietuvos Metrika. Knyga 27 (1541–1542). Užrašymų knyga 27.* Parengė I. Valikonytė, T. Čelkis. Vilnius, 2016.
33. A. A. Olizarovijus, *Apie politinę žmonių sąjungą.* Lotynišką tekstą parengė ir į lietuvių kalbą vertė J. Sarcevičienė. Vilnius, 2003.
34. *Pirmasis Lietuvos Statutas.* Parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. Vilnius, 2001.
35. M. Pretorijus, *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla.* T. 3. Parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius, 2006.
36. *Prochiron legum, publicato secondo il Codice vaticano greco 845.* Roma. Forzani e c., tip. del Senato, 1895.
37. *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai Lietuvos valstiečiams.* Sud. P. Pakarklis, red. K. Jablonskis. Vilnius, 1960.
38. P. Roizijus, *Lietuvos Sprendimai 1563.* Vilnius, 2007.
39. *Słownik języka polskiego.* T. 3: M-O; T. 5: R-T; T. 6: U-Z. Cz. Red. S. B. Linde. Wyd. 2, Lwów, 1857, 1859, 1860.
40. *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XV–XVIII wiek.* Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009.
41. A. Volanas, *Rinkiniai raštai.* Sudarė M. Ročka ir I. Lukšaitė. Vilnius, 1996.
42. *1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai).* Sud. J. Kiaupienė ir L. Korczak. Vilnius / Kraków, 2013.
43. *Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563.* Poznań, 1840.
44. *Акты, относящиеся к истории Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею.* Т. 1: 1340–1506, Санкт-Петербург, 1846.
45. *Акты, относящиеся к истории Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею.* Т. 2: 1506–1544, Санкт-Петербург, 1848.

46. *Акты, относящиеся к истории Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею.* Т. 3: 1544–1587, Санкт-Петербург, 1848.
47. *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею.* Томъ XVII: Акты Гродненского земского суда. Председатель Ю. Ф. Крачковский. Вильна, 1890.
48. *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею.* Томъ XXI: Акты Гродненского земского суда. Председатель Ю. Ф. Крачковский. Вильна, 1894.
49. *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею.* Томъ XXII: Акты Слонимского земского суда. Председатель Ю. Ф. Крачковский. Вильна, 1895.
50. *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею.* Т. XXXIX: *Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580 г.г.).* Председатель Д. И. Довгяло. Вильна, 1915.
51. *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе:* ч. I, т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России. Киев, 1859.
52. *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе:* ч. VIII, т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. Киев, 1909.
53. С. Герберштейн, *Записки о Москоовии.* Москва, 1988.
54. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы.* Т. 9. Ред. Ред. А. І. Жураўскі, А. М. Булыка, Мінск, 1989.
55. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы.* Вып. 30. Ред. А. І. Жураўскі, А. М. Булыка. Мінск, 2010.
56. *Дигесты Юстиниана. (Digesta IVustiniani).* Том IV. Книги XX–XXVII. Ответственный редактор Л. Л. Кофанов. Москва, 2004.
57. *Закон Судный людем краткой редакции.* Подготовили к печати М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов. Москва, 1961.
58. *Закон Судный людем пространной и сводной редакции.* Подготовили к печати М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов. Москва, 1961.
59. *Историко-юридические материалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилевской, хранящихся въ*

- центральному архиву в Витебску, и изданные под редакцією архиваріуса сего архива Созонова. Вып. 7. Витебськ, 1876.
60. *Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральному архиву в Витебску, и изданные под редакцією архиваріуса сего архива Созонова. Вып. 8. Витебськ, 1877.*
61. „Книги законныя“ содержащая в себе, в древне-русскомъ переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные. Издалъ в месте съ греческими подлинниками и съ историко-юридическимъ введениемъ А. Павлов. Санктпетербургъ, 1885.
62. О. Купчинский, Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV–першої половини XV ст. In: *Записки товариства імені Шевченка*. Т. ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1997, nr. 14, с. 333–359.
63. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, Книга nr. 272 (1576–1579). Кніга судовых спраў nr. 58, копія канца XVI ст.* Пад. А. А. Мяцельскі. Мінск, 2015.
64. *Луцка замкова книга 1566–1561 pp.* Луцьк, 2013.
65. *Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов*. Т. 1: 1470–1700. С.-Петербург, 1897.
66. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ: Акты Россиенского земского суда за 1575–1586 годы. Вып. 1. Вильна, 1901.*
67. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ: Акты Россиенского земского суда за 1588–1591 годы. Вып. 2. Вильна, 1901.*
68. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ: Акты Россиенского земского суда за 1592–1595 годы. Вып. 3. Вильна, 1903.*
69. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ: Акты Россиенского земского суда за 1595–1598 годы. Вып. 4. Вильна, 1905.*
70. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ: Акты Россиенского земского суда за 1598–1600 годы. Вып. 5. Вильна, 1907.*
71. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ: Акты Вилкомирского гродского суда за 1596–1607 годы. Вып. 6. Вильна, 1906.*

72. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ*: Акты Упитского земского суда за 1585–1587 годы. Вып. 7. Вильна, 1909.
73. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ*: Акты Упитского гродского суда за 1584–1615 годы. Вып. 8. Вильна, 1912.
74. *Опись документовъ Виленского центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ*: Акты Брестского гродского суда за 1575–1715 годы. Вып. 10. Вильна, 1913.
75. Правила святого Василия Великого. Первое каноническое посланіе святого отца нашего Василия, архієпископа Кесаріи каппадокійския, къ Амфилохію епископу иконійскому. In: *Правила Православной Церкви с толкованіями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского*. Перевод с сербского. Т. II. Сергиев Посад, 1996. (Репринтное воспроизведение 1912).
76. *Памятники римского права. Институции Юстиниана*. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л. Л. Кофонова, В. А. Томсинова. Москва, 1998.
77. *Памятники римского права. Законы 12 таблиц*. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. Переводы С. Л. Утченко, Е.А. Скрипилева. Москва, 1997.
78. *Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою комиссіею*. Том 20. Литовская Метрика. Т. 1. Санкт-Петербург, 1872.
79. *Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою комиссіею*. Том 6: Памятники древне-русского Канонического права. Часть первая. (Памятники XI–XV в.). Санкт-Петербург, 1880.
80. *Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою комиссіею*. Т. 30. Часть третья: Книги Публичныхъ дель. Санкт-Петербург, 1914.
81. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Каментарыі да Статута падрыхтавалі Я. А. Юхо, У. М. Сатолін, Т. І. Доўнар. Мінск, 2003.
82. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів*. Випуск I. Волинь XVI ст. Наук. Ред. І. Ворончук. Київ, 2014.
83. „Устав князя Владимира“. In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Издание подготовил Ярослав Николаевич Щапов. Москва, 1976, с. 13–85.

84. „Устав князя Ярослава“, In: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Издание подготовил Ярослав Николаевич Щапов. Москва, 1976., с. 85–138.
85. *Эклога. Византийский законодательный свод VIII века (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы)*. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Э. Липший. Москва, 1965.

Literatūra

1. W. Abraham, *Dziewosłęb. Studium z dziejów pierwotnego prawa małżeńskiego w Polsce*. We Lwowie, 1922.
2. S. Alexandrowicz, Nasilowski Jerzy. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXII/3, zesz. 94. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977, s. 587–588.
3. *Analitinė apžvalga 20/54 2020-12-29 Tos pačios lyties ir skirtingų lyčių asmenų partnerystės ir santuokos teisiniai institutai Europos Sąjungos valstybėse narėse. Lietuvos Respublikos seimo kanceliarijos informacijos ir komunikacijos departamento tyrimo skyrius*. Prieiga per internetą: https://www.lrs.lt/sip/getFile3?p_fid=29181 [žiūrėta 2022–02–18].
4. V. Andriulis, *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*. Vilnius, 2003.
5. V. Andriulis, M. Maksimaitis, V. Pakalniškis, J. S. Pečkaitis, A. Šenavičius, *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius, 2002.
6. V. Andriulis, Santuokos nutraukimas ir pripažinimas negaliojančia. In: *Socialistinė teisė*. Nr. 1, 1975, p. 55–60.
7. L. Anužytė, Žemaitijos bajorų testamentai XVI a. pabaiga–XVII a. pradžia. In: *Lietuvos istorijos metraštis*. 1997 m., Vilnius, 1998, p. 119–142.
8. Ph. Ariès, *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*, New York, 1962.
9. Sir J. Baker, *An Introduction of English Legal History*. Fifth Edition. Oxford, 2019.
10. J. Baldžius, *Rinktiniai raštai: etnologijos ir tautosakos baruose*. Vilnius, 2005.
11. J. Bardach, Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w. In: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970, s. 174–187.
12. J. Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*. Warszawa, 1999.

- 13.J. Bardach, Zwyczajowe prawa małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII w.). In: *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970, s. 261–315.
- 14.J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, wyd. piąte, Warszawa, 2003.
- 15.D. Baronas, Stačiatikiai kitatikių valdžioje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejis XIII–XV a. In: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004 metai, 1. Vilnius, p. 5–24.
- 16.G. Blaszczyk, Radziwiłł Mikołaj h. Trąby. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXX/2, zes. 125, s. 316–319.
- 17.H. J. Berman, *Teisė ir revoliucija*. Vilnius, 1999.
- 18.E. Bezzubik, Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej – na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697. In: *Genealogia*. T. 17, 2005, s. 7–74.
- 19.M. Biniś-Szkopek, *Małżonkowie przed sądem biskupiego oficjła poznańskiego w pierwszej ćwierci XV wieku*. Poznań, 2018.
- 20.K. Bielenin-Lenczowska, *Rodzina, ród, pokrewieństwo w pwspektywie lingwistyczno – antropologicznej. Analiza języka polskiego XVI wieku i elementów słowiańskiej kultury tradycyjnej*. Warszawa, 2008.
- 21.M. Bogucka, *Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background*. Hampshire, 2004.
- 22.J. A. Brundage, Cristian marriage in thirteenth-century Livonia. In: *Journal of Baltic Studies*. Vol. 4:4, pp. 313–320.
- 23.J. A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago and London, 1987.
- 24.J. A. Brundage, E pluribus unum: Custom, the Professionalization of Medieval Law, and Regional Variations in Marriage Formation. In: *Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe, 1150–1600*. Leiden, 2011, pp. 21–41.
- 25.D. Burdzy, Perypetie małżeńskie mieszczan sandomierskich w XVI wieku. In: *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*. Redakcja: B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska i M. Gadocha. Warszawa, 2015, s. 37–46.
- 26.S. M. Butler, Runaway Wives: Husband Desertion in Medieval England. In: *Journal of Social History*, Vol. 40, issue 2, (2006), pp. 337–359.
- 27.S. M. Butler, Spousal Abuse in Fourteenth-Century Yorkshire: What Can We Learn from the Coroners' Rolls? In: *Florilegium*, vol. 18, issue 2 (2001), pp. 61–78.

- 28.W. Brzeziński, *Życie Szlachcianki w Późnośredniowiecznej Wielkopolsce. Magnificae Et Generosae. Zagadnienia Demograficzne i Majątkowe*. Bydgoszcz, 2021.
- 29.K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*. Warszawa, 1934.
- 30.J. Čirūnaitė, Gardino pavieto bajorų asmenvardžiai ir iš jų kilusios pavardės 1565 m. dokumente. In: *Lituanistica*. 2020, Nr. 4, p. 288–301.
- 31.J. Čirūnaitė, Voluiniečių įvardijimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose. In: *Žmogus kalbos erdvėje*. 2002, Nr. 2, p. 24–29.
- 32.C. Donahue, Jr., *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*. Cambridge, 2007.
- 33.E. Dubas-Urwanowicz, Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w. In: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. Red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz. Warszawa, 2007, s. 561–586.
- 34.E. Dubas-Urwanowicz, O prawie w świecie kobiet – szlachcianek w XVI–XVII wieku. In: *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*. Redakcja: B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska i M. Gadocha. Warszawa, 2015, s. 58–71.
- 35.G. Duby, *Love and Marriage in the Middle Ages*. Chicago, 1994.
- 36.G. Duby, *Medieval Marriage. Two models from Twelfth-Century France*. Translated by Elborg Foster. Baltimore and London, 1978.
- 37.A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė. *Susigrąžinant praeitį. Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai*. Vilnius, 2016.
- 38.A. Dubonis, Teisinio veiksnio amžius Kazimiero teisyne (1468 m.), jo kilmė ir metodinė reikšmė lietuvių papročių teisės iki 1529 m. veikimui pažinti. In: *Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos. Straipsnių rinkinys*. Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys, t. 13, sud. I. Valikonytė, N. Šlimienė. Vilnius, 2017, p. 38–39.
39. *Frontiers in the Economics of Gender*. Ed. By F. Betio, A. Verashchagina. New York, 2008.
- 40.C. Gallagher SJ, *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. A Comparative Study*. London and New York, 2002.
- 41.S. Godek, Elementy prawa rzymskiego w prawie spadkowym I Statutu litewskiego. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė, Vilnius, 2005, p. 107–131.
- 42.J. Goody, Inheritance, property and women: some comparative considerations. In: *Family and inheritance: rural society in Western Europe*,

- 1200–1800. Ed. by J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson. Cambridge – London – New York – Melbourne, 1976.
- 43.J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge, 1994.
- 44.E. Gudavičius, S. Lazutka, I Lietuvos Statuto šaltinių klausimu. In: *Istorija*, 1970. T. 11, p. 149–177.
- 45.J. Groszkowski, H. Skierkowski, Rozwój prawa spadkowego w przedrozbiorowej Polsce. In: *Civitas et Lex*. 2 (34), 2022, s. 35–46.
- 46.D. Herlihy, *Medieval Households*. Cambridge, London, 1985.
- 47.E. van Houts, *Married Life in the Middle Ages, 900–1300*. Oxford, 2019.
- 48.O. Hufton, *The Prospect Before Her. A History of Women in Western Europe 1500–1800*. Vol. 1. New York, 1996.
- 49.O. Hughes, From Brideprice to Dowry in Mediterranean Europe. In: *Journal of Family History*. 3 (3), 1978, pp. 262–296.
- 50.K. Jablonskis, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*. Kaunas, t. 1, 1941.
- 51.A. Janulaitis, *Enėjas Silvius Piccolomini bei Jeronimas Pragiškis ir jų žinios apie Lietuvą XIV/XV amž.: istorijos – kritikos piešinys*. Kaunas, 1928, p. 53–57.
- 52.C. Johnson, Marriage Agreements From Twelfth-Century Southern France. In: *To Have and To Hold. Marrying and Its Documentation in Western Christendom, 400–1600*, pp. 215–259.
- 53.R. Juozapaitienė, Popiežiaus Aleksandro III doktrina dėl santuokos sudarymo viduramžių Vakarų Europoje. In: *Teisė*. T. 10. Vilnius, 2010, p. 149–160.
- 54.R. Juozapaitienė, Materialinės santuokos sudarymo sąlygos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki XVI a. In: *Teisė*. T. 95. Vilnius, p. 71–83.
- 55.R. Juozapaitienė, Tėvų valia kaip santuokos sudarymo sąlyga. In: *Res Humanitariae*. T. 9. Klaipėda, 2011, p. 10–29.
- 56.J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius, 1962.
- 57.J. Jurginis, Lietuvių šeima XIII–XIV amžiais. In: *Iš lietuvių kultūros istorijos*. T. 1. Red. kolegija P. Kulikauskas, A. Vyšniauskaitė, J. Žiugžda. Vilnius, 1958, p. 248–259.
- 58.J. Jurginis, *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, Vilnius, 1976.
- 59.A. Jurkevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioniniai valdžios elitai: Smolensko, Polocko ir Vitebsko žemių atvejai (1392-1579 m.)*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2019.
- 60.J. Juškevičius, Sugyventinių institutas. Tarp konkubinato ir santuokos. In: *Soter. Religijos mokslo žurnalas*. 2004, 12 (40), p. 7–13.

- 61.K. Kaiser, “Whose Wife Will She Be at the Resurrection?” Marriage and Remarriage in Early Modern Russia. In: *Slavic Review*. Vol. 62, No 2 (Summer, 2003), pp. 302–323.
- 62.R. Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje*. Daktaro disertacija. Kaunas, 2002.
- 63.R. M. Karras, *Unmarriages: Women, Men, and Sexual Unions in the Middle Ages*. Philadelphia, 2012.
- 64.J. Karpavičienė, *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje. Gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*. Vilnius, 2005.
- 65.R. M. Karras and K. E. Pierpont, *Sexuality in Medieval Europe. Doing Unto Others*. Fourth Edition. London and New York, 2023.
- 66.U. Kicińska, Umowa dożywocia jako przykład regulacji majątkowej małżonków w dawnej Polsce. In: *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*, t. 5. Lublin, 2013 (2014), s. 266–283.
- 67.G. Kirkienė, Ar būta stačiatikių LDK politiniame elite Aleksandro valdymo laikais? In: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2007, p. 123–130.
- 68.G. Kirkienė, *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*. Vilnius, 2008
- 69.M. Klovas, *Ad perpetuam rei memoriam. Privatūs dokumentai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje*. Vilnius, 2021.
- 70.M. Koczarska, Zawarcie małżeństwa wśród szlachty w Polsce późnego średniowiecza. In: *Przegląd Historyczny*. T. 66/1, 1975. Warszawa, s. 1–24.
- 71.M. Koczarska, Geneza, Znaczenie i program dalszych badań nad kobietą I rodziną w średniowieczu i nowożytności. In: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*. Pod redakcją Z. H. Nowaka i A. Radziwińskiego. Toruń, 1998, s. 7–16.
- 72.M. Koczarska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*. Warszawa, 1975.
- 73.M. Korpiola, *Between Betrothal and Bedding. Marriage Formation in Sweden 1200–1600*. Leiden – Boston, 2009.
- 74.H. Kowalska, J. Wiśniewski, Olelkowicz Jerzy (Jurij Jurjewicz). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXIII/4, zeszyt. 99, s. 743–745.
- 75.Z. Kuchovičius, *Barbora Radvilaitė*. Vilnius, 1991.
- 76.I. Kudinavičiūtė-Michailovienė, Bendro gyvenimo neįregistruvus santuokos teisinio reglamentavimo problemos. In: *Jurisprudencija*. Mokslo darbai. 2008, 4 (106), p. 27–35.

- 77.Th. Kuehn, Contracting Marriage in Renaissance Florance. In: *To Have and To Hold. Marrying and Its Documentation in Western Christendom, 400–1600*. Cambridge, 2007, pp. 390–420.
- 78.I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*. Poznań – Wrocław, 2002.
- 79.C. Kuklo, Badania nad historią kobiet w Polsce w XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania? In: *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica* 107, 2020, s. 13–57.
- 80.C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa, 2009.
- 81.J. Kunsmanaitė, *Provisions for Widowhood in the Legal Sources of Sixteenth-Century Lithuania*. In partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philophy. Budapest, 2009.
- 82.E. Le Roy Ladurie, Family structures and inheritance customs in sixteenth-century France. In: *Family and inheritance: rural society in Western Europe, 1200–1800*. Ed. by J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson. Cambridge – London – New York – Melbourne, 1976.
- 83.A. Łapiński, *Zygmunt Stary a kościół prawosławny*. Warszawa, 1937.
- 84.E. Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs*, Ithaca and London, 1989.
- 85.M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu: ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*. Białystok, 2004.
- 86.M. Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*. Białystok, 2016.
- 87.M. Liedke, Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze. In: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodacze*. Pod redakcją C. Kukli. Warszawa, 2008, s. 59–74.
- 88.Lietuvos istorija, V tomas. *Veržli Naujujų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaištystė 1529–1588 m.* Red. J. Kiaupienė ir I. Lukšaitė. Vilnius, 2013.
- 89.A. Limantė, Stiprėjantis tos pačios lyties asmenų šeiminių santykių teisinis pripažinimas Europoje. In: *Teisės problemos*. 2019, 1 (97), p. 21–46.
- 90.*Litigating Women. Gender and Justice in Europe, c. 1300–1800*. Ed. By T. Philipps and D. Youngs, London and New York, 2022.
- 91.M. Lubczyński, Zawieranie małżeństw przez szlachtę w świetle intercyz przedślubnych oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich w latach 1680–1730. In: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVII wieku*, red. H. Suchojad. Warszawa, 2001, s. 137–155.

- 92.I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*. Vilnius, 1999.
- 93.H. Lulewicz, Sapieha Lew. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXV/1, zesz. 144, Warszawa – Kraków, 1994, s. 83–84.
- 94.H. Lulewicz, Siemaszko (Siemaszkowicz) Piotr. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXVI/4, zesz. 151. Warszawa – Kraków, 1996, s. 617–618.
- 95.M. Machynia, Sanguszko (Sanguszkowicz) Andrej Michałowicz. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXIV/3, zesz. 142, s. 469–471.
- 96.J. Machovenko, Pasaulietinių ir bažnytinių teismų kompetencijos atribojimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In: *Teisė* (43). Vilnius, 2002, p. 117–127.
- 97.J. Machovenko, *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai*. Vilnius, 2007.
- 98.D. Marcinkevičienė, *Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje–XX amžiaus pradžioje*. Vilnius, 1999.
- 99.J. Meyendorff, *Marriage. An Orthodox perspective*. New York, 2000.
- 100.J. Meyendorff, *Teologia bizantijska. Historia i doktryna*. Preložyl J. Prokopiuk. Warszawa, 1984.
- 101.J. Maciszewski, Bohusz Korecki. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XIV/1. Wrocław, 1968, s. 58–59.
- 102.S. McDougall, *Bigamy and Christian Identity in Late Medieval Champagne. (Middle Ages Series)*. Philadelphia, 2012.
- 103.S. McDougall, The Making of Marriage in Medieval France. In: *Journal of Family History*, 38, 2013, pp. 103–121.
- 104.S. McDougall, The Opposite of the Double Standard: Gender, Marriage, and Adultery Prosecution in Late Medieval France. In: *Journal of the History of Sexuality*, 23(2), (2014), pp. 206–225.
- 105.S. McDougall, The Transformation of Adultery in France at the End of the Middle Ages, in: *Law and History Review*, 2014, pp. 1–34.
- 106.V. Mikelėnas, *Šeimos teisė*. Vilnius, 2009.
- 107.A. Miškinis, Sugyventinių teisių reglamentavimo problemos. In: *Jurisprudencija*. 2003, 37 (29), p. 66–72.
- 108.A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*. Białystok, 2003.
- 109.G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*. Auckland, 2012.
- 110.A. Muczyńska, *Od zalotów do wesela. Magnatka w drodze do ołtarza w czasach saskich*. Warszawa, 2022.

111. G. Navaitis, V. Gaidys, Lietuvos gyventojų požiūris į tos pačios lyties porų šeimines teises. In: *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. 2015, 2 (37), p. 120–126.
112. I. Nekrošius, V. Nekročius, S. Vėlyvis, *Romėnų teisė*. Vilnius, 1999.
113. H. Ohme, Greek canon Law to 691/2. In: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. Edited by W. Hartmann and K. Pennington. Washington, 2012, pp. 24–114.
114. J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*. Kielce, 2013.
115. M. Piewczyński, Ościk Gregorz. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXIV/3, zesz. 102. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979, s. 611–612.
116. A. Penkała, Szlacheckie kontrakty małżeńskie jako źródła do badań biograficznych i majątkowych na przykładzie interzyzy przedślubnej Antoniny Rzewuskiej i Piotra Miączyńskiego. In: *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*, t. 6. Lublin, 2014 (2015), s. 153–169.
117. A. Penkała-Jastrzębska, *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi: sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich*. Kraków, 2017.
118. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius, 2003.
119. C. Pierson, *Just Property. A History in the Latin West. Volume One: Wealth, Virtue, and the Law*. Oxford, 2013.
120. A. Polinkevičiūtė, Teisėta santuoka pasaulietinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje XVI amžiuje: terminai ir realijos. In: *Baltijos pietrytinės pakrantės socialinės istorijos aspektai XIV–XVIII amžiais. (Aspects of Southeast Baltic Social History: The 14th to the 18th Centuries)*. Prepared and edited by M. Ščiavinskas and J. Skurdauskienė. Klaipėda, 2020, pp. 125–143.
121. R. Ragauskienė, *Barbora Radvilaitė*, Vilnius, 1999.
122. R. Ragauskienė, *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*. Vilnius, 2015.
123. R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems. Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*. Vilnius, 2001.
124. R. Ragauskienė, *Vilniaus „Aukso amžius“*. Miesto gyventojai ir svečiai XVI a. 6-7ajame deš. (*Vilniaus vietininko teismo knygų duomenimis*). Vilnius, 2021.
125. R. Ragauskienė, XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterys: istoriografinis ir praktinis požiūris. In: *Moterys, darbas, šeima. Lyčių*

- vaidmenys užimtumo sferose: sociokultūrinis aspektas. Vilnius, 2008, p. 146–164.
126. V. Raudeliūnas, Įstatymų leidyba feodalinėje Lietuvoje (iki 1569 m. Liublino unijos). In: *Socialistinė teisė*. T. 2, 1975, p. 51–56.
127. V. Raudeliūnas, Romėnų teisės recepcija Lietuvoje. In: *Teisė*. T. 3, 1974, Vilnius, p. 45–51.
128. P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage From its Medieval Origins to the Council of Trent*. (Cambridge Studies in Law and Cristianity series). Cambridge, 2016.
129. P. L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage From its Medieval Origins to the Council of Trent*. (Cambridge Studies in Law and Cristianity series). Cambridge, 2016.
130. A. Ryčkov, Rusėniškų laiškų formuliaras Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ankstyvaisiais naujaisiais laikais, In: *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 44, 2020, p. 31–46.
131. A. Ryčkov, „Ни на кого надеи не маю, толко на милосердного Бога да на вашу милость“: Lietuvos kilmingųjų laiškai, adresuoti valdovo raštininkui Jonui Bogdanaičiui Sapiegai, [1507]–[1515] m. In: *Lietuvos istorijos studijos*. Nr. 42, 2018, p. 105–128.
132. J. Sarcevičienė, *Lietuvos didikės proginėje literatūroje. Portretai ir įvaizdžiai*. Vilnius, 2005.
133. J. Sarcevičienė, Valstiečių šeimos struktūra Europos istoriografijoje. In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui. Sud. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2012, p. 685–718.
134. J. Sarcevičienė, Vieno stereotipo istorija: LDK moters įvaizdis istoriografijoje. In: *Feminizmas, visuomenė, kultūra. Straipsnių rinktinė*. Vilnius, 1999, p. 93–102.
135. E. Saviščevas, Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje. In: *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 2, Vilnius, 2010, p. 179–208.
136. E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*. Vilnius, 2010.
137. J. B. Sirks, Delicts. In: *The Cambridge Companion to Roman Law*. Ed. By D. Johnston. Cambridge, 2015, pp. 246–271.
138. J. Seredyka, *Kunigaikštystė ir plikbajoris: Zofija Radvilaitė-Dorohostaiska ir Stanisławas Tymiński*. Vilnius, 2010.
139. R. Šmigelskytė-Stukienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavieto teismų notarinės funkcijos. In: Lietuvos notariato istorija. Leidinys skirtas notariato reformos Lietuvoje 20-mečiui. Sud. Jolanta Karpavičienė. Vilnius, 2012, p. 71–93.

140. M. Spongberg, *Writing Women's History since the Renaissance*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2002.
141. K. Sochaniewicz, Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku. In: *Pamiętnik historyczno – prawny*. Pod redakcją Premysława Dąbkowskiego. T. VII, zes. 3. Lwów, 1929, s. 140–197.
142. L. Stone, *Road to Divorce: England, 1530–1987*. Oxford, 1990.
143. L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. New York, Hagerstown, San Francisco, London, 1977.
144. K. Sulej, Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych. In: *Społeczeństwo Staropolskie*. T. 3, Warszawa, 2011, s. 63–97.
145. P. Szabó and M. Caples, Betrothal and Wedding, Church Wedding and Nuptials: Reflections on the System of Marriages in Sixteenth- and Seventeenth-Century Hungary. In: *The Hungarian Historical Review*, 2014, 3(1), pp. 3–31.
146. J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Biblioteka Genealogiczna pod redakcją Marka Górnego. T. 2. Poznań – Wrocław, 1999.
147. *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, ed. By W. Hartmann and K. Pennington. Washington, 2012.
148. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan et al. Vol. 3, New York–Oxford, 1991.
149. S. Troianos, Byzantine Canon Law to 1100. In: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. Ed. By W. Hartmann and Kenneth Pennington. Washington, 2012, pp. 115–169.
150. K. Tumelis, Neišsipildžiusios viltys: skundai dėl nutrauktų sužadėtuvių Vilniaus vyskupijos konsistorijoje XVIII a. antroje pusėje. In: *Bažnyčios istorijos studijos*, T. VIII (Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 39B). Vilnius, 2016, p. 77–112.
151. K. Tumelis, *Santuokos vargai ir jų sprendimas Vilniaus vyskupo teisme XVII–XVIII amžiuje*. Magistro darbas, saugomas Vilniaus Universiteto, Istorijos fakulteto, Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedroje. Vilnius, 2016.
152. K. Tumelis, Viešas reikalas? Bylos dėl impotencijos XVII–XVIII a. Vilniaus ir Žemaitijos katalikų konsistorijose. In: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Vyrai ir moterys*. Sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė. T. 8. XVIII amžiaus studijos. Vilnius, 2002, p. 338–355.
153. *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. II. Województwo Trockie XV–XVIII wiek*. Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2009.

154. L. Vaigė, Legal recognition of same-sex marriages in Lithuania and the ordre public exception. In: *Equality and justice: sexual orientation and gender identity in the XXI century*. Ed. by A. Schuster. Udine, 2011, pp. 271–286.
155. S. Vansevicius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai teisiniai institutai*. Pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus. Vilnius, 1981.
156. I. Valikonytė, Ar Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI a. moteris buvo pilietė? In: *Lietuvos istorijos studijos*. T. 2, Vilnius, 1994, p. 62–73.
157. I. Valikonytė, Kai kurių I LS straipsnių, atspindinčių moterų padėtį šaltiniai. In: *Jaunųjų istorikų darbai*, T. 1. Vilnius, 1976, p. 29–40.
158. I. Valikonytė, S. Lazutka, Keli Lietuvos Metrikos aktai apie neįdovintų našlių padėtį XVI a. I pusėje. In: *Lituanistica*. Nr. 3 (7), 1991, Vilnius, p. 91–98.
159. I. Valikonytė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekti: realybė ar fikcija?, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius, p. 145–157.
160. I. Valikonytė, Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti. In: *Lietuvos Metrikos studijos*. Vilnius, 1998, p. 124–149.
161. I. Valikonytė, Našlės vainikinė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.: norma ir realybė. In: *1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas, Respublikinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 452-osioms metinėms paminėti, medžiaga*. Vilnius, 1993, p. 82–90.
162. I. Valikonytė, Notariato instituto genezė ir sklaida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki XVI amžiaus pabaigos. In: *Lietuvos notariato istorija. Leidinys skirtas notariato reformos Lietuvoje 20-mečiui*. Sud. J. Karpavičienė. Vilnius, 2012, p. 35–47.
163. I. Valikonytė, *Rex Iustissimus. Valdovo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. pabaigoje – XVI a.* Vilnius, 2023.
164. I. Valikonytė, Teismo dokumentų Lietuvos Metrikoje repertuaras: rašto ir teisinės kultūros aspektai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI a. pirmoje pusėje. In: *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 2. Sudarė A. Dubonis. Vilnius, 2010, p. 109–127.
165. I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Savišcevienė, Apie Pauliaus Valavičiaus gyvenimą ir tragišką mirtį. In: *Lietuvos istorijos studijos*. Vol. 44, 2019, Vilnius, priedas nr. 3, p. 111–125.
166. D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema. In: *Lietuvos istorijos metraštis*. 2003 / 1, Vilnius, 2004, p. 71–78.
167. L. Veržbavičius, Senoji Lietuvos šeimos teisė. Vedybų turto teisė. In: *Teisė*, nr. 19, p. 26–44.

168. D. Vilimas, Bajorai baltarusiškų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų žemės teismo knygoje. Teisinis aspektas. In: *Lituanistica*. T. 60, nr. 1 (95), p. 14–27.
169. D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*. Vilnius, 2006.
170. A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius, 2008.
171. *What Is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family and Business from the Early Modern Era to the Present*. Ed. By R. Sarti, A. Bellavitis, and M. Martini. New York. Oxford. 2008.
172. S. Westphal-Wihl, ‘The Ladies’ Tournament’: Marriage, Sex, and Honor in Thirteenth-Century Germany. In: *Signs* 14, no. 2 (1989), pp. 371–98.
173. A. Winiarz, *Polskie prawo majątkowe–małżeńskie w wiekach średnich*. W Krakowie, 1898.
174. T. Wiślicz, *Upodobanie: Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*. Wrocław, 2012.
175. J. Witte Jr., The Reformation of Marriage Law in Martin Luther’s Germany: Its Significance Then and Now. In: *Journal of Law and Religion*. Vol. 4, no. 2 (1986), pp. 293–351.
176. J. Wyrozumski, Ostrogski Wasyl. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXIV/3, zesz. 102. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. 1979, s. 489–495.
177. B. Wojciechowska, *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*. Kielce, 2010.
178. J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895.
179. V. Volungevičius, *Pilies šešėlyje. Teritorija, visuomenė ir valdžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Vilnius, 2015.
180. J. Wurst, Pictures and Poems of Courtly Love and Bourgeois Marriage: Some Notes on the So-called Minnekästchen. In: *Love, Marriage, and Family Ties in the Later Middle Ages*. International Medieval Research. Vol. 11. Ed. A. E. W. Müller, A. V. Murray, P. Meredith, & I. N. Wood, pp. 97–120.
181. J. Zawadzki, *Archiwalia różnych rodów przechowywanych w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*. In: *Miscellanea historico-archivistica*. T. 7, Warszawa 1997, s. 127–133.
182. Ф. Арьес, *Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке*. Екатеринбург, 1999.
183. А. Блануца, Норма про „trzeciznu” в Першому Литовському Статуті рецепція до кінця століття. In: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*,

straipsnių rinkinys. Sud. I. Valikonytė ir L. Steponavičienė. Vilnius, 2005, p. 99–106.

184. И. Валиконите, *Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом Княжестве Литовском (конец XV – первая половина XVI в.) и его отражение в первом Литовском Статуте*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Вильнюс, 1978.

185. В. А. Воронин, «Свиток Ярославль» в церковной и интеллектуальной жизни Великого Княжества Литовского конца XV – первой трети XVII в. In: *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского неединства*. Москва, 2017, с. 106–118.

186. І. Ворончук, Гродські і земські книги Волині як джерело до історії української шляхетської родини XVI–XVII ст. In: *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Історичні науки*. № 28, 2019, с. 69–80.

187. І. Ворончук, До історії приватного життя української людності ранньомодерної доби. In: *Українознавство*. Т. 1 (74), 2018, с. 82–109.

188. І. Ворончук, Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині). In: *Соціум. Альманах соціальної історії*. Випуск 6, с. 161–201.

189. І. Ворончук, Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: брати і сестри. In: *Українознавство*. Т. 3 (76), 2020, с. 8–20.

190. А. Гуревич, *Исторический синтез и Школа «Анналов»*. Москва – Санкт-Петербург, 2014.

191. А. Я. Гуревич, *Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Ехетрла XIII века)*. Москва, 1989.

192. Т. Ю. Дементьева, *Семейное и наследственное право в Киевской Руси (IX–XII вв.)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Тольятти, 2006.

193. Л. Демченко, Волынские завещания XVI в. в Литовской Метрике: источниковедческий аспект. In: *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai*. Sud. Z. Kiaura, A. Urbanavičius, Vilnius, 1998, p. 134–148.

194. К. Ерусалимский, История одного развода: Курбский и Гольшанская. In: *Соціум: Альманах соціальної історії*. Вип. 3. Киев, 2003, с. 149–176.

195. А. Загоровский, *О разводе по русскому праву*. Харьковъ, 1884.

196. А. Мацелюх, *Генезис інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання державно-церковних відносин в Україні (IX–XVII ст.)*. (Десертация). Київ, 2019.

197. С. Лазутка, И. Валиконите, Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту. In: *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1976, t. 16, с. 74–102.
198. А. Лебедев, О браныхъ разводахъ по архивнымъ документамъ Харьковской и Курской духовныхъ консисторий. In: *Чтения въ императорскомъ обществе истории и древностей российскихъ при Московскомъ университете*. 1887 годъ. Книга вторая издана подъ заведываниемъ Е. В. Барсова. Москва, 1887, с. 3–30.
199. О. Левицкій, Черты семейного быта въ Юго – Западной Руси въ XVI–XVII вв.. In: *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древнихъ актов, высочайше учрежденную при Киевскомъ Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: ч. VIII, т. 3: Акты о брачномъ правѣ и семейномъ бытѣ в Юго-западной Руси в XVI - XVII вв., Киев, 1909*. Ч. 8, т. III. Кієвъ, 1909, с. 1–120.
200. К. М. Любавскій, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва, 1892.
201. Л. Ю. Костогрызова, Эволюция семейного права в Византии в VI–XV веках. In: *Российский юридический журнал*, № 2, 2014. Екатеринбург, с. 168–180.
202. Л. Маячанець, *Про шлюб на Україні – Руси в XVI–XVII століттю*. Львів, 1906.
203. Е. Л. Назарова, «Ливонские правды» как исторический источник по истории средневековых Латвии и Эстонии. In: *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1979 г. Москва, 1980.
204. С. В. Омелянчук, *Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков: морально-нравственный и правовой аспекты*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тамбов, 2009.
205. Ю. В. Оспенников, *Правовая традиция Северо-Западной Руси XII–XV вв.* Монография. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва, 2011.
206. В. И. Павлов, Рецепция норм византийского брачно-семейного права в право Великого Княжества Литовского. In: *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года і яго гісторыка-тэарэтычнае асэнсаванне: матэрыялы міжнар. навук.-практ. круглага стала, прысвеч. юбілею гісторыка права, д-ра юрыд. навук, праф. Т. І. Доўнар*. Мінск, 11 кастр. 2019 г. Беларус. дзярж. ун-т, рэдкал. С. А. Балашэнка (гал. рэд.) і інш. Мінск, 2019, с. 78–81.

207. С. Полехов, *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва, 2015.
208. В. Полищук, Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1588–1566 гг.). In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Red. kol. pirmininkas A. Dubonis. Vilnius, 2007, p. 354–382.
209. А. В. Поннэ, О брачном контракте на Руси (на основании грамоты на бересте № 9). In: *Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения. Материалы международной конференции Великий Новгород, 24–27 сентября 2001 г.*, под общей редакцией акад. В. Л. Янина. Москва, 2003.
210. Л. П. Репина, История женщин сегодня. Историографические заметки. In: *Man Within his Family Circle. Essays on the History of Private Life in Europe Before the Modern Times*. (Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени). Ed. By Yu. L. Bessmertny. Moscow, 1996, с. 35–55.
211. С. Рыбчонак, Генеалогія Беларусі: дасягненні і перспектывы даследавання. In: *Герольд Litherland*. №19. Горадня – Менск. 2013, с. 4–19.
212. С. Рыбчонак, Да праблемы паходжання магнатаў Глябовічаў – уладальнікаў Заслаўскага замка ў XVI ст. In: *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XVI–XVIII стст.)*. Пад рэдакцыяй А. М. Янушкевіча. Мінск 2014, с.79–104.
213. С. Рыбчонак, Паходжанне і радавод Валовічаў XV – пачатку XVII ст. In: *Unus pro omnibus. Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.* Мінск, 2014, 15–10.
214. Н. Пушкарева, *Частная жизнь женщины в Древней Руси и Московии: невеста, жена, любовница*. Москва, 2022.
215. А. А. Скеп'ян, *Князі Слуцкія*. Мінск, 2013.
216. Н. Сліж, Вяноўныя запісы ў слонімскай земскай кнізе за 1575 г. In: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы юбілейн. навук.-практ. канф., прысвечанай 70-годдзю Нац. гіст. Архіва Беларусі (Мінск, 8 ліп. 2008 г.)*, уклад. З. Л. Яцкевіч; навук.рэд. У. І. Адамушка. Мінск, 2008, с. 135–150.
217. Н. Сліж, Obrzędy weselne jako droga przekazywania tradycji w rodzinie szlacheckiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI XVII wieku. In: *Tradycja–metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim, XV–piersza połowa XIX wieku*. Materiały XIX konferencji Komisji

- Lituanistycznej przy Komietecie Nauk Historycznych PAN w dniach 21-22 września 2010. Pod red. U. Augustyniak. Warszawa, 2011, s. 185–200.
218. Н. Сліж, *Культура сексуальных стасункаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.* Мінск, 2019.
219. Н. Сліж, Практыка разводаў у Вялікім Княстве Літоўскім у 16–18 ст. In: *Гістарычны альманах*, Т. 15, 2009, с. 14–34.
220. Н. Сліж, Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16–першай палове 17 ст. In: *Гістарычны альманах*, Т. 11, 2005, с. 86–121.
221. Н. Сліж, Тэрміналогія па гісторыі шляхецкай сям’і Вялікага княства Літоўскага ў 16–17 ст. In: *Гістарычны альманах*, Т. 9, 2003, с. 49–63.
222. Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.* Смаленск, 2015.
223. Н. Сліж, М. Гардзеў, Шляхецкія тэстаменты 16–17 стст. In: *Гістарычны альманах*. Гародня, 2000. Т. 3, р. 89–110.
224. Н. Сліж, Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?-1575). In: *Homo historicus*, 2008, с. 78–91.
225. И. И. Соколов, О поводах к разводу в Византии IX-XV века: историко-правовой очерк. In: *Христианское чтение*. № 10, 1909, с. 1289–1311; № 11, 1909, с. 1420–1442, № 12, 1909, № 12, с. 1565–1580.
226. Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII в.* Москва, 1978.
227. Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва, 1989.
228. Я. Н. Щапов, *Княжеские уставы и церковь в древней Руси.* Москва, 1972.
229. Я. Н. Щапов, Прохирон в восточнославянской письменности. In: *Византийский Временник*. Т. 38 (63). Москва, 1977, с. 48–58.
230. Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* Київ, 1993.

PRIEDAS NR. 1: ikivedybinės sutartys

Nr.	Metai	Sutartį sudarantieji	Susižadėję asmenys	Motyvai	Vestuvių laikas ir vieta	Šaltinis
1.	1522	Konstantinas Ostrogiškis (jaunikis) – Anastasija Simonienė Sluckienė (jaunosios motina) ir Jurgis Olekaitis Sluckis (jaunosios brolis)	Konstantinas Ostrogiškis ir Aleksandra Olekaitė Sluckytė	Yra	Nėra	M. Malinowski, A. Przewdziecki, <i>Źródła do dziejów polskich</i> . T. 2. Wilno, 1844, s. 425–428.
2.	1524	Konstantinas Ostrogiškis (sūnų) – Jurgis Radvila ir Barbora Radvilienė (dukra)	Ilja Ostrogiškis ir Ona Radvilitė	Yra	Yra	AGAD, AR, dz. XI, syg. 18, kop. 5–6.
3.	1533	Vasilijus Polubinskis (sūnų) – Marija Kopotienė (dukterį)	Ivanas Polubinskis ir Fedė Kopotaitė	Yra	Nėra	AKS. T. 3, nr. CDLII, s. 428–430.

4.	1538	Glebas Sapiega (pats) – Šimkas Mackevičius (dukterį)	Glebas Sapiega ir Katerina Mackovičaitė	Yra	Nėra	AGAD, AR, dz. X, sygn. 49.
5.	1549	Petras Zagarovskis (pats) ir Sanguškienė bei jos sūnus Dimitrijus Sanguška (dukterį/seserį)	Petras Zagarovskis ir Fiodora Sanguškaitė	?	Yra	AKS . T. 6, nr. I, s. 3
6.	1558	Mikalojus Radvila (Juodasis) (globotinį) ir Jurgis Chodkevičius (dukra)	Romanas Sanguška ir Aleksandra Chodkevičiūtė	Yra	Yra	AKS . T. 7, nr. XXXIX, s. 34–35.

7.	1560	Janušas Nesveckis (dukra) ir Janušas Ugrinskis (jaunikis)	Bogdana Nesvickytė – Janušas Ugrinskis	Yra	Yra	AIO3P. 4. VIII. T. 3, nr. XXI, c. 58–59.
8.	1563	Aleksandras Sanguška Koširskis (sūnų) ir Aleksandras Čartoriskis (dukterį)	Levas Sanguška Koširskis – Marina Čartoriskytė	Yra	Nėra	AIO3P. 4. VIII. T. 3, nr. XX, c. 48–50.
9.	1564	Steponas Zbaražskis (sūnų) ir Spytkas Jordonas (dukterį)	Petras Zbaražskis ir Barbora Jordonaite	?	Yra	LM TBK 35, nr. 236, p. 302–304.

10.	1565	Josifas Nemeričius (dukterį) ir Lozorius Ivanyckis (pats)	Nastasija Nemeričaitė ir Lozorius Ivanyckis	Yra	Yra	<i>Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь ХVІ ст. Наук. Ред. І. Ворончук. Київ, 2014, № 3, с. 124–126.</i>
11.	1566	Aleksandras Semaška (pusseserę) ir Gregorijus Valavičius (sūnų)	Bogdana Semaškaitė – Gregorijus Valavičius	Yra	Yra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3. nr. XL–1, с. 123–125.</i>
12.	1570	Vasilijus Zagorovskis (pats) ir Ona Čertoriskienė (dukterį)	Vasilijus Zagorovskis – Katerina Čertoriskytė	Yra	Yra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. LVIII, с. 206–208.</i>

13.	1571	Ona Masalskienė (dukterį) ir Mykolas Malinskis (sūnų)	Marina Masalskytė – Konstantinas Malinskis	Yra	Yra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. LXVII–1, с. 234–236.</i>
14.	1576	Bogušas Koreckis (sūnų) ir Jonas Chodkevičius (dukterį)	Joachimas Koreckis – Ona Chodkevičiūtė	Yra	Yra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. LXXXI, с. 290–294.</i>
15.	1595	Kristupas Radvila (jaunojo tėvas) ir Heronimas Chodkevičius (jaunosios globėjas)	Janušas Radvila ir Sofija Olelkaitė	Yra	?	<i>А. Скеп' ян, Князі Служця. Мінск, 2013, с. 220. Дадагак З. Дамова пра заключэнне шлюба паміж Янушом Р. и Соф' яй Алялькаўнай. ЗІ. 07. 1595. Берестовица.</i>

PRIEDAS NR. 2: ikivedybinių sutarčių kraiciai ir doviai

Nr.	Metai	Sutartį sudarantieji	Susizadėję asmenys	Kraitis	Dovis	Šaltinis
1.	1522	Konstantinas Ostrogiškis (jaunikis) – Anastasija Simonienienė Sluckienė (jaunosios motina) ir Jurgis Olelkaitis Sluckis (jaunosios brolis)	Konstantinas Ostrogiškis ir Aleksandra Olelkaitė Sluckytė	„ posogu dać tyścię złotych, gotowych, czerwoných, węgierskich, i wyprawę takową, jakaby na jej miłości książęcy stan przynależała, która niema być mniejsza trzech tysięcy kop groszy, monety liczby litewskiej” .	„a ja na onże czas [...] mam jej miłości przeciwko temu sowite wiano zapisać, na własnych imionach moich ojezystych, dziedzičných I wysłużonych, jako też kupionych, a od tego czasu [...] do trzeciej części wszystkich imion moich [...] miała” .	M. Malinowski, A. Przewdziecki, <i>Źródła do polskich. T. 2.</i> Wilno, 1844, s. 425–428.

2.	1524	Konstantinas Ostrogiskis (sūnų) – Jurgis Radvila ir Barbora Radvilienė (dukra)	Ijja Ostrogiskis ir Ona Radvilaitė	Nėra	Nėra	AGAD, AR, dz. XI, syg. 18, kop. 5–6..
3.	1533	Vasilijus Polubinskis (sūnų) – Marija Korotienė (dukterį)	Ivanas Polubinskis ir Fedė Korotaitė	„мает по той дочце своей сыну моему [...] дати тысячу золотых и триста и тридцат золотых в золоте, а имена на Подлаши на имя Ополе з Русили и с приселки и з границами со всего землею такъ как ся в собе тое мене мает [...] которое небожчик пан Копот за пятсот коп грошей купил“ . „А што ся теж ткнет шаг паненских и самого небожчика пана Коптевых убераней, перстеней, которые небожчик он Копот дочкамъ собиимъ отписал, того всего третяя часть мает быти [...] дана“ .	„а теж напротивку того всего внесена, которое по одной дочце [...] сыну нашему, князю Ивану будет дано, дозволил еси и через тот мой листъ дозволяю сыну моему, князю Ивану вено ее записати на половицы всех именей моих отчизных, выслуженных и закупленных, кроме заставных, на третей части [...] веновати на всех тех именех третюю чать ей записати, на которойже части мает вено ее записано быти пят тысячи золотых“ .	AKS. T. 3, nr. CDLII, s. 428–430.

4.	1538	Glebas Sapiega (pats)– Šimkas Maskevičius (dukterī)	Glebas Sapiega ir Katerina Maskevičaitė	„ посагу дати готовыми грошми двесте копь а у выправе сто копь грошей, а к тому часть имення в Жомойти которая на ней по матце ее паней Шимковой Зофей придет” .	Nėra	AGAD, AR, dz. X, sygn. 49.
5.	1549	Petras Zagarovskis (pats) ir Sanguškienė bei jos sūnus Dimitrijus Sanguška (jaunosios brolis)	Petras Zagarovskis ir Fiodora Sanguškaitė	„а што дотычет посагу , ино то ест описано в тестаменте небожчика князя Его Милости” .	Nėra	AKS .Т. 6, nr. I, s. 3.

6.	1558	Mikalojus Radvila (Juodasis) (jaunikio globėjas) ir Jurgis Chodkevičius (jaunosios tėvas)	Romanas Sanguška ir Aleksandra Chodkevičiūtė	„за девякою своєю посагу дати готовыми пенязьми две тищечи копь грошей лицьбы и монеты Литовское и тищечу золотых Угорцкихъ в золоте, готобами, або в роботе, и къ тому клейнотовъ, серебра, перель, шать и иных рухомых речей, прилучивши ку тымъ тисечьма золотыхъ черьленыхъ к золоте всее выправы , шгобы стояло за другую две тищечи копь грошей Литовскихъ” .	„маеть оправу веновную противь внесена ее, або посагу менованого вчинити и описати вено на именях своих такимъ обычаемъ, якобых я перестати на томъ хотель, либо на третей части зъ совитостью золота, серебро и пенези готовые кладучи, або тую всю суму того такового внесена ее и совитости на которыхъ именях своих певнумъ долгомъ описавши” .	АКС. Т. 7, пг. XXXIX, s. 34–35.
7.	1560	Janušas Nesveckis (jaunosios tėvas) ir Janušas Ugrinskis (jaunikis)	Bogdana Nesvickytė ir Janušas Ugrinskis	„а што ся дотычет посагу девки моей, тогда я маю триста коп грошей готовыхъ, а выправы сто коп грошей ему дати” .	„а скоро тые гроши пану Янушу до рук дойдут, тогда он девцы моей вено оправити мает” .	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, пг. XXI, с. 58– 59.

8.	1563	Aleksandras Sanguška Koširskis (jaunikio tėvas) ir Aleksandras Čertoriskis (jaunosios tėvas)	Levas Sanguška Koširskis – Marina Čartoriskytė	Nėra	Nėra	АОЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. XX, с. 48–50.
9.	1564	Steponas Zbaražskis (jaunojo tėvas) ir Svytkā Jordonas (jaunosios tėvas)	Petras Zbaražskis ir Barbora Jordonaitė	Nėra	„озевъшы посагъ по той панне въ его милости пана воеводи Краковьского в золоте, в серебре, в перлах и в пенезяхъ готовыхъ” .	LM ТВК 35, nr. 236, р. 302–304.
					„моць мети маеть и волень будеть записати вено с привенькомъ паньне Барбаре, воеводяныце краковской, на третей части двухъ частей именей [...] у суме пенезей – у двадцати тисечахъ копахъ грошей [...] дозволяет его милость сыну своему князю Петру малжонце его записати и внести на именя свой отъчизные, матерытые и выслужонные“ .	

10.	1565	Josifas Nemeričius (jaunosios tėvas) ir Lozorius Ivanuckis (jaunikis)	Nastasija Nemeričaitė ir Lozorius Ivanuckis	„што ся дотычет посагу [...] маю дати то есть пят сот коп грошей личбы литовское, по десети пенезей белых личачи у грошь, а другую пят сот коп грошей у выправе в перлах, в золоте, серебре, шатах и в выньших рухомых речах” .	„а его милость так же дочке моеи в тот же час оправу веновную , водле обычаю права, масть и повинень будет записати“ .	<i>Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь ХІІІ ст. Наук. Ред. І. Ворончук. Київ, 2014, № 3, с. 124–126.</i>
11.	1566	Aleksandras Semaska (jaunosios pusbrolis) ir Gregorijus Valavičius (jaunojo tėvas)	Bogdana Semaskaitė – Gregorijus Valavičius	„а по выданю в тыжден все имена ее, сестры моее, которые на нее прийти мают, што я на тот час в опеце и в руках своих держу, в целости зо венмь, яко ся в собе мают, поступити...” .	Nėra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, № XL–1, с. 123–125.</i>

12.	1570	Vasilijus Zagorovskis (jaunikis) ir Ona Čertoriskienė (jaunosios motina)	Vasilijus Zagorovskis – Katerina Čertoriskytė	„ посагъ и выправу з именовъ сыновъ своихъ, две тысячи копъ грошей литовскихъ, яко и старшее девце свои, ея милости княжне Олене дала, дать обещат рачила” .	„я тежъ оправу на противку внесся девьки ея милости на именахъ своихъ отчизньныхъ и набытыхъ, водле обычаю права, оправити девце ея милости княжне Катерине обявляюся” .	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, пр. LVIII, с. 206–208.</i>
13.	1571	Ona Masalskienė (jaunosios motina) ir Mykolas Malinskis (jaunojo tėvas)	Marina Masalskytė – Konstantinas Malinskis	„милости имена мои все отчизные, от небожника отца моего его милости славное памети князя Богдана Путятича мне правомъ прирожденымъ пришлые, [...] и все ктрунты земельные, всякие пожитки от мала до велика, так теж и данники село Космачов, его милости пану Костентину Етовичу Малинскому, зятю моему, а дочке моей княжне Марине Андреевне Масалской дарую и симъ листом моймъ вечными часы запишую...” .	Nėra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, пр. LXVII–1, с. 234–236.</i>

14.	1576	<p>Bogušas Koreckis (jaunikio tėvas) ir Jonas Chodkevičius (jaunosios tėvas)</p>	<p>Bogušas Koreckis (jaunikio tėvas) ir Jonas Chodkevičius (jaunosios tėvas)</p>	<p>„посагу обещанного четыри тысячи коп грошей литовскихъ готовыхъ, а в выправе, то ест в золоте, в серебре, клейнотах, перлах две тысячи коп грошей дасть” .</p>	<p>„тогда маю я, або сын мой, за тое внесенье ее милости [...] на третей части всехъ именей моихъ отчизныхъ, кушленныхъ, выслужонныхъ и якимъ колвекъ обычаемъ набытыхъ оправу учинит и записами слушными водлугъ права утвердить, не збраняючися жадными причинами“ .</p>	<p>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, нг. LXXXI, с. 290–294.</p>
15.	1595	<p>Kristupas Radvila (jaunojo tėvas) ir Heronimas Chodkevičius (jaunosios globėjas)</p>	<p>Janušas Radvila ir Sofija Olelkaitė</p>	<p>„а со sie na ten czas Xiężnie Jej Mczy w złoczcie w srebre pertach y kamienniach drogich y ynszych rzeczy ruchomych do podług inventarza iako do ręku moich doszło po smierci Jeo Miłosci Pana Starosty zmoyszkiego brata mego [...] wo własney majątnosci swey dziedzicznej” .</p>	<p>„kora tam ze prawnie y istotnie oprawę wedlug prawa Pospolitego Xiężnie Jej Miłosci uczynic ma y tamze zarazem powinen bedzie” .</p>	<p>А. Скеп' ян, <i>Князі Слуцкія</i>, с. 220. Дадатак 3. Дамова пра заключэнне шлюба паміж Янушом Р. и Соф' яй Агелькаўнай. 31. 07. 1595. Берестовица.</p>

PRIEDAS NR. 3: LDK valdovų privilegijos Stačiatikių Bažnyčiai

Valdovas	Metai	Stačiatikių Bažnyčios teismų bylos	Jaroslovo nuostatų paminėjimas	Šaltinis
Aleksandras Jogailaitis	1499	Atskirai neaprašoma, tik: „вже тыи выше писаные державцы нашы не мають в тыи дела духовные вступат ся, бо есмо приказали митрополиту и епископомъ судити и радити, и дела духовные справовати...“ .	„з ласки наше тое право, которое жъ выписано въ свитку Ярославъли, потвержаемъ симъ нашимъ листомъ...“ .	LM (1427–1506). UŽK 5, nr. 205, p. 127.
	1502	Atskirai neaprašoma, tik: „вже тые выше писаныи державцы нашы не мають в тые дела духовные вступати...“ .	„з ласки наше тое право, которое жъ выписано въ свитки Ярославли, потвержаемъ...“ .	LM (1427–1506). UŽK 5, nr. 249, p. 156 157.

Žygimantas Senasis	1511	Atskirai neartaiama, tik: „крьвды церкви Божее и митрополиту и епископомъ не чынили, в доходы церковные и во вси sprawy и суды духовные нр вступали ся“, о таір рат: „Мають они дела вси духовные справовати водле давного обычая восточное церкви“ .	Nėra. Tik: „и иные члонки, которые выписаны суть въ свитку правъ духовных ихъ закону греческого...“, таір рат „и мы посмотрившы в ихъ права духовные писаные, которые ж с початку веры ихъ вставлены и имъ даны, и теж видевшы листы, привилья предковъ наших...“ .	LM (1511–1518). UžK 9, nr. 6, p. 76–77.
Steponas Batoras	1585	Atskirai neartaiama, tik: „и суды ему належачые отъсправовати“ bei „справы ихъ духовьные справовати и судити...“	Nėra. Tik: „справовати и судити водлугъ давнього обычаю будугъ“ .	LVIA, F. 389, ap. LM, b. 73, l. 62 v. – 65. Nuorašai: VUB RS. F.5–B16–2085, l. 3–4v.; LMAVB RS. F. 16–202 (3), l. 297 v., nr. 11.

PRIEDAS NR. 4: kiti LDK valdovų raštai

Valdovas	Metai	Skundo objektas	Skundo priežastis	Valdovo sprendimas ir kontrolė	Šaltinis
Žygimantas Senasis	1509	Nėra konkretus – apibendrintai visi LDK rusėnišką žemių gyventojai	„многии люди, Русь, въ тыхъ местехъ незаконне мешкають, жоны поймуочи не венчаються, и детей крестити не хотятъ, и на исповедь не ходятъ“ .	„приказуемъ вамъ, абы есте за тыми людьми не стояли и тымъ слугамъ его ихъ выдавали, перед дворяниномъ нашимъ Ивашкомъ Черкасомъ“ .	АЗР. Т. 2, nr. 51, с. 62–63.
	1533	„Княземъ нашимъ и паномъ и воеводамъ и старостамъ и наместникомъ и тивуномъ и бояромъ и всемъ заказникомъ у отчисне нашой у Великомъ Княжстве Литовскомъ“ .	„жалуючи, штож деи вы делаете людемъ его церковнымъ великии кривды, квалты и грабежы и въ дела его духовный вступаетесь“ .	„приказуемъ вамъ подь нашимъ гневомъ, ажбы [...] въ дела бы есте его духовный не вступали ся...“ „мы казали тому дворянину нашему поповъ вашихъ и людей въ его делахъ духовныхъ мощно иманочи перед нимъ [т. у. metropolis] ставити“ .	VUB RS. F5–A21–4232; АСЗР, Т. 6, nr. 10, с. 19–20.

Žygimantas Senasis	1544	„княгини Юрьевой Семеновича Слуцкой княгини Олене“ .	<p>„шгож дей ты (т.у. Елена Слуцкая) наместникомъ своимъ Слущкому и Копыльскому кажешъ въ дела духовныи вступатися, который дей врядники твои поповъ судятъ, и въ казнь замковую сажаютъ, и вины на нихъ берутъ, и мужовъ съ жонами ропускаютъ и ропусты берут, а до права и до казни ихъ духовное не выдають“ .</p>	<p>„для чогожь мы послали дворянина нашего Кондрата Рыла, и словомъ отъ насъ казали ссмо тебе мовити, и симъ листомъ нашимъ приказуемъ тебе, ажбы твоя милость у справы духовныи ихъ врядовникомъ своимъ ничимъ ся вступовати не казала...“ .</p>	АЗР. Т. 2, пр. 230, с. 397.
--------------------	------	--	--	---	-----------------------------

Žygmantas Augustas	1546	„архиепископу митрополиту Киевскому, Галицкому и всея Руси Макарию”	<p>„о нерядности и несправе, которая ся дъеть межи духовенства вашего Реческого закону, такожъ межи князей и пановъ и простыхъ людей въ законе башомъ, а звлаша, ижъ межи владыкъ всихъ, яко на Вольни ся дъеть, ижъ не подле правилъ святыхъ отецъ и ни подле права, блуды и роспушенства ся великии делають” .</p>	<p>„про то, абы еси венхъ епископовъ листы нашимии господарьскими обослалъ, ижъбы они на рокъ отъ насъ назначонный [...]” .</p>	АЗР. Т. 3, пр. 3, с. 3.
--------------------	------	---	--	---	-------------------------

<p>Žygimantas Augustas</p>	<p>1558</p>	<p>„князю Юрью Юрьевичу Слыщкому“</p> <p>1) „обтяжливо жалуючи на архимандрита [...] и на игумена [...], и на поповъ Слудскихъ, и на иншихъ поповъ по всимъ именьямъ твоей милости“</p> <p>2) „а къ тому дей врядники твоей милости, по всимъ именьямъ твоей милости“</p>	<p>1) „штож дей они въ справе церковной не водле звѣчаю и постовленья закону Греческого ся справують, и въ справахъ духовныхъ его (т.у. петрополіто) яко старшого пастыря своего послушны быти, и на Соборъ для науки духовное до его ездити, [...] не хочутъ“ .</p> <p>2) „въ справы ся духовные вступаютъ, и судятъ и справують, и роспусты чинятъ, и выны духовные на себе берутъ“ .</p>	<p>1) „ приказуемъ тебе (т.у. kuniąksięciui Jurgiui Sluckiui) [...] и попамъ Слудскимъ, и иншимъ попомъ по всимъ именьямъ твоей милости, въ справе церковной закону вашого Греческого водле стародавнего обычая и постановленья ся спрововати, и въ справахъ духовныхъ его милости яко старшого пастыря своего послушни быти“</p> <p>2) „а врядникомъ бы своимъ твоя милость съ пилностью росказалъ, ижъбы они, черезъ то, въ справы духовные ничимъ ся не вступовали, и ни судили, а винъ духовныхъ на себе не брали“ .</p>	<p>АЗР. Т. 2, кн. 230, с. 397.</p>
----------------------------	-------------	---	---	--	------------------------------------

Žygimantas Augustas	1568	Metropolitо Jono kreipimasis į valdovą Gardino scime	„абы светские особы во владность справъ и судовъ, духовнымъ особамъ здавна належащихъ, ничимъ не вступовалися”	„О томъ листы съ канцелярии его милости господарской выданы будутъ“ .	АЗР. Т. 3, пг. 43, с. 145.
	1568	„Браславскому и Веницкому князю Богушу Федоровичу Корецкому, а въ небытности его милости самого въ Браславе и въ Веницы, ино подстаростимъ тамошнимъ“ .	„естъ потреба, абы въ справахъ и судехъ, которые враду и пастырству его належаать, постановленые было учинено” .	„хочемъ мети и приказуемъ, абы твоя милость, княже старосто, а въ небытности его самого, ино вамъ подстаростимъ его тамошнимъ Браславскому и Веницкому приказуемъ“ , въ месте и на волости нашей, во всемъ повете Браславскомъ и Веницкомъ, въ справы церковные и суду ихъ духовному належащие ничимъ ся черезъ то не вступоваль и никому ся въ то вступовати не казалъ и не допускаль“ .	АЗР. Т. 3, пг. 46, с. 149.

Steponas Batoras	1585	Visai LDK	<p>„въ справы духовные ему и духовенству его належачы вступуются, и жоны отъ мужовъ привлашачи тымъ собе пожитокъ ропускають, въ чомъ се дей великое уближенне праву его духовному деть“ .</p>	<p>„про то хочемъ мети и приказуемъ вамъ, абы есте такъ духовные яко светские Римского закону, и тежъ всякого стану и достоенствъ люди Греческой веры, въ доходы церковные и во вси справы и суды духовные, митрополиту и духовенству его протопомъ належачы не вступовалися, и ропусковъ мужомъ съ жонами не чинили. кгдажь то не светскому, але духовному суду належитъ“ .</p>	<p>LVI A. F. 389, ар. LM, b. 73, l. 65 v. – 66; AZP. T. 3, пр. 149, с. 292–293.</p>
------------------	------	-----------	--	--	---

Žuigimantas Vaza	1592	<p>„княземь, паномь, воеводомь, маршалкомь, старостамь, державцамь, княгинямь, панямь вдовамь, тивуномь, урядникомь земскимь и дворнымь, земляномь и дворяномь нашимь, и всимь обывателемь панства нашего Великого Княжства Литовского“ .</p>	<p>„въ справы духовные закону Греческого, митрополиту и епископомь належачые вступаються, поповь въ добрахъ и именяхъ ихъ, вашихъ и властныхъ нашихъ при церквяхъ мешкаючихъ судять, и малженства венчаные межи народомь хрестьянскимь розволятъ“ .</p>	<p>„въ томь напоминаемь, а въ небытности вась самыхъ урядникомь и наместникомъ вашимь приказуемь, абы есте въ добрахъ и именяхъ нашихъ и своихъ властныхъ поповь при церквяхъ мешкаючихъ не судили, малженствъ венчалныхъ не розводили“ .</p>	<p>АЗР. Т. 4, пг. 31, с. 41.</p>
---------------------	------	---	---	---	--

PRIEDAS NR. 5: skyrybų sutartys, jų forma, priežastys, laisva valia ir „atleidimas“ nuo santuokos

Nr.	Metai	Asmenys	Sutarties forma	Priežastys	Laisva valia	Atleidimas nuo santuokos	Šaltinis
1.	1554	Stanislovas Jakubaitis ir Sofija Zaleskaitė	Žodinė. Minimi raštai	Yra	Nėra	Nėra	Н. Сліж, Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты, далагак 27, с. 535–536.
2.	1557	Ivanas Tarusa ir Marija Kumpelaitė	Žodinė. Minimi raštai	Yra	Yra	Yra	АВАК, т. 17, nr. 992, p. 413–414.
3.	1560	Stanislovas Husanas ir Sofija Verbickaitė	Žodinė	Yra	Yra	Yra	LM (1559–1562), nr. 253. ТБК 39, nr. 207, p. 82.

4.	1562	Jonas Jackovičius ir Ona Nesteraitė	Žodinė.	Yra	Yra	Yra	LM (1559–1562), nr. 253, TBK 39, nr. 623, p. 401–402.
5.	1562	Fiodoras Žuka ir Nastasija Hlebaite	Žodinė	Yra	Yra	Yra	Н. Слѣж, Шлюбныя і пазылюбныя стасункі шляхты, дадатак 28, с. 537– 538.
6.	1564	Kasparas Nikodimovičius ir Ščasna Mikolaitė	Žodinė. Minimi raštai	Yra	Yra	Yra	LVI A. F. 389, ap. LM, b. 260. LM (1562–1565), nr. 260, TBK 46, nr. 207, l. 717–718.

7.	1564	Jackus Dobrylėckis ir Marija Borzobogaitė Krasinskaitė	Rašytinė	Yra	Yra	Yra	Yra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. XXIV, с. 70–72.</i>
8.	1566	Grigorijus (Grīgas) Astikas ir Jadvyga Nosilskaitė	Rašytinė. Teisme pateikti abiejų šalių raštai.	Yra	Yra	Yra	Yra	<i>Н. Слѣж, Шлюбныя і пазылюбныя стасункі шляхты, дадатак 29, с. 538– 541.</i>
9.	1581	Jonušas Glinskis ir Katerina Irikaitė	Žodinė.	Yra	Nėra	Yra	Yra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. XCII, с. 332–333.</i>

10.	1585	Andriejus Okuničius ir Marija	Žodinė	Yra	Yra	Yra	ИИОМ. Вып. 7, с. 368.
11.	1589	Griška Jackovičius ir Gasiuta Klipaitė, atstovaujama tėvo Ivano	Žodinė	Yra	Yra	Yra	ИИОМ. Вып. 7, с. 473–474.
12.	1589	Konstantinas iš Pševorko ir Tilija Justakaitė	Žodinė	Yra	Nėra	Yra	АИОЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. CXI, с. 450.

13.	1594	Jonas Volickis ir Teodora Golovinskaitė	Rašytinė. Teisme pateikti abiejų šalių raštai.	Yra	Yra	Yra	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. CXIV, с. 454–456; 457–459.</i>
14.	1600	Stanislovas Soroka ir Katerina Maželkaitė	Rašytinė	Yra	Nėra	Yra	<i>ОД. Вып. 6, nr. 84, с. 122.</i>
15.	1606	Kiško Jakimovičius ir Agafija	Žodinė	Yra	Yra	Yra	<i>ИЮМ. Вып. 8, с. 274.</i>

16.	1609	Todoras Lunka ir Aliona Kostiovnaitė	Žodinė	Yra	Yra	Yra	Yra	Yra	ИНОМ. Вып. 8, с. 285.
17.	1611	Ostapas Zenkovičius ir Tiodora Teodoraitė	Žodinė	Yra	Yra	Yra	Yra	Yra	ИНОМ. Вып. 8, с. 314.
18.	1623	Ivanas Mechnikejievčius ir Chodosija	Žodinė	Yra	Yra	Yra	Yra	Yra	ИНОМ. Вып. 8, с. 376.

PRIEDAS NR. 6: skyrybų sutartys ir leidimai sudaryti kitą santuoką, draudimai, turto dalybos, sankcija

Nr.	Metai	Asmenys	Leidimas sudaryti kitą santuoką	Draudimas šaukti į teismą	Turto dalybos	Sankcija	Teismas, kuriame pateiktas raštas
1.	1554	Stanislovas Jakubaitis ir Sofija Zaleskaitė	?	Yra	Yra	Yra	Valdovo parinkčių
2.	1557	Ivanas Tarusa ir Marija Kumpelaitė	Yra	Yra	Yra	Yra	Gardino ikireforminis žemės (pilies)
3.	1560	Stanislovas Husanas ir Sofija Verbickaitė	Nėra	Yra	Yra	Yra	Vilniaus vaivados vietininko

4.	1562	Jonas Jackovičius ir Ona Nesteraitė	Yra	Yra	?	Yra	Vilniaus vietininko	vaivados vietininko
5.	1562	Fiodoras Žuka ir Nastasija Hlebaite	Nėra	Nėra	Nėra	Nėra	Vaivados paskirtųjų	
6.	1564	Kasparas Nikodimovičius ir Ščasna Mikolaite	Yra	Yra	Nėra	Yra	Vaivados vietininko	Vaivados vietininko

7.	1564	Jackus Dobrylčickis ir Marija Borzobogaitė Krasinskaitė	Yra.	Yra	Nėra	Yra	Lucko pilies teismas
8.	1566	Grigorijus (Grigas) Astikas ir Jadvyga Nosilskaitė	Yra	Nėra	Nėra	Yra	<i>Vaivados paskirtųjų</i>
9.	1581	Jonušas Glinškis ir Katerina Irikaitė	Yra	Yra	Nėra	Yra	Volodymyro pilies teismas

10.	1585	Andriejus Okuničius ir Marija	Nėra	Yra	Nėra	Nėra	Mogiliovo magistrato
11.	1589	Griška Jackovičius ir Gastiuta Klipaitė, atstovaujama tėvo Ivano	Yra	Yra	Nėra	Nėra	<i>Mogiliovo magistrato</i>
12.	1589	Konstantinas iš Pševorko ir Tiliija Justakaitė	Nėra.	Yra	Nėra	Nėra	Volodymyro pilies

13.	1594	Jonas Volickis ir Teodora Golovinskaitė	Yra tik Teodoros rašte.	Yra	Yra	Yra	Yra	Yra	Lucko pilies
14.	1600	Stanislovas Soroka ir Katerina Mažeikaitė	Yra	Nėra	Nėra	Nėra	Nėra	Nėra	<i>Ukmergės pilies</i>
15.	1606	Kiško Jakimovičius ir Agafija	Nėra	Nėra	Nėra	Nėra	Nėra	Nėra	ИЮМ. Вып. 8, с. 274.

16.	1609	Tiodoras Lunka ir Aliona Kostiovnaitė	Yra	Yra	Nėra	Nėra	Nėra	Mogiliovo magistrato.
17.	1611	Ostapas Zenkovičius ir Tiodora Teodoraitė	Nėra	Yra	Nėra	Nėra	Nėra	<i>Mogiliovo magistrato</i>
18.	1623	Ivanas Mechnikejevičius ir Chodosija	Nėra	Yra	Nėra	Nėra	Nėra	Mogiliovo magistrato.

PRIEDAS NR. 7: sutuoktinių pagėimai

Nr.	Metai	Sutuoktiniai	Kas pabėgo?	Skundo esmė	Atsakovo pozicija	Šaltinis
1.	1551	Kristupas Zaviša ir Jadvyga Malcheraitė	Žmona	Vyras dėl sveikatos problemų paliko žmoną karčemoje. Pas žmoną atvyko jos mama ir ją išsivėžė.	Uošvė atvyko į karčemą prašoma dukros, paskolino pinigų.	LVI A, F. 389, b. 239, I. 111 v.
2.	1552	Sofija Petrovna ir Lukašas Mikolaitis	Žmona	Vyrą skundžia žmona ir paaiškina kodėl pabėgo: 1) atėmė tevoninį dvarą („мощно а кварталовне на себе възль”); 2) vyras smurtavo; 3) dabar dėl to ir santuokos teisiai bažnytiniam teismė.	Teigė, dvaro neatėmęs. Teismas nusprendė dvarą grąžinti merginai	LVI A, F. 389, ap. LM, b. 240, I. 596-598.
3.	1552	Martynas Fedkovičius Tarasovičius ir Uršulė Ščasnaite	Žmona	Uršulė pabėgo pas Stanislovą Hlebaity Polonskį ir kvietė vyrą į bažnytinį teismą	Tarp Martyno ir Stanislovo buvo susitarimas, užrašytas dvaras. Teismas pakartojė bažnytinio teismo sprendimą, grąžino Uršulę	LVI A, F. 389, ap. LM, b. 244, I. 11 v. – 15 v.

4.	1552	Bogdanas Jurjevičius Zbuniškis ir Marina	Žmona	Skundžia uošviteņ, kad šī, svečiudamasi pas juos, išsivēžē žmonā ir turta. L. 159: „кды была и дочька дей ее а его жона Марына, забравшы немало маегъности его ехала з нею” .	?	LVI A, F. 389, ap. LM, b. 244, l. 159–160.
5.	1556	Andrejus Janovičius ir Jagneška Ščasovna Rekstaitė	Žmona	l. 100 v.: „жона его [...] змовившыся з не якимъ [...] служебникомъ пана Лукаша Леньского [...] покравши всю маетность его ночнымъ обычаемъ з дому [...] втекли проч нетъ ведома где” .	?	LII RS 1/50, b. 252, l. 100v.– 101.
6.	1563	Mykolas Labunskis ir Marija Gulevičaitė	Žmona	с. 46: „без бытности его з дому его выехала” .	с. 47–48 paaiškėjo, kad vytas smurtavo	AЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. XIX–1, с. 46–47.
7.	1563	Gerasimas Bogdonaitis ir ?	Vyras	Skundą davė tėvas: „в ночи оть мене утекъ [...] починивши мене не мало шкгоды” .	?	АВАК. Т. 22, nr. 541, с. 288.

8.	1565	Pavelas Berežeckis ir Barbara Michnovna Martinaitė	Žmona	563 v.: rosūnis „вне бытности его приехавши [...] которого дей жоною его маткою свою тотъ пасынокъ его зобравши на возы скрини з маетностью его [...] с тымъ веимъ прочъ не ведати где поехали” .	?	LII RS 1/53, b. 255, l. 563 v.–564.
9.	1565	Senko Sencovičius ir ?	Vyras	с. 163: „втекъ отъ мене зять мой Сенько Сенцовичъ и не мало зашкодивши...” .	?	АВАК. Т. 22, nr. 310, с. 163.
10.	1567	Vasilijus Zagorskis ir Marina Zbaražskaitė	Žmona	с. 152–153, atsižvelgęs į dukros prašymą, pasiėmė tėvas: „дочка его милости, мальжонка пана Василия Загоровского, до его милости выпшла тамъ же дей са селе, за великимъ плачемъ ее его милост с собою взяти	с. 47–48 paaiškėjo, kad vyras smurtavo	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. XLV–3, с. 152–153.
11.	1569	Vasilijus Koleda ir Bogdana Jevrimovnaitė	Vyras	с. 181: „о забране маетности матки того Яцъка Богданы Евхимовны, проч ехал” .	?	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. L, с. 181.

12.	1573	Vasilijus Cholonevskis ir Polagėja Matiasaitė	Žmona	c. 281: rabėgo pas motiną „яж она мало не всю маетност мою без воли и ведомости моее [...] выбрала и до матки своее отвезла“	Motina atsisakė gražinti dukterį.	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. LXXXVII, с. 281.
13.	1576	Vasilijus Zagorskis ir Katerina Čertoriskaite	Žmona	c. 297, išvažiavo pas motiną ir nebegrįžo: „на ден светых апостал Петра и Павла до ее милости ку Земену послал, которая назад и до сего часу до его милости не приехала“ .	Moteris atsisako grįžti pas vyrą, nes bijo, kad šis ją dėl santuokinio reikalo kvies į teismą.	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. LXXXIII, с. 297.
14.	1577	Vasilijus Zaranka ir Katerina	Žmona	Uošvė su sūnumi užpuolė durų ir išsivėžė žmoną	?	ОД. Вып. 10, nr. 439, с. 115–116.
15.	1577	Simonas Dušinskis ir Katerina Beniaskaitė	Žmona	Rabėgo įkalbėta motinos.	?	ОД. Вып. 10, nr. 580, с. 148

16.	1579	Fedka Jablonskis ir ?	Žmona	с.466: „жона моя проч з дому утекла, якож забрала с собою...” .	?	АВАК. Т. 39, с. 466, пг. 622.
17.	1580	Nelida Tiškaitė ir ?	Vyras	с. 316–317: „вжо оть колку летъ, мужъ дей мой прочъ оть мене одышол на низъ, то пакъ маючи ведомасть оть тыхъ людей, што на низу бывають, же его въ животе не стало, нижли не хотячи мешкать въ блуде, пошла за мужъ” .	?	ИЮМ. Вып. 7, с. 316–317.
18.	1580	Ivanas Butakas ir Masiuta Ivanova	Žmona	с. 513: „не мало речей мужа своего з дому Игната Бутака забрашы з жолнерами проч утекла” .	Atsakovė - žmonos sesuo su vyčiu. Jai nustatytas terminas surasti seserį.	АВАК. Т. 39, пг. 777, 778, 779, 855, 972.
19.	1585	Grigas Dubliackis ir Nastasija Mitrochaitė	Žmona	с. 442, rabėgo įkalbėta trečiūjį žmonių. Jai sakė: „жебы она со мною в дорогу и з детми не схала, бо дей [...] не ед за мужом своим иж дей тебе самую продасть и дети твои” .	?	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, CVIII, с. 441–443.

20.	1585	Laurynas Šipila ir Uršulė	Žmona	с. 66, žmona per prievartą išsivėžė jos tėvas: „намовивши ее, з дому моего, з места Поневежского вывезь и выпроводить“ .	?	АВАК. Т. 26, пг. 106, с. 66.
21.	1585	Jokūbas Matanovičius ir Jadvyga Stanislovaitė	Vyras	с. 96–97: „зять его [...] безъ бытности его в томъ дому его, шкодь не мало починивши и жону свою, а дочку его именемъ верху помененую покинувши, прочь утекъ“ .	?	АВАК. Т. 26, пг. 160, с. 96–97.
22.	1586	Mikalojus Katovičius ir Magdalena Mikolaitienė	Žmona	с. 50: „с тымъ веимъ своимъ иду до брата своего“ .	„и потреба ли дей буде мужу моему, нехай за мною еде“ .	АВАК. Т. 39, пг. 777, 778, 779, 855, 972.
23	1586	Paulius Matejevičius ir Katerina Esipovaitė	Žmona	с. 371: „всемшы передь себе злый умисль свой, препомневшы боязни Божее и повинности малжоньской [...] всю што одно было, неть ведома где выпровидила и вывезла, неть ведома где и сама утекла“ .	?	АВАК. Т. 26, пг. 450, с. 371.

24.	1586	Balceras Kurajėdas ir Banaitė	Žmona	с. 381: „жона его на име Баневна з намовы отца своего [...] забравшы статку домового его властного не мало с того дому его до тогожь отца своего пошла“ .	?	АВАК. Т. 26, nr. 469, с. 381.
25.	1586	Stanislovas Kelpša ir Ščasna Ščefanovna	Žmona	с. 451: rabėgo pas seserį ir jos vutą „набравшысе свое воли лихое, магъности его рухомое не мало забравшы, прочь с того дому его [...] ухала“ .	?	АВАК. Т. 26, nr. 582, с. 451.
26.	1589	Jonas Stanislovaitis ir Raima Jurevičiūtė	Žmona	Į dvarą atvykęs uošvis išsivėžė žmoną ir žentą sumušė.	?	ОД. Вып. 2, nr. 347, с. 65.
27.	1598	Jacko Kanaševičius ir Marija Gridkaitė	Žmona	с. 255: „дей жона моя Марья а дочка его, неть ведома для которос причины отъ мене отошла и до него, отъца своего, прибегла“ .	с. 256: išsiskyrė bažnytinio teismo akivaizdoje, vienas kitą iš santuokos paleido. Ieškovas teigė, kad skyrybų neleido.	ИЮМ. Вып. 8, с. 255–258.

28.	1602	Ivanas Tatarinas ir Marija	Žmona	с. 491, moteris svetimavo ir vėliau su meilužiu „утекли дей проч, починивши в небытности его школ немало” .	?	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, nr. СХХIII, с. 490–491.
29.	1602	Onikijjas Mutikalskis ir Ona Elenskaitė	Žmona	с. 492, kartu praguveno 32 metus, suguveno 11 vaikų ir moteris kažkodėl rabėgo „учинивши надло мною явную зрады и подступокъ, што никому доброму того не годить” .	?	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, СХХIV, с. 492–493.
30.	1610	Bogdanas Luknovičius ir Ulita Smorskaitė	Žmona	с. 297: žmona svetimavo su kazokais, o vėliau su jais rabėgo. Ваажуитинис теисмас жуос ішскутė реміантис vien угуо skundu: „всю забравшы, съ тыми жь казаками запорозкими оть мене втекла” .	?	ИЮМ. Вып. 8, с. 296–300.

PRIEDAS NR. 8: sutuoktinių išvarymai

Nr.	Metai	Sutuoktiniai	Kas išvarytas?	Skundo esmė	Atsakovo pozicija	Šaltinis
1.	1540	Martynas Paškaitis ir ?	Žmona	s. 70 „devkū moją, а жону свою, не ведати где поделъ” .	„нижли таж дочка его, а жона моя, у вилюю Божего нароженья прошлого отъ мене въ ночи прочь пошла, невемъ где” .	<i>АВАК</i> , Т. 17, пг. 173, с. 70.
2.	1551	Ona Petrovna ir Vaitiekus Adamovičius Kovlevičius	Žmona	l. 655 v.: „будучи ми за нимъ в малженстве отогналь мя бил отъ себе гдежь я его о внесенье свое якъ о монету пенезей, такъ о шаты” , „мене самую збил а з	l. 656 v.: „сама доброволне, побравшы многие речи свои и мой сама з дому пошла	<i>LVI A</i> , F. 389, ар. LM, b. 240, l. 596-598.
3.	1551	Fedka Danilaitė ir Chodka Glebaitis	Žmona	Vertė užrašyti kraiti, dovi, vertė stoti į vienuolyną ir duoti skurybas, bet ji pranešė esanti neščia. Vygas tada l. 99: „беременную з дому своего вонь выбиль” .	Pati išvyuko pas tėvą: „одно на побыванье просиласе до тебе, отпа своего” .	<i>LVI A</i> , F. 389, ар. LM, b. 242, l. 98 v. – 100.

4.	1556	Vaska Danilovičius ir Nastasija	Žmona	с. 128: „сесту мою [...] и с тьмь сыномъ своимъ, которого дей онъ с нею у малженстве мешкаючи привылъ, з дому имения своего отъ себе прочь отбилъ и отогналъ” .	?	АВАК. Т. 21, пг. 218, с. 128.
5.	1556	Elena Jundilaitė ir Marcheras Jundilas	Žmona	с. 185: „не маючи жадное причины, мене збилъ окрутьне, змордовалъ” , taida „отъ все маетности моей мене выгналъ з дому” , jog vos „ледве утекла боса и окрутьне збитая” .	?	АВАК. Т. 22, пг. 360, с. 185.
6.	1560	Povilas Lyka ir Jagneška Miskaikė	Vyras	с. 422: „безъ всякое причины мене зъ дому выгоняеть и забиваеть и иншихъ людей мене бити направуеть” .	с. 422: „дей я николи его зъ дому выгоняла и не била и во всемъ дей ему, яко мужу своему,	АВАК. Т. 17, пг. 1002, с. 422–423.
7.	1564	Fiodoras Chomiakas- Smordovskis ir Ona Jackaitė	Žmona	с. 91: „з дому своего бременную, ув одной сукни а в кошули, до мене, до Луцка, тут в томъ мой прислалъ” .	с. 92: „пан мой не маст в себе жоны, одно дей у себе кухарку поведилъ” .	АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, пг. XXXI, с. 91–92.

8.	1572	Manuilo Bolobanas ie Marucha Lazovskaitė	Žmona	с. 260: „жону свою а внуку мою, повторе збивши и змордовавши посторонками, самъ рукою своєю з двора и з села своего Осекрова у в одной кошули выгналъ“ .	?	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, нг. LXXXI, с. 260–261.</i>
9.	1589	Ivanas Bolobanas- Osekrovskis ir Raina Stakorskaja	Vytas	с. 451: „мене, малжонка своего, безвьиньне, если з умыслу своего, або з намовы людское, неприязни, немилоост и змовившися з братею своюю и с приятельми своими. мене од оное всее маестности моее ктвалтовне выбила“ .	?	<i>АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3, нг. СХII, с. 450–451.</i>

SUMMARY

Relevance of the research and the research problem. The concept of marriage, nurtured for centuries by Christianity and well-established throughout Europe, states that it is the only legitimate and eternal union between a man and a woman, yet, it has undergone gradual transformation in contemporary society. In reacting to the passage of time and local actualities, changes have taken place relatively slowly. First, the formation of marriage also started being confirmed by secular, i.e., state, law. This shift was advanced by the Protestant Reformation movement whose pioneers and adherents declared marriage to be a secular matter. Later, civil marriage and divorce were legitimised in the Napoleonic Civil Code. Second, the legitimisation of cohabitant or de facto partner status in Sweden in 1973 was formalised with the adoption of a law concerning their shared real estate property. In the second half of the 20th century, this was also introduced in laws in other European states, including Lithuania in 2001. Currently, a law on a registered partnership (civil marriage) is still being deliberated and in the process of being passed in Europe, which foresees a legal, gender neutral partnership between individuals. This issue has resulted in tense discussions in all of Europe, and especially in Lithuania. Discussions began to turn to the question of what type of partnership between individuals can be considered legitimate, also raising the question of whether this law conflicts with legal and moral norms, and if it is generally in opposition to societal morals.

The discussions struck at fundamental questions regarding the institute of marriage and spousal relations, namely, their legitimacy, form and meaning. Thus, in searching for answers to these questions, researchers are frequently looking at family law norms and the processes of their systematisation, also – at the history of the institute of marriage and spousal relations. The latter started being studied at the turn of the 19th–20th centuries with the first wave of feminism and when positivism became better entrenched in historiography. These studies analysed women’s legal, property and social

situation, as well as the history of the institute of marriage. The history of the family and marriage started being researched more intensively in the 1950s–1960s with the second wave of the feminist movement. Attempts were made to search for “women in history”, as parallel to HIStory, researchers also wished to unveil HERstory. This process was accompanied by the greater prevalence of the ideas proposed by the third generation of representatives of the Annales School in history research. They referred to the goal of examining the ordinary statistical person, analysing the history of mentality, or, the structure of past societies. For example, Philippe Ariès’ monograph about childhood in Europe also analysed parent-child relations, and this touched on the social history of the family. The researcher was criticised however – it was thought that some of Ariès’ conclusions were unfounded or were too bold, and so demanded additional research. In this way, the ideas of the Annales School and the feminist movement revived the popularity of family and marriage research, while historians’ research conclusions were supplemented and coordinated with the results of analyses from other disciplines. History of the family research currently holds an important position in the humanities and social sciences.

Several directions in research on the history of the family dominate contemporary historiography. Two of them form the basis of the problem being studied in this particular research – namely, gender studies and research of the history of marriage. Gender studies combines research results from different disciplines and highlights the fundamental differences between the social and economic situations experienced by the genders. Yet, in recent decades gender history research has been largely dominated by the topic of women in the past. Due to this focus, the most important roles of the daughter, wife, mother and widow have become more evident in the history of the household, the economy, culture, politics and religion. This has been similarly accomplished at least in part in historical research on the Grand Duchy of Lithuania (GDL) – research has been conducted on the legal and property-

related situation of women, also, the main fields of political and cultural activity of the woman, first of all the female magnate and noblewoman, have been unveiled. However, researchers have noticed that the overt prevalence of the topic of women in gender studies has revealed a problem in the historiographical context – a lack of analogous historical research on men and gender relations in history. An analysis of partnership and the history of spouses in gender history research in the GDL would allow at least a partial equalisation of this situation. Also, research of spousal relations is important for our understanding of society in the GDL as it highlights the most significant legal and cultural phenomena and gives us the chance to look back on the everyday life of past societies and the emotional world surrounding it.

Another large group in research on the history of the family are studies of the institute of marriage. A more consistent examination of the institute of marriage commenced in the second half of the 20th century. This was when the research conducted by Georges Duby, a third-generation representative of the Annales School, was published and the historian analysed the institute of marriage in medieval France. Duby claimed that several models of marriage existed in medieval France, which were represented by two social groups and their differing attitudes towards marriage and its meaning. Laypeople (the noble estate) were most concerned with the practical aspect of marriage: the closeness of two families, legitimate heirs and the concentration of property. As a result, nobles sought to enter into as many marriages as possible, and in order to protect their family's property they would marry close relatives. The clerical estate meanwhile nurtured monogamy and other norms espoused by Christianity: the clergy declared marriage to be eternal and indissoluble, and set out legal conditions for entering into marriage that banned consanguinity. Both of these models competed against one another, however in time the Christian model for marriage became more entrenched as the competencies of Church and secular

law were separated – it was at this point that marriage and its dissolution started being regulated by the Church.

Research of the history of marriage in the GDL also revealed the dual nature of this institute, as it was regulated under both secular and Church law. The Second Statute of Lithuania stipulated a norm (V;§18) that separated the competencies of the Church and secular courts when presiding over divorce cases. Church courts had to confirm a divorce, while the secular courts had to preside over matters of the division of property. However, the question of when the competencies of these courts in cases concerning marriage started being separated, or how closely society in the GDL actually abided by this kind of separation of prerogatives, has yet to be studied properly. The analysis of this kind of problem is important because it offers us insights into the process of Christianisation in the GDL – namely, the collision of pagan traditions (some of which were preserved in secular law) and Christian norms and the establishment of the latter in society.

Object of the research. The object of this research is complexical and its basis consists of research of spousal relations in the GDL, while confession (Orthodox believers) and estate (the nobility) served as research object indicators. For this research, I chose to study Orthodox believers as the Orthodox Church in the GDL experienced a difficult period in the 15th–16th centuries – it experienced internal problems due to its inadequate administration. Relics of custom law remained in the Ruthenian territories of the GDL inhabited by Orthodox believers, where marriage was comparable to a contract, entered into freely and easily terminated if needed. This “secular character of marriage” (Pol. *świecki charakter małżeństwa*) meant that it was not just the Church courts that presided over problems in Orthodox marriages, but secular courts as well. The decision to examine marriages between the Orthodox nobility in particular was determined by their position in the state. Orthodox princes of Ruthenian origins on the peripheries of the GDL, still considered influential in the 14th–15th centuries, were gradually being pushed

away and separated from the governance of the state – the most important state offices (central and regional) and positions on the Council of Lords were being occupied by the Catholic, ethnically Lithuanian nobility.

Research methodology. Spousal relations between Orthodox nobles was chosen for research as a phenomenon regulated by GDL secular law. On the one hand, this particular approach was chosen because the Statutes of Lithuania validated the estate-based order of society in the GDL, providing clearer definition of the boundary that separated the noble estate from the “common folk”, in addition, it guaranteed the rights and freedoms of the nobility. As a result, the norms of the Statutes of Lithuania first and foremost regulated spousal relations within the noble estate. The actual functioning of these norms can be examined by an analysis of GDL secular court files, which reveals not only the legal character of this past society but also provides a historical record of everyday life. On the other hand, it is precisely secular law and its codification process that allows us to analyse the problem of separating the competencies of secular and Church courts. Codification of secular law in the GDL took place gradually – at first the custom law, until then having been passed on verbally, was recorded in writing as needed. That is why GDL secular law preserved some elements of custom law that controlled marriage and its dissolution up until Christianisation. Secular law contradicted Church law, which sought to regulate relations between members of the Christian community, including relations within the family and the institute of marriage. Thus, research of secular law norms and how they functioned in society highlights this afore-mentioned collision of legal norms, while also looking at ways of how this problem could be resolved.

When analysing secular law norms and how they were applied in practice, I relied on several research methods. The analytical method was used when systematising empirical source data and the volumes of historical research material. This allowed me to highlight the most important historiographical positions, discuss the authors’ hypotheses and at the same time, to grasp how

secular legal norms functioned in practice, as this made it possible to gain deeper insight into the content of the analysed cases. Meanwhile, other research methods were used to work out the reasons for the collision of secular and Church law in marriage-related cases. Retrospective material allowed me to understand the circumstances behind how the issue at hand arose, while application of the comparative method meant I could assess how the collision of secular and Church law was resolved in other confessions and states. The diplomatics research method (as one of the auxiliary sciences of history) was applied in the analysis of the content and wording of private documents.

Research strategy. The selected research methodology for examining noble Orthodox spousal relations in analysing GDL secular law and its application in court practices determined various advantages and shortcomings. On the one hand, this methodology works the best to grasp the problem of distinguishing the competencies of Orthodox Church and secular law, especially in cases dealing with marriage. This is the case because secular court book entries contain records of documents of various types and content that reflected the different aspects of married life. Material relations between spouses were created by various grants (a dowry, a share or part [of wealth/property]) and gifts. Spouses' complaints over physical or also emotional harm experienced in marriage offered the most insight into conflictual relations among couples. In addition to these documents, various contracts (pre-marital, mutually agreed-upon divorce) would be entered into secular court books, which also served a notarial function as they contained a record of when a marriage had been entered into or dissolved, and thus formed the institute of marriage. We could raise the hypothesis that spouses would first of all lodge their appeals with a secular rather than a Church court because they understood that it was quicker and easier to register any complaint there. Only later would the court decide which particular court, respective of its competency, should preside over a given case. Therefore, secular court entries

have preserved material enabling the analysis of spousal relations between members of the Orthodox nobility.

On the other hand, aside from the mentioned advantages, this research methodology does lay certain traps for analysing the formulated research topic, aim and object – Orthodox noble spousal relations. Secular court book material rarely contains precise indications of whether the individuals mentioned in cases or other entries are indeed Orthodox believers. In such instances, I had to look further into the genealogy of certain families, analyse the confessional belonging of their separate members, as well as often pay attention to anthroponymy, especially to those names most frequently encountered in the Orthodox world in the GDL. Actually, the latter method is not very reliable as 16th-century Orthodox believers in the GDL would change their confession several times, being impacted by the Reformation and then the Counter-Reformation. Therefore, the problem of correctly identifying Orthodox believers in this research was one that could not be overcome completely.

I must add that in the dissertation, when analysing general phenomena and their concepts in society, sometimes I did not limit myself to religion (Orthodoxy) or estate (nobility) alone. In many cases I did try to look at the general context, which is why sources that contained information about individuals of different estates (peasants, townspeople) and religions (mostly Catholics) were also analysed. This research strategy meant I could learn more about the 16th-century society regulated by GDL secular legal norms in which Orthodox believers lived.

Research chronology and geography. The research chronology encompasses the mid-15th to the late 16th centuries; the selection of these boundaries was determined by dates significant to the research. The chronological starting date for this research is 1447 as this was when the privilege of Grand Duke of Lithuania Casimir Jagiellon was issued. It stipulated for the first time that not only sons but daughters too would be

guaranteed the right to an inheritance – a patrimony, which was usually realised in the form of a dowry, while the processes for its issue and management in part embodied property relations between spouses. The other boundary for this research was 1596 – the year of the Union of Brest. It was then that a treaty was signed at an ecclesiastical congress between Catholic and Orthodox believers in the Polish-Lithuanian Commonwealth (PLC), based on which the Uniate Church was founded in the state. This changed the status of the Christian confessions in the state as their dioceses/eparchies and parishes were both territorially and structurally reformulated, yet, the treaty also prompted reforms within the Orthodox Church.

The geographical boundaries of the research span the territories of the GDL that belonged to the Metropolis of Kiev in the 16th century. These were mostly the Ruthenian territories of the GDL, which covered seven eparchies: Kiev, Polotsk-Vitebsk, Smolensk-*Severshchina*, Chernihiv-Bryansk, Turov-Pinsk, Lutsk-Ostrog, Volhynia, Volodymyr-Brest and the jurisdiction of the Vilnius City metropolitan. In the beginning of the 16th century, Moscow occupied the Smolensk and Chernihiv lands, so only five eparchies remained within the territory of the GDL. After the Union of Lublin in 1569, when the lands of Kiev, Podolia, Volhynia and Podlasie were separated from the GDL, a majority of the GDL Orthodox eparchies passed over into the hands of Poland. Despite this, in the research I rely on case material from the courts that functioned in the above lands because even after the Union of Lublin, the norms set out the Second Statute of Lithuania still applied there. This allows taking into account how realistically the Second Statute of Lithuania norm (V;§18), which separated court prerogatives when presiding over divorce cases, actually functioned in the lands of Kiev, Podolia, Volhynia and Podlasie, and how cases concerning marriage were deliberated, and finally, how the problem of distinguishing between the competencies of the Church and secular courts was actually resolved.

The **aim of the research** is to examine property-related and personal (private) spousal relations within Orthodox noble families in the GDL in the mid-15th to late 16th centuries. In order to realise this aim, the following objectives were raised: to analyse the concept of a legitimate marriage in the Ruthenian lands of the GDL; to examine the circumstances behind and the conditions for the formation of a legitimate marriage in an Orthodox noble family in the GDL; to analyse the property-related conditions for the formation of a marriage – the processes of separating the inheritable property/wealth of young ladies and men (prior to marriage); to analyse the forms of management of spouses' property – their shared, partly shared and separately controlled property; to reveal the aspects of personal spousal relations in Orthodox noble families and highlight the reasons why conflicts arose and ways they were resolved; to analyse the forms of dissolution of marriage between Orthodox nobles and the concept of their legitimacy in society in the GDL.

Research conclusions. The concept of a legitimate marriage in the GDL was created by Orthodox canonical legal norms that had been adopted from Byzantium and Kievan Rus'. These norms outlined the conditions abiding by which an eternal and thus indissoluble union between a man and a woman could be formed. Nonetheless, even back in Byzantium, these norms did face reality – illegitimate marriages, cohabitating couples, polygamy, and when these instances were found, no actual punishment was issued. With the Christianisation of Kievan Rus', the Orthodox Church did not just have to fight reality but also the established local customs, based on which marriage was freely entered into and terminated. The Orthodox Church faced this phenomenon in the GDL as well – in the second half of the 16th century, the importance of a Church marriage started being more fully understood in noble society. This was prompted by secular legal norms that guaranteed inheritance rights only to descendants born from a legitimate marriage and that applied the

punishment of death for polygamy. Thus, secular law became a tool allowing (noble) society to entrench the concept of a legitimate marriage.

As noble families carefully planned their marital policy, future spouses would be selected for their members well in advance. Usually, agreements for a future marriage would be made verbally and would be accompanied by various customs confirming the agreement – promises made by word or the exchange of gifts.

With the spread of the culture of writing and the understanding that the written word held more leverage than spoken words, because such promises were so easy to break, a separate document started being written up – the pre-marital contract. Its content rarely dealt with the actual motives of noble families to form a union between representatives of the family's members. The analysis of fifteen pre-marital contracts and other secular court book entries allowed me to grasp other important aspects. Such contracts were usually drafted by representatives of the young couple, men planning to marry, or less commonly – by widows. Often, children still not of age would be engaged, while their marriages were planned for when they reached adulthood, setting the wedding date by often choosing a Christian feast day as a point of reference. The contracts rarely made a note of the free will of the individuals intending to be married, more often there would be a record of the permission of their close relatives to marry. Having analysed various sources, it became evident that both conditions for entering into a legitimate marriage – free will and the parents' permission to marry – were deemed equally important and if either were absent, the legitimacy of the marriage could be questioned. The fact that these conditions are mentioned in pre-marital contracts even among the nobility testifies to the spread of Christian culture and its entrenchment in regulating matters of entering into marriage.

The material basis of a future marriage was formed from the property being brought forward by a noble young lady and noble young man to their marriage. A noble young lady used to bring dowry. It consisted of *pasoga*

(Pol. *posag*, Ruthenian *nocazъ*) and *išranga* (Pol. *wyprawa*, Ruthenian *выправа*). Dowry was guaranteed and regulated by the norms in the Statutes of Lithuania, however, in effect the form, composition and size of a dowry depended on the will of the future couple's immediate family members. Women would rarely inherit immovable property – only if this was the decision of her family members or if she was an only child. A young lady could lose her dowry by marrying without the approval of her family, but this first had to be proven before the court.

A young man would usually marry still not having received his part of the inheritance, as if the parents were still alive, their property would not yet be shared among their children. Nonetheless, a young man would have to set aside a part of his inheritance from which he would have to make a grant (Lith. *dovis*, Pol. *wiano*, Latin *dotalicium*) to his spouse and thus guarantee her dowry, as this was required by the norms of the Statutes of Lithuania. These circumstances determined a young man's dependence on his father's will – if a young man decided to choose a spouse of his own preference that his parents did not approve of, they could refuse to give him his part of the inheritance. Therefore, this kind of marriage would be lacking in financial stability, yet seemingly, it could offer personal happiness.

The institute of the dower (*dovis*) guaranteed a young lady's property that was being brought into the marriage. The dower would be calculated by assessing the dowry and then doubling its value. A husband would make a record of the sum of the dowry and the corresponding *priedovis* from his part of property [compensation for his wife's dowry]. Later, in the second half of the 16th century and after adoption of the Third Statute of Lithuania, the composition of the *dower* changed: only one part of the dowry (the *pasoga*) had its value doubled, the other part (the *išranga*) retained its initial value. In this way, the recorded sums of the dower decreased in the 16th century. The procedure of certifying the dower was legally regulated: the father (relatives) made sure to acquire a dower certificate document before the actual marriage,

later, a copy would be acted (entered into) the local district land (castle) court books. The document itself would be kept safe with close family members, however if the husband died, his widow would seek to keep this document herself so as to have strong evidence of the part of her husband's property assigned over to her control.

The competencies of secular and Church courts collided already in Byzantium. Over time, attempts were made to distinguish and separate the boundaries of these courts' competencies, to set out their prerogatives, however, this was difficult to do as interests and authorities' power relations kept changing. In effect, the institute of marriage had to be regulated by the Church court, however various matters dealing with marriage were controlled by secular legal norms as well. The situation in Kievan Rus' meanwhile was somewhat different – at first, the Orthodox Church presided over various matters related to the family and criminal law, but later on, as the authority of the grand princes strengthened, the situation changed. Various kinds of punishment for polygamy, living together out of wedlock, adultery, rape and other crimes were handed down by both the grand prince's secular court and the metropolitan's Church court.

When territories inhabited by Orthodox believers were entered into the composition of the GDL, the competencies of the secular and Church courts had to be determined anew. The courts of the ruler and his officials controlled all fields of the legal sphere, so the prerogatives of the Orthodox Church courts had to be defined. This was officially done only at the end of the 15th century when the Church was allowed to preside over “Church-related cases”. An analysis of later sources shows that these were mostly cases dealing with marriage. However, the ruler, his officials, and later on the district courts continued to give verdicts on matters otherwise attributed to the field of family law – cases regarding inheritance, property and custody. In effect, secular legal norms also regulated the field of criminal law, which is why the ruler's court also presided over cases which violated the dignity and

morale of society and the noble estate. These could be cases concerning rape, polygamy, the expulsion of spouses from the home, running away, murder and adultery. Incidentally, such cases could also be presided over by the Church court, as they dealt directly with the questions of marriage and mutual relations between spouses.

Both spouses could have disposition of the property “brought into” a marriage by a young lady. This is evident from the analysis of norms in the Statutes of Lithuania and various secular court book entries. They indicate that both spouses receive the dowry, sometimes the fact of receipt was witnessed by the husband alone. A male spouse could not freely dispose of the dowry without his wife’s permission – be it verbal or written. Precisely in the middle and second half of the 16th century, there was an increase in the number of cases where a wife would decide to sign away her dowry to her husband. If a female spouse died childless, her relatives could seek to have her dowry returned if she had not signed it away to anyone else prior. However, there are also cases where a husband would return his deceased wife’s dowry to her relatives even if he had certification of his part of the dowry.

The norms of the Statutes of Lithuania protected the institute of the dower from being misappropriated or depleted – various articles prohibited the husband from freely disposing of the dower property without his wife’s permission. This is why spouses tried to minimise the potential for losses and would allocate one of their manors as the dower, which could be purchased. In the middle and second half of the 16th century, the trend of returning a wife’s allocated dower to her spouse became popular – in her certifying act, the woman would deny all her rights to this property. It is likely that the women would do this under duress and by the encouragement of their husbands, as I managed to find cases where a woman was coerced into doing this by violence.

The analysed private documents given to one another by spouses made it possible to reveal the existence of intimate relations in a couple and

the warm feelings between them. When indicating the reasons for signing over certain property to their spouses, husbands would make a point of noting their wife's kindness, loveliness and humility, her virtuosness and their appreciation of her chastity. In analogous documents made by women signing over property, they would express how much they valued their husbands' love, friendship, loyalty and fact of staying together through all of life's troubles.

Nonetheless, the nature and content of the analysed sources made it possible to examine spousal conflicts and alternative ways how these were resolved more thoroughly. The patriarchal structure of society and spousal relations that were sometimes based on physical violence meant that it was usually women who searched for ways of quickly and successfully breaking off a failed marriage. Of the thirty recorded instances of fleeing such marriages, in as many as twenty-five cases women ran away due to their spouse's violence, or, less commonly, for having found another man. However, it could not be ascertained why it was men who ran away in five cases, as evidence exists only of their complaints regarding behaviour. Women would be driven out their homes more often as well – in nine out of the eleven such cases. Men were only forced from their homes on two occasions – in both these cases the husbands had come to live in the woman's home.

Even though a punishment for adultery was outlined only in the Third Statute of Lithuania (XIV;§30), this does not mean that this crime was tolerated in society in the GDL before then. First of all, having determined that an individual had had sexual relations outside of marriage, they would be punished according to Madgeburg Law norms. The individual would be beheaded for such a crime, even though in some instances this punishment could be avoided by promising never to behave so again and to depart. Second, Church law also stipulated certain punishment for adultery as it was considered a legitimate reason for the dissolution of a marriage. Third, cases of adultery were mentioned in secular court case entries in order to provide more grounds for lodging a complaint in the first place. For example, in one

case recorded at the Lutsk castle court in 1528 showing that an individual had been sentenced to death for adultery, it was said that adultery was a crime that violated the laws of God and the state.

The murder of a spouse was the most effective way of ending a marriage. At first, after close relatives had reached a mutual agreement and the spouse had been killed, it was possible to “buy-out” one’s punishment by paying headmoney. Yet, even before the adoption of the norm entered in the Third Statute of Lithuania (XI;§6), the court would still hand down the death sentence to such murderers. Spouses usually died a violent death – husbands would kill their wives using physical violence, while women would do the same with the help of accomplices. Less is known about cases of poisoning – this is more difficult to trace and accurately determine the cause of death. Meanwhile, cases of the murder of a spouse were thoroughly investigated by the courts – evidence and witnesses’ testimonies were collected.

Orthodox Church law did outline reasons allowing for the dissolution of marriage: adultery, a spouse’s decision to enter a monastery/convent, conversion to another religion, physical or mental illness, and alike. However, the Church conflicted with society in Byzantium and Kievan Rus' which upheld some custom law norms – one such norm was the concept of marriage as a contract. According to it, a marriage or such contract was entered into of free will, and could be dissolved only upon the mutual agreement of the spouses or upon the expressed desire to do so of one spouse. Facing opposition from society, Church law never ended up allocating a punishment that could change the established situation.

Society in the GDL, which was already Christian, also retained certain elements of custom law – marriage was considered to be a contract or agreement that could be dissolved by the free will of the spouses. This phenomenon took on the actual character of divorce on the grounds of the mutual will of both spouses (verbal or written) and was recorded in secular courts (district land and castle courts, local voivode and Magdeburg city

courts). Both verbal and written contracts had an established wording that ensured their legitimacy and stipulated the significance of free will and agreement. Society understood the importance of the written document and this is precisely why parties requested that divorce contracts be entered into court case books – they wanted to “perpetuate” the document. These were mostly secular court books as their activities (sessions) were better organised and systematised. Such clear procedures for presiding over cases of this kind must have been lacking in Church courts.

Cases were also analysed where divorce contracts entered into upon the mutual agreement of both spouses were certified in Church courts as well (of the metropolitan or bishop). On the one hand, society began to understand that the Church court had to certify divorce – this is also proven by the adopted norm in the Second Statute of Lithuania (V;§18). As such, the Church court sometimes acted as the “final appeal” that could legitimise a divorce. On the other hand, Church representatives who certified divorce on the ground of the mutual agreement of both spouses acted in violation of canon law norms and the set procedure for granting a divorce. This reason, as well as having found other discrepancies in the procedure for writing up and certifying the contract, allowed one of the parties to appeal to the court and question the validity of the divorce.

Attempts were made to regulate the activities of the secular and Church courts in the GDL throughout the whole 16th century – the deliberation of Orthodox divorce cases was attributed to the Church court. Representatives of the Orthodox Church (metropolitans, bishops) appealed to the rulers of the GDL requesting to confer this privilege to the Orthodox Church. A distinction was made between the competencies of the secular and Church courts, however it was not clearly discussed exactly what was meant by “religious affairs” cases. Therefore, Church representatives sent complaints made against the secular courts to the rulers in which they identified the violations enacted by these courts: secular courts were

interfering in the activities of the Church courts, they were certifying divorces and collecting fees. Rulers tried to regulate the situation by issuing special notices – a member of the ruler's court would be sent to ensure the proper activities of the Church court during the times of Sigismund the Old, however later on other rulers refused to apply this kind of control mechanism. This could have been due to the unstable situation of the ruler himself in the state, especially from the second half of the 16th century. After the death of Sigismund Augustus, the ruler would be elected, and for this he needed the support of the local (GDL) magnates in the state. This support could be secured in certain cases by making concessions to the nobility instead of heaping upon them the ruler's own control mechanisms.

CURRICULUM VITAE

Andželika Ščemeliova

El. paštas: andzelika.scemeliova@gmail.com

Education:

2018–2023 PhD studies:

Doctoral studies at the Faculty of History (Vilnius University) and the Lithuanian Institute of History.

2016–2018 Master studies:

MA in History at the Faculty of History (Vilnius University).

2012–2016 Bachelor studies:

Bachelor of History at the Faculty of History (Vilnius University).

Conferences and Events:

2020 – National Conference “Christian Mentality in the Western part of the GDL in the 15th - 18th century”. Presentation “The Role of the Father in the Marriage of Children in the 16th Century: the Law and Practice of the Statutes of Lithuania and in the Courts of Žemaitija Land”. Conference organized by Klaipėda University in Klaipėda, on October 23, 2020.

2021 – International Conference “The noble family of Pacai (Pacowie) of the Grand Duchy of Lithuania and Lithuanian baroque”. Presentation “Spousal love and wealth in the Pacas family in the 16th century”. Conference organized by Vytautas Magnus University in Kaunas (online), on May 13–14, 2021.

2022 – International project “A Living History” summer school “The Living History of Stelmužė” („Stelmužės gyvoji istorija”). Zarasai, 13–17 June 2022. Presentation “Free will as a condition for divorce in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century”. Summer school organized by Lithuanian Institute of History in Zarasai, on June 13–17, 2022.

2023 – XXXII conference of the Commission of Lithuanian Studies at the Committee of History Polish Academy of Sciences. Warsaw, 26–27 September 2023. Presentation: „Violence in the noble family of the 16th century: causes and content of women's complaints against their husbands”. Conference organized by the Commission of Lithuanian Studies at the Committee of History Polish Academy of Sciences in Warsaw, on September 26–27, 2023.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. A. Ščemeliova, Teisėta santuoka pasaulietinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje XVI amžiuje: terminai ir realijos. In: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Aspects of Southeast Baltic Social History: The 14th to the 18th Centuries = Baltijos pietrytinės pakrantės socialinės istorijos aspektai XIV–XVIII amžiais*. T. 41. Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2020, p. 125–143. ISSN 1392-4095. DOI: [10.15181/ahuk.v41i0.2216](https://doi.org/10.15181/ahuk.v41i0.2216);
2. A. Ščemeliova, Pacų giminės vedybinė politika ir žemėvalda XVI amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. In: *Kauno istorijos metraštis*. T. 20. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. 2022, p. 71–92. ISSN 1822-2617. DOI: [10.7220/2335-8734.20.5](https://doi.org/10.7220/2335-8734.20.5).

Lietuvos istorijos institutas
Tilto g. 17, Vilnius, LT-01101
El. p. istorija@istorija.lt, www.istorija.lt
Tiražas 15 egz.